

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

кваліфікаційна наукова праця  
на правах рукопису

**ГУЦОЛ ДМИТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ**

**УДК 94(477.43/.44)"192":316.663-057.85**

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ  
ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ У 1920-ті РОКИ**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

Дисертація подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень.

Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

**Науковий керівник:**

Криворучко Олександр Іванович,  
кандидат історичних наук, доцент

**Київ – 2021**

## АНОТАЦІЯ

Гуцол Д. О. Інтелігенція Поділля: соціально-політичний портрет та культурно-освітня діяльність у 1920-ті роки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2021.

У дисертації комплексно і всебічно висвітлено напрями, форми й методи суспільно-політичної діяльності подільської інтелігенції у 1920-ті рр., реалізацію нею націотворчого потенціалу українства, з'ясувано внесок представників цієї соціальної групи у становлення та розбудову освітньої сфери краю, літературно-мистецького культурного простору. Окремі аспекти проблеми вивчалися в українській та зарубіжній історіографії. Важливе місце у цих дослідженнях посідає вивчення особливостей становлення та діяльності інтелігенції окремих історичних та етнографічних регіонів України, зокрема й інтелігенції Поділля впродовж 1920-х рр. Завдяки кропіткому, багаторічному науковому пошуку подільських науковців в історії місцевої інтелігенції відкрилося чимало нових сторінок. Дисертант вважає, що у рамках окремого узагальнюючого дослідження ця проблема не висвітлювалася. Підготовлена кваліфікаційна робота є певним внеском автора в її вивчення.

Автор зазначає, що після поразки у визвольних змаганнях значна частина української інтелігенції, яка брала у них активну участь, емігрувала за кордон. Багато представників української інтелігенції, які залишилися жити й працювати на батьківщині були усунуті радянською владою від культурно-освітньої та наукової діяльності як неблагонадійні. Чимала кількість інтелігентів принципово відмовлялася співпрацювати з новою владою, чинила їй опір. Значною мірою це стосується і подільського регіону. Крім того, соціально-політична ситуація у подільському регіоні на початку 1920-х рр. була досить складною, оскільки тут продовжувалися запеклі

воєнні дії, що призвели до кризи в економіці, руйнації соціальної інфраструктури, зростали антирадянські настрої серед жителів краю, не простими були міжнаціональні відносини. Суттєву частку серед представників інтелігенції становили мешканці Галичини, які не прийняли утвердження на території їхнього краю Другої Речі Посполитої.

Доведено, що більшовики відчували неабиякий кадровий голод на прорадянсько налаштовану інтелігенцію, через що вони вимушені були використовувати послуги дореволюційної інтелігенції, а також тих представників цієї верстви, що працювали за українських урядів. Влада постійно контролювала настрої інтелігентів, пам'ятаючи, що у свій час вони брали активну участь у боротьбі з більшовиками на боці їх противників, а, відтак, становили серйозну небезпеку для неї. Для контролю за інтелігенцією, насамперед за педагогічними і науково-педагогічними працівниками, які мали нести ідеї більшовиків у широкі маси, використовували низку заходів: створювали партійні осередки, проводили політичні та соціальні чистки неблагонадійного елемента, залучали їх до політико-освітньої роботи тощо. Певною мірою для тогочасної інтелігенції характерною була позиція вичікування і сподівання на крах більшовицького режиму. Серед учителів, викладачів і науковців були ті, хто сприйняв ідеї робітничо-селянської влади, більшість їх, втративши надію на реставрацію колишньої влади, просто «примазалися і ставили палки в колеса пролетарського возу». Частина інтелігенції продовжили бути на антирадянських позиціях, у результаті чого вони стали об'єктом масштабних репресій.

У роботі наголошується, що складність і напруженість суспільно-політичної обстановки, що було наслідком політики правлячої партії, спрямованої проти національно свідомої інтелігенції, доповнювалося відсутністю для неї достойних умов праці, гідної зарплати, харчування та задоволення житлових умов.

Визначено, що одним із пріоритетів влади була боротьба з неписьменністю та малограмотністю, яка, у свою чергу, вимагала значного

збільшення кількості вчителів, а рівень підготовки наявних фахівців був незадовільний. До того ж, після завершення воєнних лихоліть матеріально-технічна база освітянської сфери перебувала у жахливому стані. Приміщення закладів освіти були зруйновані або напівзруйновані у результаті бойових дій та їхнього використання для різних військових потреб, майно ж було знищено або реквізовано. З часом кількість шкіл зросла, було забезпечено кількісне зростання вчителів, але все ж наявної кількості шкіл і самих вчителів не вистачало для охоплення навчанням дітей шкільного віку. Таке становище спостерігалось упродовж всього десятиліття. Окрім того, не високими були якісні показники у підготовці вчителів, оскільки у радянській школі зразка 1920-х рр. пріоритет надавався ідеологічному фундаменту педагогічних кадрів. Від освітньої інтелігенції у першу чергу вимагали виховувати підростаюче покоління відповідно до державних пріоритетів. Учителство, власне як і викладачів закладів професійної освіти, представники владних структур розглядали як провідника їх ідей і заходів, намагалися спрямувати дії вчителів в русло «соціалістичного будівництва». Власне це стосується, як власне шкіл титульного етносу, так шкільних закладів нацменшин. У ході здійснення політики коренізації місцеві органи влади намагалися поставити під свій контроль культурно-освітнє життя польської та єврейської спільноти, що часто призводило до перегинів. У цьому відношенні найбільш пригнобленою була російська нацменшина.

Певні здобутки мала професійна освіта (професійні школи, школи фабрично-заводського учнівства, профкурси), яка на відміну від базових освітніх закладів мала краще фінансово-матеріальне забезпечення, що дало змогу успішно виконувати програму підготовки кадрів.

У дисертації зазначено про значну увагу до підготовки освітянських кадрів. Основи формування системи вищої освіти на українських теренах були закладені у часи Української революції 1917-1920 рр. Педагогічному напрямку, як базовому, у цій системі відводилася провідна роль. Побудова нового суспільства потребувала й відповідних педагогічних кадрів –

прибічників радянської влади, оскільки вважалося, що «старі», дореволюційні, не здатні забезпечити належний освітній процес.

Досліджується процес становлення вищої педагогічної школи на Поділлі, який супроводжувався постійним жорстким контролем з боку влади життєдіяльності інтелігенції, запровадженням практики «чисток», залученням викладачів та студентів до пропагандистської та агітаційної роботи тощо. Матеріальне становище вчителів, викладачів закладів вищої освіти та науковців було складним через низькі заробітні плати із періодичною їхньою затримкою, часткову заміну заробітної платні продуктами харчування та речами, неналежні умови праці та проживання.

Висвітлено процес встановлення жорсткого ідеологічного контролю радянською владою над усіма сферами культурного життя подолян. На початку 1920-х рр. культосвітньою роботою у сільській місцевості опікувалися спочатку «Просвіти», а після їхньої реорганізації – сільбуди та хати-читальні, у містах – робітничі клуби. Однак, переважна більшість пересічних жителів міст і особливо сіл не брали ніякої участі в їхній діяльності, або ж, у кращому випадку, відігравали роль об'єктів культурницької роботи останніх. Культурно-просвітницькі заклади підпорядковувалися партійно-державному керівництву й з часом перетворювалися в агітаційно-пропагандистські центри радянської влади.

Дисертант з'ясував, що тоталітарний режим прагнув жорстко контролювати усі сфери суспільного життя, представникам інтелігенції все ж вдавалося знаходити простір для творчого пошуку. У цей період виникають різноманітні літературні організації та групи, постають видавництва, театри, народжується нове кіномистецтво. Це був період активних пошуків та експериментів у літературі, образотворчому мистецтві, музиці, драматургії тощо. Інтелігенція Поділля не стояла осторонь цих процесів, а стала їхнім активним учасником, відіграла важливу роль у розбудові культурного життя Поділля й розвитку культуротворчих процесів в УСРР.

**Ключові слова:** УСРР, інтелігенція, Поділля, діяльність, освіта, культура, мистецтво, література, школа.

### **ABSTRACT**

Gutsol D.O. The intelligentsia of Podillya: socio-political portrait and cultural-educational activities in the 1920s. – Qualifying scientific paper, published as a manuscript.

The dissertation for the scientific degree of the Candidate of Historical Sciences on a specialty 07.00.01 – The History of Ukraine. – Vinnytsia State Mykhailo Kotsyubynsky Pedagogical University, Vinnytsia, 2021.

The dissertation holistically and comprehensively covers the directions, forms and methods of socio-political activity of the intelligentsia of Podilia in the 1920s, its realization of the Ukrainians' nation-building potential, clarifies the contribution of this social group to the formation and development of the educational sphere, literary and artistic cultural space. Some aspects of the problem have been studied in Ukrainian and foreign historiography. An important place in this research is held by studying the peculiarities of the formation and activities of the intelligentsia in certain historical and ethnographic regions of Ukraine, including the intelligentsia of Podillya during the 1920s. The painstaking and perennial scientific research of the scientists of Podillia in the history of the local intelligentsia contributes to the discovery of new aspects of the issue. The author of the dissertation believes that this problem was not covered in a separate generalized study. The prepared qualifying work is a certain contribution of the author to its study.

The author notes that after the defeat in the liberation struggle, a considerable part of the Ukrainian intelligentsia, which took an active part in them, emigrated. Many members of the Ukrainian intelligentsia who remained to live and work in their Motherland were eliminated by the Soviet authorities from cultural, educational, and scientific activities as unreliable. A large number of intellectuals refused to cooperate with the new government, resisting it. To a large extent, this also applies to the Podillia region. Besides, the socio-political situation in the

Podillia region in the early 1920s was quite difficult, since there continued fierce hostilities, which led to the economic crisis, the destruction of social infrastructure, growing anti-Soviet sentiment among locals. The international relationships were complicated. A significant part of the intelligentsia were residents of Galicia, who did not accept the establishment of the Second Polish–Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita) on their territory.

It has been proven that the Bolsheviks felt a staff shortage for the pro-Soviet intelligentsia, which forced them to use the services of the pre-revolutionary intelligentsia, as well as those members of this group who worked for the Ukrainian government. The authorities constantly monitored the mood of the intelligentsia, keeping in mind that at one time they took an active part in the struggle against the Bolsheviks as their opponents, and therefore posed a serious danger to it. To control the intelligentsia, especially pedagogical and scientific-pedagogical workers, who were to carry the ideas of the Bolsheviks to the masses, they used several measures: created party cells, carried out political and social purges of unreliable elements, involved them into political and educational work. To a certain extent, the intelligentsia of that time was characterized by the position of waiting and hoping for the collapse of the Bolsheviks regime. Among the teachers, lecturers, and scholars were those who embraced the ideas of the workers'-and-peasants' government, most of whom, having lost hope for restoring the former government, simply "smeared themselves and put spikes in the wheels of the proletarian cart". Some intellectuals continued to take anti-Soviet positions, as a result of which they became the object of large-scale repression.

The paper emphasizes that the complexity and tension of the socio-political situation, which was a consequence of the policy of the ruling party against the nationally conscious intelligentsia, was complemented by the lack of decent working conditions, decent wages, food and housing.

It was determined that one of the government's priorities was illiteracy alleviation, which, in turn, required a significant increase in the number of teachers, and the level of training of existing specialists was unsatisfactory. In

addition, after the end of the war, the material and technical resources in the educational sphere were in a terrible state. The premises of educational institutions were destroyed or half-destroyed as a result of hostilities and their use for various military purposes, thus the property was destroyed or requisitioned. Over time, the number of schools and teachers increased, but still, the total number of schools and teachers was not enough to cover school-age children. This situation has been observed throughout the decade. In addition, the quality of teacher training was not high, as in the Soviet school of the 1920s, priority was given to the ideological foundation of the teaching staff. The educational intelligentsia was primarily required to educate the younger generation following state priorities. School teachers, as well as teachers of professional education institutions, were seen by government officials as the conductors of their ideas and activities, and tried to direct teachers' actions in the direction of "socialist construction." In fact, this applies both to the schools of the titular ethnic group and to the schools of national minorities. During the implementation of the policy of indigenization, local authorities tried to control the cultural and educational life of the Polish and Jewish communities, which often led to excesses. In this respect, the Russian national minority was the most oppressed.

Professional education (vocational schools, factory apprenticeship schools, vocational courses) had certain achievements, which, in contrast to basic educational institutions, had better financial and material support, which made it possible to successfully implement the training program.

The dissertation notes considerable attention to the training of educational staff. The foundations for the formation of the system of higher education in Ukraine were laid during the Ukrainian Revolution of 1917-1920. The pedagogical direction, as a basic one, was given a leading role in this system. The construction of a new society also required appropriate pedagogical staff - supporters of the Soviet government, as it was believed that the "old", pre-revolutionary, are not able to ensure a proper educational process.

The process of formation of the higher pedagogical school in Podillya is studied, accompanied by constant strict control of intellectuals' life by the authorities, the introduction of the "cleansing" practice, the involvement of teachers and students in propaganda work, etc. The financial situation of teachers, professors of higher education institutions and scientists was difficult due to low wages with periodic delays, partial replacement of wages with food and things, inadequate working and living conditions.

The process of establishing strict ideological control by the Soviet authorities over all spheres of cultural life in Podillia is highlighted. In the early 1920s, cultural and educational work in the countryside was first taken care of by the 'Prosvita', and after their reorganization, by village buildings (silbud) and reading houses (khata-chyताल्ना), and in the cities - by workers' clubs. However, the vast majority of ordinary townspeople and especially villagers did not take part in their activities, or, at best, played the role of cultural objects of the latter. Cultural and educational institutions were subordinated to the party and state leadership and eventually became the propaganda centers of the Soviet government.

The dissertation found that the totalitarian regime aimed to control tightly all spheres of public life, while members of the intelligentsia still managed to find space for creative search. During this period, various literary organizations and groups, publishing houses and theaters emerged, and new cinematography was born. It was a period of active research and experimentation in literature, fine arts, music, drama, etc. The intelligentsia of Podillya did not stand aside from these processes, but became an active participant in them, playing an important role in the development of the cultural life of Podillya and the development of cultural processes in the USSR.

**Keywords:** USSR, intelligentsia, Podillya, activity, education, culture, art, literature, school.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**  
**Статті у фахових виданнях України та виданнях, що включені до**  
**міжнародних наукометричних баз:**

Гуцол Д.О. «Українське змінювання» в культуротворчому процесі в УСРР в 1920-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 31. Серія: Історія. Збірник наукових праць. 2020. С. 45–52.

Hutsol D.O. Literary Heritage of the Period of National and Cultural Revival of the Ukrainian People in the 1920s. // Modern Science. Moderní věda. Praha. Česká republika, Nemoros. 2020. № 4. С. 145–152.

Гуцол Д.О., Криворучко О.І. Ідентичність національних меншин в умовах радянської системи за періоду проведення політики «українізації» // "SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT #29 (НАУКА, ИССЛЕДОВАНИЯ, РАЗВИТИЕ.#29) 30.05.2020 – 31.05.2020. С. 42–43.

Гуцол Д.О. Культурологічні тенденції «українського змінювання» в 1920-х рр. // Емінак: науковий щоквартальник. 2020. № 3 (31) (липень-вересень). С. 122-132.

**Публікації, які додатково відображають результати дослідження:**

Гуцол Д.О. Творчість подільських літераторів у 1920-х роках // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. Вип. 17. Вінниця, 2019. С. 47–51.

Криворучко О.І., Гуцол Д.О. Роль і значення періодичної преси у ліквідації неписьменності серед населення УСРР в 1920-ті роки / О.І. Криворучко, Д.О. Гуцол // Україна у світовому історичному просторі: зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь. 26 квітня 2019р. / під заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2019. С. 66–70. – Електронна версія. – Режим доступу: [http://mdu.in.ua/Nauch/Konf/2019/zbirnik\\_istoriki\\_2019.pdf](http://mdu.in.ua/Nauch/Konf/2019/zbirnik_istoriki_2019.pdf)

Гуцол Д.О., Криворучко О.І. Мережа початкової та середньої освіти у містах і селах Поділля в першій половині 1920-х років // IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Духовні витоки Поділля: заклади освіти в історії краю». Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 16.05.2019 р. С. 123-131.

Гуцол Д.О., Криворучко О.І. Бібліотечна мережа Поділля в першій половині 1920-х рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXX Вінницької Всеукраїнської наукової історико - краєзнавчої конференції. До 100-річчя Української революції, 26–27 вересня 2019 р. Вінниця, 2019. С. 367–371.

## ЗМІСТ

|                                                                                                            |            |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....</b>                                                                      | <b>13</b>  |
| <b>ВСТУП.....</b>                                                                                          | <b>15</b>  |
| <b>РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ .....</b>         | <b>20</b>  |
| 1.1. Історіографія проблеми.....                                                                           | 20         |
| 1.2. Джерелознавчий аналіз.....                                                                            | 39         |
| 1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....                                                       | 45         |
| <b>РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ У 1920-ті рр.....</b>                | <b>54</b>  |
| 2.1. Політичні настрої подільської інтелігенції та її взаємини із більшовицькими владними структурами..... | 54         |
| 2.2. Умови життя та діяльності.....                                                                        | 81         |
| <b>РОЗДІЛ III. ВНЕСОК ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВУ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ НА ПОДІЛЛІ.....</b>          | <b>94</b>  |
| 3.1. Мережа початкової, середньої та професійно-технічної освіти у містах і селах Поділля .....            | 94         |
| 3.2. Розбудова вишівської освіти.....                                                                      | 118        |
| <b>РОЗДІЛ IV. ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ.....</b>                                          | <b>139</b> |
| 4.1. Мережа культосвітніх установ.....                                                                     | 139        |
| 4.2. Літературна діяльність.....                                                                           | 158        |
| 4.3. Мистецька творчість.....                                                                              | 170        |
| <b>ВИСНОВКИ.....</b>                                                                                       | <b>181</b> |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>                                                       | <b>186</b> |

## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Агітпроп – агітаційно-пропагандистський відділ

ВУАН – Всеукраїнська Академія Наук

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

Головліт – Головне управління у справах літератури і видавництв

Головполітпросвіта – Головний політико-просвітницький комітет

Головрепертком – Головний репертуарний комітет

Губвиконком – губернський виконавчий комітет

Губнаросвіта – губернський відділ народної освіти

Губстатбюро – губернське статистичне бюро

Держархів Вінницької обл. – Державний архів Вінницької області

Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області

ДПУ – Державне політичне управління

ЗВО – заклад вищої освіти

ІНО – інститут народної освіти

ЛКСМУ – Ленінська Комуністична Спілка Молоді України

Наркомос, НКО, наркомат – Народний комісаріат освіти

НДК – науково-дослідна кафедра

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОВК – окружний виконавчий комітет

Окружком – окружний комітет

ОПК – окружний партійний комітет

Райвиконком – районний виконавчий комітет

РНК – Рада народних комісарів

РСІ – робітничо-селянська інспекція

Сільгоспінститут – сільськогосподарський інститут

Сельбуд – сільський будинок

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ЦК РКП(б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії (більшовиків)

ЦСУ – Центральне статистичне управління

## ВСТУП

**Актуальність теми.** Між державотворчими процесами, що відбувалися на українських теренах впродовж 1920-х рр. та сьогодишнім становленням державності незалежної України можна провести численні паралелі. Ті проблеми, які гостро поставали у 1920-х рр. (мовне питання, дерусифікація міст, вибір шляхів розвитку національної культури тощо) є актуальними й сьогодні.

Українська інтелігенція завжди відігравала провідну роль у національних культуротворчих процесах, адже є генератором соціально-політичних, економічних і культурних орієнтирів для соціуму. У цьому контексті значний науковий інтерес становить діяльність регіональних еліт, зокрема й інтелігенції Поділля на тлі так званої «українізації» – складової політики «коренізації», проголошеної 1923 р. XII з'їздом РКП(б) і спрямованої зміцнити позиції останньої у суспільстві через залучення українських національних кадрів до роботи в державних і громадських інституціях, використання української мови в усіх сферах суспільного життя.

Представники зазначеного суспільного прошарку сприйняли «українізацію» як широкі можливості для розбудови національної культури, активно долучилися до роботи у цьому напрямі і, беззаперечно, відіграли ініціативну роль у тогочасному суспільному житті. Саме цьому поколінню української інтелігенції вдалося закласти такі міцні підвалини в культурі, які не вдалося зруйнувати навіть за часів тоталітаризму.

З проголошенням незалежності України соціальний тип радянського інтелігента почав відходити з історичної арени. Разом із цим слід констатувати, що саме радянська ідентичність безпосередньо вплинула на формування генерації сучасної української інтелігенції, статус якої у сьогодишньому суспільстві невпинно знижується, власне як і життєвий рівень останньої.

Дослідження історії інтелігенції Поділля 1920-х рр. дозволяє визначити внесок її представників до скарбниці культурних надбань українського народу. Крім того, ретроспективний погляд на дану проблему дає підстави наголошувати на важливості консолідації сучасної української інтелігенції, адже без цього не

можливе утвердження національної самосвідомості як основоположної умови формування політичної культури народу, становлення державності тощо. Саме ці складові й обумовили вибір теми.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Робота виконана в межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Поділля в контексті української історії». Тема «Інтелігенція Поділля: суспільно-політичний портрет і культурно-освітня діяльність в 1920-ті роки» була затверджена Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 2 від 24 жовтня 2016 р.).

**Мета і завдання дослідження.** Спираючись на доробок попередників, широку джерельну базу та сучасні методологічні підходи, комплексно висвітлити напрями, форми й методи суспільно-політичної діяльності подільської інтелігенції в 1920-ті рр., реалізацію нею націотворчого потенціалу українства, з'ясувати внесок представників цього суспільного прошарку у становлення та розбудову освітньої сфери краю, його культурного простору.

Реалізація мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати стан розробки теми і визначити рівень її наукового осмислення, узагальнити історіографічні надбання, оцінити джерельну базу;
- з'ясувати політичні настрої подільської інтелігенції та її взаємини з радянською владою;
- показати зміни у матеріальному становищі інтелігенції подільського регіону впродовж 1920-х рр.;
- розглянути основні аспекти становлення й розбудови шкільної та професійної освіти, позитивні та негативні явища у системі вишівської освіти Поділля та роль у них інтелігенції;
- схарактеризувати основні форми й напрями діяльності інтелігенції та її досягнення у літературно-мистецькій сфері;

– узагальнити результати діяльності інтелігенції краю.

**Об’єктом дослідження** стали різні категорії гуманітарної інтелігенції Поділля, суспільного прошарку, що займається професійно-інтелектуальною діяльністю – педагогічною, науково-педагогічною, науковою, літературно-мистецькою, які, окрім обслуговування державного, партійного, освітнього, господарського апарату й надання послуг, продукували культурні цінності.

**Предметом дослідження** є сукупність проявів суспільно-політичної та соціально-культурної діяльності інтелектуальної еліти й усієї української культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля, що стала вагомим рушійною силою процесів національного відродження в Україні у 1920-ті рр.

**Хронологічні межі** охоплюють період 20-х рр. XX ст. Вони визначаються кількома вимірами. Насамперед, цей проміжок часу є перехідним конкретно-історичним періодом, коли більшовицька влада виробляла нові стандарти і норми життя, намагалася зламати інтелігенцію ментально. Власне, нижня межа позначається подіями 1920 р., коли остаточно було встановлено радянську владу в Україні, зокрема і на Поділлі. Верхня межа визначається кінцем десятиліття, коли влада переглянула концепцію національної політики, згорнула неп, розпочала репресії проти інтелігенції, що визначаємо як серйозні симптоми тоталітаризації режиму.

**Територіальні межі** роботи охоплюють терени Подільського регіону у межах адміністративно-територіального поділу УСРР у 1920-х рр. До 3 червня 1925 р. існувала Подільська губернія, після чого постановою ВУЦВК її території увійшли до складу Вінницького, Кам’янець-Подільського, Могилів-Подільського і Тульчинського округів.

**Методологія дослідження** включає широкий спектр принципів та методів наукового дослідження. Отже, використовувалися принципи: науковості, об’єктивності, історизму, системності та комплексності. Специфіка роботи зумовлена використанням як спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, логічного та ретроспективного, так і загальнонаукових: статистики, соціологічного та

методу соціальної психології. Разом із цим були застосовані міждисциплінарні методи: контент-аналіз та метод вибірки.

**Наукова новизна роботи** обумовлена тим, що вперше в історіографії на основі введення до наукового обігу значного масиву архівних матеріалів та систематизації опублікованих документів проаналізовано і узагальнено на регіональному рівні Поділля форми і методи взаємин владних структур з культурно-освітньою інтелігенцією. У дисертації розкрито роль представників цього суспільного прошарку в соціальних, політичних і культурних процесах 1920-х рр., які відбувалися у цьому регіоні. Водночас, охарактеризовані об'єктивні та суб'єктивні чинники, що впливали на вироблення державної політики стосовно регіональної культурно-освітньої еліти, на її формування в контексті нових суспільних реалій тощо.

**Практичне значення** дисертаційного дослідження, яке зумовлене потребами сучасного суспільно-політичного та інтелектуального розвитку українського суспільства, полягає у тому, що його результати можуть бути корисними у науковій (для поглиблення досліджень з історії інтелігенції, історії більшовизму), навчально-методичній (для підготовки спецкурсів з інтелігентознавства, з історії Поділля, української культури), краєзнавчій роботі тощо.

**Особистий внесок здобувача.** Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять новизну роботи, отримані здобувачем особисто.

**Апробація результатів дослідження.** Головні положення і висновки дисертації були оприлюднені на наукових конференціях: Всеукраїнська науково-практична конференція «Процеси формування в Україні громадянського суспільства та політичної нації» (м. Маріуполь, 26 квітня 2019р.), XXX Вінницька Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція. До 100-річчя Української революції «Вінниччина: Минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (м. Вінниця 26–27 вересня 2019 р.) тощо.

**Публікації.** Основні положення та результати дослідження висвітлено у 8 публікаціях, з яких: 2 у вітчизняних наукових фахових виданнях, 2 – в зарубіжному періодичному виданні, 4 – тез і матеріалів конференцій.

**Структура роботи** визначається її змістом, поставленою метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, 4 розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (78 сторінок, 683 позицій). Обсяг основного тексту становить 182 сторінки, загальний – 258.

## РОЗДІЛ I

### ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

#### 1.1. Історіографія проблеми

У добу державної незалежності в українській історіографії зріс інтерес до вивчення проблематики інтелігенції. Це пов'язано, насамперед, з тим, що, інтелігенція є тим суспільним інтелектуальним прошарком, навколо якого проходять суспільно-політичні, культурно-освітні процеси. До того ж інтелігенція є виразним носієм національної ідентичності, а отже пробуджує почуття національної гідності та фокусую увагу на національно-культурні пріоритети – історію, культуру, мову. Важливим аргументом на користь вивчення інтелігенції є те, що вона завжди усвідомлено й критично відгукується на реалії життя, продукуючи ідеї, спрямовані на позитивні суспільні зрушення. Інтелігенція 1920-х рр. неодноразово вступала у протиріччя з діючою радянською владою, обстоювала свої ідейні переконання та виробляла поведінкову активацію, спрямовану на загальнолюдські цінності, національні духовні цінності.

Потреба більш глибокого дослідження ролі і значення інтелігенції в суспільному розвитку, особливо регіонів, поставила перед історичною наукою завдання дослідити культурно-освітню та наукову діяльність інтелігенції. Безумовно, чільне місце в українській історії посідає Поділля як важливий економіко-географічний регіон із особливою соціально-політичною інфраструктурою. Інтелігенція Поділля, зокрема, відіграла помітну роль в українському національно-культурному відродженні 1920-х рр. Водночас, своєрідною «білою плямою» в українській історіографії є питання про її національний склад, соціальну структуру, культурно-освітню діяльність, взаємини з діючою тоді владою. Ці складові до сьогодні детально не розглядалися у вітчизняній історіографії.

Загалом, працюючи над темою дисертаційного дослідження ми опрацювали масив літератури, який розподілимо на чотири групи. До першої

групи увійшли праці сучасників описуваних нами подій. Другу групу становлять дослідження радянських істориків післявоєнного часу. Наступні дві групи репрезентують відповідно праці сучасних українських і зарубіжних істориків.

Насамперед, охарактеризуємо праці авторів 1920-1930-х рр., які частково вивчали окреслену нами проблему. На особливу увагу заслуговують керівників державних і політичних структур, Народного комісаріату освіти (НКО), зокрема М. Скрипника, Я. Ряппо, Г. Гринька, А. Приходька, В. Затонського, у яких вони виклали своє бачення місця і ролі інтелігенції у культурних і суспільно-політичних процесах, які тоді відбувалися в Україні, зокрема у формуванні системи радянської освіти, боротьбі з неписьменністю, з бездоглядністю дітей, у літературно-мистецькій діяльності тощо [234; 273; 331; 533; 408; 558; 579-580].

Чимало публікацій висвітлювали роль інтелігенції в процесах «українізації», які розгорнулися в рамках політики «коренізації», проголошеної XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. Це, зокрема, праці, М. Авдієнка та А. Машкіна, де аналізується еволюція цього процесу на тлі політичних досягнень десятилітнього періоду радянської влади. Щодо Поділля наводяться лише окремі статистичні показники [280]. А. Козаченко повідомляє фрагментарні дані про розвиток культури Поділля, визначає місце інтелігенції в процесах її становлення і розвитку (зокрема, йдеться про книгодрукування, газетну періодику, перші літературні об'єднання тощо) [378]. А. Лайтес на тлі процесів розвитку української літератури у 1917-1927 рр. висвітлив діяльність творчих об'єднань у регіонах, їх здобутки, проблеми. Публікації цього автора дають загальну уяву про складнощі функціонування творчих об'єднань в умовах становлення тоталітарної системи [278]. Про культурний розвиток, зокрема мистецтво, розповідають М. Грінченко, Л. Кисіль, характеризуючи загальноукраїнські тенденції розвитку мистецтва, додаючи окремі факти із життя регіонів, зокрема й Поділля [332; 376]. Проблеми взаємин культурно-мистецької інтелігенції із владою ці автори

торкаються дуже обережно, звужуючи її до матеріальних умов та стану матеріально-технічної бази. Світоглядні позиції, національно-культурні пріоритети залишилися поза рамками дискусії.

До кінця 1920-х рр. завершилося формування концептуальних підвалин марксистсько-ленінської історіографії культурного життя в Україні, започаткованих працями М. Яворського, які «викривали» теорію «українського націоналізму» [647]. Його доповідь на всесоюзній конференції істориків-марксистів, у якій він закликав «єдиним фронтом» боротися з рештками буржуазної та дрібнобуржуазної історичної освіти в Україні, започаткувала активний наступ на конкретних істориків та їхні наукові погляди.

Зміна політичних пріоритетів, висунутий лозунг «соціалістичної реконструкції» економіки на початку 1930-х рр. позначилися на тональності публікацій, які торкаються загальних проблем інтелігенції. Отже, очевидно, що владу не влаштовувала поміркованість інтелігенції, вона намагалася усіма доступними засобами впливати на формування її світогляду. З таких позицій висвітлювали проблематику інтелігенції Є. Ярославський та М. Скрипник, у публікаціях яких відбивається не тільки політична атмосфера початку 1930-х рр., спровокована розглядом справи СВУ, але й намагання влади повністю контролювати життєдіяльність інтелігенції, навіть тієї її частини, яка була вихована вже на засадах політичних пріоритетів нової радянської влади [649].

В історичній літературі 1930-х рр. панувала тема боротьби з «українським націоналізмом», тобто відбувалося активне впровадження до наукового обігу ідеологем, що поступово ставали методологічною базою радянської історичної науки. Публікації цього періоду рясніли гаслами про «шкідництво», «буржуазний націоналізм», «контрреволюцію». Висвітлення участі інтелігенції в процесах «українізації», у позитивному значенні, фактично зупиняється. Це було пов'язано не лише з процесом СВУ, але й з глобальною зміною ставлення тодішнього більшовицького керівництва до «українізації». Активні зусилля інтелігенції, спрямовані на розбудову національної культури стали кваліфікуватися як контрреволюція,

ідеологічний саботаж тощо. Наголос відтоді робився на українському націоналізмі, боротьба з яким стала більш важливою, ніж з російським шовінізмом. Це була позиція не лише верхівки компартійного і державного керівництва, а й нижчих чинів і навіть так званої «нової», прорадянсько налаштованої інтелігенції. Як зазначає Д. Бачинський, з кінця 1930-х рр., коли радянська «українізація» повністю дійшла свого фіналу, всілякі згадки про неї і участі в ній інтелігенції зникли не лише зі шпальт періодики, але й з наукових публікацій. Дозволялося висвітлювати лише антирадянські дії українських націоналістів та підкреслювати успіхи радянської влади у розбудові української культури та вихованні нових кадрів [655, с. 310–311].

Фактичний матеріал про діяльність подільської інтелігенції більш концентрованіше подано у працях регіональних авторів. Зокрема, про діяльність науково-педагогічної інтелігенції Кам'янець-Подільського ІНО розповідає ректор В. Геринович [323]. Роль інтелігенції Поділля на прикладі організації наукових досліджень у цьому ж закладі, ініціативи вишу щодо встановлення зв'язків із зарубіжними інституціями, популяризації культурно-історичних надбань серед населення досліджував активний учасник науково-красознавчого руху в Україні К. Копержинський [242, с. 330–335]. Роль місцевої інтелігенції у розвитку періодичної преси студіювали М. Білінський та Н. Співачевська. Аналізуючи історію становлення преси та її роль у підвищенні культурного рівня населення, ці автори оминають питання тиску влади на змістову сторону, цензурні перепони, обмеження діяльності журналістських кадрів, їхню плинність та погіршення матеріального становища [306; 585].

Таким чином, у 20-30-ті рр. ХХ ст. побачили світ ряд праць, які не позбавлені ідеологічних штампів більшовиків. Водночас, маємо визнати, що в них міститься цінні, різнопланові відомості, які дозволяють частково показати життя подільської інтелігенції. Ці роботи наповнені штампами про братню допомогу російського народу у справі культурної революції в Україні, про неухильність боротьби компартії проти будь-яких відхилень від

пріоритетів національної політики, антинародну політику урядів УНР і більше схожі на ідеологічні трактати, ніж на ґрунтовні наукові розвідки.

В радянській історіографічній науці 40-80-х рр. вивченню історії національної інтелігенції приділяли небагато місця. Дослідники, керуючись марксистсько-ленінською методологією, настановами правлячої комуністичної партії, в переважній більшості, звертали свої наукові інтереси на історію партії, робітничого класу, селянства, а якщо і торкалися даної теми, то лише з ідеологічних міркувань. Радянська історіографія не ставила за пріоритетний напрямок дослідження інтелігенції, її соціальної та політичної історії. Це основна тенденція, котра характеризує рівень вивчення питання й якість історичних праць. Людина, яка за радянських часів народжувалася в інтелігентній сім'ї, мала набагато менше шансів зайняти в житті державну чи постійну посаду, ніж особа, яка вийшла з робітників чи селянського середовища. Та й до лав КПРС таких людей приймали неохоче.

Лише починаючи із середини 60-х рр. XX ст. почалося більш-менш системне дослідження історії інтелігенції. В історичних студіях почала домінувати тема «великого» внеску компартії та її керівників у розвиток сфери духовності. Як засвідчує праця Г. Ясницького «Розвиток народної освіти на Україні. 1921–1932 рр.» діяльність освітян розглядалася лише через призму керівної ролі В. Леніна і компартії. Наприклад, партійним організаціям Ольгопільського повіту на Поділлі приписується залучення вчителів у 1921 р. до боротьби з бандитизмом, організація дитячих будинків для 5 тис. дітей Поволжя. Розкривається ініціатива вчителів щодо створення таких організацій, участь у яких не характерна для людей розумової праці. Йдеться, зокрема, про створення у 1924 р. у Проскурові 28 нових кооперативів, де 387 учителів проводили сільськогосподарську пропаганду [650, с. 171]. Окрім цього, Г. Ясницькому вдалося окреслити історіографічні здобутки радянських вчених, що надає цій праці ще більшої цінності.

Культурне будівництво в Україні у першій половині 1920-х рр. стало предметом дослідження радянського вченого Г. Шевчука, який, подібно до

своїх попередників, показав як здійснювалася зініційована більшовиками «пролетаризація» закладів вищої освіти, однією із форм якої були соціальні чистки як викладачів, так і студентів. Відповідальність за таку ділянку роботи покладали на партійні, комсомольські і профспілкові осередки. Автор детально характеризує навчальний і виховний процес, хід якого і змістове наповнення завжди контролювалися владою [623, с. 176–299]. Радянські історики Ю. Курносів та А. Бондар у своїй праці розповіли про підготовку інтелігенції. Вони, як і Г. Шевчук, показали як більшовики «розчищали» представникам робітничо-селянської інтелігенції шляхом проведення перереєстрацій, у ході яких представники «експлуаторських класів» вимушені були покинути навчання. Однією із форм ідеологічного диктату у вишах було впровадження в освітній процес компоненту навчальних дисциплін, що передбачали вивчення марсизму-ленінізму, політики партії і уряду. Вчені визнавали, що владі не вдалося вирішити питання стипендіального забезпечення і надання молоді житлової площі. Ю. Курносів та А. Бондар достатньо уваги приділили реорганізаційним процесам у системі вищої освіти, проаналізували нормативно-правові акти, які регулювали діяльність закладів вищої освіти [418, с. 42–70].

Умови праці інтелектуальної еліти студіювали В. Афанасьєв, В. Білоцерківський, А. Мороз та інші [289; 309; 451]. Очевидно, що історична наука намагалася активно досліджувати феномен радянської інтелігенції, її роль у суспільному прогресі. Наочним підтвердженням цього є праця В. Астахової, яка побачила світ у видавництві Харківського державного університету 1976 р. З позицій тодішніх ідеологічних установок авторка розглядала питання про кількісні та якісні зміни у середовищі інтелігенції, зближення її з робітничим класом. Вона запевняє, що в ході комуністичного будівництва відмінності у середовищі інтелігенції, які породжують нерівноправне становище її окремих прошарків, у майбутньому зникнуть у результаті соціальної інтеграції інтелігенції [288, с. 146]. Отже, авторка акцентує увагу на соціально-класовій ролі інтелігенції відповідно із

тогочасною політичною доктриною, на що спрямовувалася конкретна робота державних і політичних структур. Показовою в цьому сенсі є праця Л. Іванової, у якій розглядається процес формування радянської наукової інтелігенції у 1917-1927 рр. Авторка торкається широкого кола проблем, але насамперед виділяє роль партійної інтелігенції, показує шляхи утвердження марксистсько-ленінської методології у підготовці нових кадрів, досліджує соціальну структуру інтелігенції, особливості і характер регулювання її наукової праці. І знову ж таки до основи формування інтелігенції вона відносить принцип політичної доцільності [362, с. 3–9].

У 6 томі колективної багатотомної «Історії Української РСР», присвяченого 20-м – початку 40-х рр. XX ст., подано, зокрема, відомості про соціальний, національний і партійний склад інтелігенції, окремі факти її діяльності тощо [368].

В першій половині 70-х рр. побачило світ багатотомне фундаментальне видання «Історія міст і сіл Української РСР», де містяться деякі факти з історії інтелігенції.

Серед інших варто виокремити також праці радянських вчених, які тією чи іншою мірою причетні до досліджуваної нами тематики, це праці І. Паніотова [495], О. Слуцького [582], Ф. Шерстюка [624].

Загалом, аналіз прць радянських істориків, педагогів засвідчує, що абсолютна їх більшість писалася під «диктовку» більшовицької партії, через що перебільшувалася її роль у науковому і культурно-освітньому житті УСРР, ядром якого були інтелігентські сили. У радянській історіографії трактувалося, що Жовтнева революція стала ключовим етапом на шляху надання сприятливих умов для культурних трансформацій. У більшості праць у центрі уваги були партійні, комсомольські та профспілкові організації, які мобілізували інтелігенцію до участі у політично-ідеологічних кампаніях, відбудовчих роботах.

В часи горбачовської перебудови з'являється ряд змістовних праць загального характеру про українську інтелігенцію. Наприкінці 1980-х рр.

науковці намагалися відійти від усталеної заідеологізованості та схематизму. З'являються праці В. Даниленка, О. Галенка, В. Лозицького, О. Ткачової, Я. Дашкевича та ін. [336-341; 343; 425; 605-607]. Історіографічні дослідження з означеної проблеми здійснював М. Главацький [324].

Сучасні українські історики зовсім з інших позицій трактують роль інтелігенції у суспільно-політичних процесах у 20-30-ті рр. XX ст. Власне, цьому сприяло те, що вони були позбавлені ідеологічного пресу, для них відкрився ширший доступ до джерел. Тим самим вчені отримали перспективи досліджувати різноманітні проблеми, переосмислити ті процеси, які вивчалися у попередні десятиліття у підрадянській Україні. Це повною мірою стосується і діяльності культурно-освітньої і наукової інтелігенції в умовах тоталітарного режиму.

У вітчизняній історіографії зросла увага до життя та праці української інтелігенції в радянський період. З'явилася низка ґрунтовних праць як фактографічного, так і концептуально-теоретичного характеру. Про неї пишуть і дослідники, які вивчають інтелігенцію як соціальну верству і феномен, а також ті вчені, які вивчають політичні репресії в СРСР. На жаль, ці два поняття в історичному поступі комуністичної країни виявилися не роздільними. Інтелігенція першою відчула на собі силу каральної репресивної системи і перебувала під пильним оком «чекістів» протягом всього часу існування Радянського Союзу. Інтелігенція потрапила в поле зору каральних органів практично відразу після встановлення в Україні радянської влади. Значна її частина, заохочена новою економічною політикою, пов'язаною з нею лібералізацією, пішла на співробітництво з радянською владою. Така позиція старої інтелігенції, у першу чергу української національної інтелігенції, у якому розглядалося більшовицьким керівництвом як своєрідний маневр контрреволюційних сил, змушених пристосовуватися до нової політичної обстановки. Внаслідок цього був взятий курс на обмеження громадської, наукової і культурної діяльності

інтелігенції, почалися спроби поставити її під контроль офіційних ідеологічних інститутів.

Нашу увагу привернули праці відомого українського вченого Г. Касьянова, який присвятив свою роботу становищу української інтелігенції в умовах формування командно-адміністративної системи [372]. Крім того, Г. Костюк, І. Білас, В. Даниленко, С. Кульчицький, Л. Ткачова [336-337, 341; 373-374; 398; 415-416] цілком справедливо наголошують на тому, що заходи, спрямовані на упокорення інтелігенції, уніфікацію наукового і творчого процесу стали ключовими в утвердженні тоталітарної свідомості. Детальна аргументація позиції інтелігенції міститься у фундаментальній тритомній монографії «Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)» [457-459]. Аналогічне коло питань розглядається в опублікованих матеріалах міжнародної конференції «Інтелігенція: суть, історичні долі, перспективи», проведеної у Дніпропетровську у червні 1996 р. [364].

Особливості взаємин культурно-освітньої і наукової інтелігенції з владою стали об'єктом дослідження низки досліджень. Зокрема, Д. Бачинський вивчав засоби та методи радянської влади, спрямовані на підкорення української інтелігенції, визначив роль і місце інтелігенції в процесі «українізації» у 1920-х – на початку 1930-х рр., проаналізував проблеми, які стояли на її шляху, встановив та проаналізував форми та методи, що використовувалися для практичної реалізації цього завдання, висвітлив опір, який чинила «українізації» частина російськомовної інтелігенції. Автор також розглянув низку заходів, які здійснювала українська інтелігенція для розширення вжитку української мови у різних сферах суспільного життя: у діяльності державного апарату, вищій та середній освіті, науці, літературі, мистецтві, повсякденні, а також висвітлив роль представників української інтелігенції у боротьбі за розвиток елітарної української культури, небажання її представників сприймати «низькопробні культурні зразки». Підкреслив, що українська інтелігенція була основною рушійною силою «українізації» не лише в УСРР, але й в інших регіонах

СРСР, населених українцями і саме завдяки їй «українізація» вийшла за межі, відведені для неї радянським урядом та переросла в національно-культурне відродження [655]. С. Цвілюк зупинився на регіональних особливостях впровадження українізації [619, с. 66–71]. Про українізацію йдеться і в фундаментальній праці «Історія української культури» [366-367]. В. Нестеренко показав українізаційні процеси на Поділлі. Зокрема, він зупинився на основних напрямках, наслідках, недоліках та особливостях цієї політики у регіоні [477]. Компонент інтелігенції у цих дослідженнях достатньо вагомий.

Еволюція літературно-мистецької інтелігенції України як соціокультурного феномена за умов щойно утвердженої радянської влади висвітлена у кандидатській дисертації М. Шипович. Авторка схарактеризувала соціальний портрет цієї верстви суспільства, динаміку взаємин її представників із владою, вплив «українізації» на зростання національної самосвідомості українських митців та формування самобутньої генерації творців українського духовного відродження 1920-х рр., основні напрями та форми громадсько-культурної діяльності літературно-мистецької інтелігенції в цей період. Зрештою авторка зробила висновок, що літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті рр. була складним та суперечливим соціокультурним феноменом, а її метою було збереження паростків національно-демократичної думки [684]. У дисертаційному дослідженні О. Тарапона аналізується соціальне становище та позиції літературно-мистецької інтелігенції в умовах «українізації», опір діячів літератури і мистецтва становленню тоталітарної системи, розкриваються основні напрями професійної діяльності літературно-мистецької інтелігенції та її роль у процесі «українізації», внесок літераторів та митців у відродження національних традицій в культурі, піднесення культурного рівня та національної свідомості. Автор показав шляхи становлення партійної монополії в системі культури, проаналізував негативний вплив ідеологізації суспільного і культурного життя на становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції. У контексті посилення репресій

тоталітарного режиму і згортання «українізації» він висвітлив трагічну долю літературно-мистецької інтелігенції України [679].

Визначити періоди формування нового типу педагога за умов становлення та зміцнення тоталітарної системи з посиланням на специфіку цього процесу на Донбасі було покликане дисертаційне дослідження І. Богінської. У роботі розглянута роль учительства в процесі «українізації» освітніх закладів та ліквідації неписьменності серед дорослого населення, система педагогічної освіти, репресивні заходи щодо освітян [658]. Негативний вплив класової ідеології на навчально-виховну роботу загальноосвітніх закладів за умов обмеженої демократії у 1920-х – на початку 1930-х рр. та пріоритету класових цінностей над загальнолюдськими розкрив В. Борисов. Він проаналізував кадрову політику НКО УСРР та її зв'язок із соціально-економічним та політичним життям країни, узагальнив досвід національно-культурного будівництва в Україні у 1920-х рр., його вплив на розвиток загальноосвітніх закладів та підготовку кваліфікованих кадрів [659].

В одній із ґрунтовних монографій відомої української історикині, член-кореспондентки НАН України, завідувачки відділу історії України 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України Л. Якубової узагальнено історію повсякденного життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Значну увагу вчена приділила теоретичним і практичним аспектам у вивченні вітчизняної інтелігенції [648].

Нам вдалося опрацювати низку праць, присвяченим політичним репресіям проти інтелігенції. Так, на основі проведення комплексного дослідження становлення тоталітарної системи в УСРР у 1920-х рр. В. Ченцов з'ясував специфіку репресій щодо окремих соціальних верств населення, зокрема, творчої інтелігенції. Він увів до наукового обігу та проаналізував комплекс нових документів і матеріалів, зокрема з архівів спецслужб України та Російської Федерації, розкрив інформаційні можливості цих документів для дослідження теми політичних репресій [489]. Становлення механізму партійно-державного контролю у сфері культури дослідив І. Автушенко. Автор з'ясував вплив

політичних репресій на діяльність творчої інтелігенції та наслідки цього для української культури [620].

Місце інтелігенції в суспільно-політичних процесах 1921–1928 рр. розкрив В. Масненко [671]. В. Молоткіна у своєму дисертаційному дослідженні проаналізувала культурно-освітню діяльність громадських організацій України, показала їхні форми та методи роботи, основні напрямки діяльності. Значну частину членів осередків уих організацій становила інтелігенція [673]. Дільність таких же організацій досліджує і С. Свистович [571]. Заслуговують уваги також дослідження С. Пономаренка, М. Шитюка, С. Чернявської, О. Коляструк, К. Колісник, І. Ващенко, О. Висовеня та ін. [660; 661; 666; 667; 676; 683; 685].

Окремі аспекти проблематики взаємин із радянською владою представників культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля у 1920-х рр. вивчають учені, які нині працюють на теренах цього регіону. Їхньому авторству належить низка досліджень, які торкаються історії подільської інтелігенції, зокрема, причин та ходу репресій проти науково-краєзнавчої інтелігенції, впливу її представників на розгортання масового краєзнавчого руху в Україні [349; 534-540]. Так, у роботі П. Слободянюка, Ю. Телячого, Ю. Чемериса зроблена спроба систематизації відомостей про подільських педагогів – жертв сталінських репресій [581]. У контексті вивчення життєдіяльності представників національних меншин Поділля впродовж 1920-1930-х рр. Л. Місінкевич дослідив еволюцію політики державної влади щодо польської та єврейської інтелігенції регіону [449-450]. Злочини радянської влади на Поділлі висвітлені у збірниках «Великий терор на Хмельниччині», «Політичні репресії на Поділлі (20-30-ті рр. XX ст.)», «Репресоване краєзнавство», «Реабілітовані історією» [162; 351; 544-548; 550].

Окремі проблеми взаємовідносин науковців Кам'янець-Подільського ІНО з владою досліджені у колективній монографії «Кам'янець-Подільський

державний університет: минуле і сьогодення», в монографії і статтях Л. Баженова і С. Баженової [292-293, 296, 369].

Серед видань закладів вищої освіти, цінним джерелом з вивчення історії регіону є збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Освіта, наука і культура на Поділлі». Перший том датований 1998 р. Відтоді побачили світ 25 томів. Значне коло питань, яке порушує вказане видання стосується освітньої проблематики – близько 38% усіх публікацій. Слід зауважити, що на тлі значної кількості розвідок, присвячених розвитку культурно-освітнього і наукового життя подільського регіону проблематика, що наразі досліджується, представлена лише поодинокими статтями, де висвітлені окремі її аспекти. Так, з повсякденним життям людей розумової праці знайомить О. Коляструк, з особливостями краєзнавчого та просвітянського руху в регіоні – В. Савчук, В. Прокопчук та Г. Кучеров, зі становищем освітньої інтелігенції – М. Алещенко, В. Берковський, П. Кравченко, І. Мельничук, В. Нестеренко, В. Петренко, А. Суровий, В. Струманський, Д. Яблонська, наукової – В. Адамський, О. Коляструк, О. Комарніцький, Е. Мельник, В. Островий, В. Пагор, В. Покалюк та А. Філінюк [282-285, 290, 295, 303, 381, 388, 391, 403, 421, 446, 463, 464, 466, 468, 470, 471, 475, 478-481, 488-489, 492, 508-509, 515, 517, 518, 520, 527, 529, 540, 562, 565, 567, 570, 592, 593, 595, 597-599, 602, 637, 642].

Від 1999 р. виходить збірник наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського». Станом на початок 2020 р. опубліковано 32 випуски, у яких близько 15% розвідок присвячені проблемам освіти, культури і науки 1920-х рр. у масштабі всієї України та близько 10% – Подільського регіону. Варто зазначити, що восьмий, одинадцятий та чотирнадцятий випуски були створені на основі матеріалів наукових конференцій, присвячених ролі національної інтелігенції в історії України. Відзначаються ґрунтовним студіюванням освітньої проблематики праці О. Стадник (Лойко) [427, 429-432, 586-588]. Окремі аспекти національно-культурних процесів на Поділлі

вивчали П. Григорчук, Н. Кузьмінець, Т. Публіка [327-328; 412; 541]. Особливості діяльності театральної інтелігенції висвітлювали А. Безуглий, П. Слотюк [303-304]. Внесок інтелігенції Поділля в культурно-освітнє життя регіону через призму історико-краєзнавчого руху вивчав В. Савчук [559].

Не можна оминати увагою й матеріали Подільських історико-краєзнавчих конференцій. Роботи І. Пшук, І. Рибака, О. Лойка, С. Вініковецького та В. Воловика дають загальне уявлення про розвиток освіти та культури в регіоні [318; 427; 542; 551]. Життєдіяльність окремих історичних персоналій Поділля висвітлена в роботах Є. Назаренка [455-456]. Проблематику участі інтелігенції в справі ліквідації неписьменності населення регіону вивчали С. Плахотнюк і А. Хоптяр; трудового виховання учнів – В. Струманський; розвитку літературної творчості на Поділлі – Г. Насмінчук; формування педагогічних кадрів – В. Байдич [298; 462; 591; 448; 501, 503; 617].

Значний науковий інтерес викликають матеріали Вінницьких обласних науково-краєзнавчих конференцій, в тридцяти випусках яких висвітлюються окремі аспекти історії інтелігенції подільського регіону. Перші випуски збірника датуються початком 1980-х рр. Цінними є статистичні дані, наведені у працях В. Байдича, Є. Мручка, П. Григорчука, О. Лойка, С. Плахотнюка, Ю. Пилявця, О. Андрушка [286; 299; 329; 428; 498; 502, 504]. Окремі аспекти «українізації» в регіоні досліджували В. Нагорний, Т. Панасенко, Л. Гриневич, О. Криворучко [330; 405; 454; 494]. Історію краєзнавчих об'єднань Поділля студіювала Л. Кароева [370-371].

Варті уваги матеріали збірника «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки», на сторінках якого краєзнавчу роботу подільської інтелігенції впродовж 1920-х рр. висвітлювали В. Савчук, В. Прокопчук [534, 538, 539; 560, 568]. Матеріальне становище науковців Кам'янця-Подільського в перші роки радянської влади проаналізувала О. Коляструк [667]. На історичному факультеті КПНУ імені Івана Огієнка виходить також науковий збірник

«Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки», де у 12 випусках видання вмістили свої статті В. Савчук, А. Суровий, М. Олійник, О. Посвістак, Г. Кучеров, А. Михайлик [420; 448; 484-486; 523; 561, 566; 600, 601].

На сторінках видання «Історія України. Маловідомі імена, факти, події» Інституту історії України НАН України В. Савчук висвітлює своє бачення проблеми краєзнавчого руху на Поділлі в 1920-х рр. [569]. Краєзнавчій діяльності музичного товариства імені М. Леонтовича на Поділлі у 1920-х рр. присвячена розвідка Л. Семенко [573]. Про науково-методичну підтримку Українським комітетом краєзнавства масового краєзнавчого руху в другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. розповів В. Прокопчук [537].

На сторінках видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Етнічна історія народів Європи» Л. Божко висвітлює роботу школи В. Гагенмейстера на Поділлі впродовж 1920–1930-х рр., Е. Мельник проаналізував діяльність П. Клепатського в Кам'янець-Подільському державному українському університеті, О. Завальнюк досліджував обставини перебування С. Русової у Кам'янці-Подільському впродовж 1919–1922 рр. [310; 355; 445].

Заслужовують на увагу наукові розвідки О. Посвістак, які проливають світло на взаємини інтелігенції Поділля з владою впродовж 1920–1930-х рр. [514-530]. Окрім цього, слід згадати й праці, присвячені історії української інтелігенції за авторством О. Комарницького, К. Завальнюка, О. Завальнюка, О. Зінько, І. Ніколіної, В. Нестеренка, Р. Подкура [351; 352-359; 390-396; 463-481; 482-483; 507].

Абсолютна більшість праць, на думку історикині Я. Примаченко, з чим ми цілком солідарні, мають фактографічний характер. Вона вважає, що це зумовлено тією ситуацією, що склалася на початку 1990-х рр. в українській науці: «розсекречення документів та заповнення «білих плям» стали підставовими факторами, котрі визначали підходи та напрями дослідження такої суспільної верстви, як інтелігенція». Дослідниця виокремлює декілька

напрямів в оцінці цього підходу. Так, згадуваний вже нами Д. Бачинський позитивно оцінював фактографічні праці і подавав їх як вагомий внесок у процес деідеологізації історичної науки. У свою чергу Л. Зашкільняк, висловлював протилежну точку зору. Він вважав, що залучення до наукового обігу нових джерел «дозволило досить легко і швидко готувати та захищати кандидатські й докторські дисертації за рахунок «закриття» т.зв. «білих» і «чорних» плям минулого без особливих зусиль щодо їх осмислення». Ряд істориків поставили за мету переписати історію, не маючи чіткої стратегії, методології, модерних методичних підходів як це втілити в життя. Л. Зашкільняк вважає, що подібна тенденція в українській історичній науці все ще не втратила своєї інерції. Солідарним із цим вченим був український історик Я. Грицак, який пов'язував довогочасне панування «документальної школи» зразка позитивізму XIX ст. у сучасній українській історичній науці з відновленням національної парадигми дореволюційного часу [532, с. 186].

Нестандартно до вивчення історії інтелігенції досліджуваного нами періоду підійшла докторка історичних наук, професорка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського О. Коляструк, яка видала ґрунтовну монографію і захистила дисертацію, присвячену повсякденному життю інтелігенції у 1920-х рр. Новаторство вченої в тому, що вона не захоплювалася фактографічністю, а навпаки проаналізувала теоретичні проблеми історії повсякденності. Фактично вона першою зреалізувала ідею писання історії інтелігенції «знизу». О. Коляструк довела, що у відносинах між панівною владою і суспільством саме первинним є суспільство, оскільки дії владного режиму завжди похідні від його настроїв. Крім того, історикиня сучасний стан досліджень історичного минулого української інтелігенції, які йдуть у фарватері загальних тенденцій історичної науки нашої держави, запропонувала поділити на два етапи: перший з них, 1990-ті рр., вона умовно назвала початковим чи реставраційно-реабілітаційним; а другий етап (початок 2000-х рр.) – етногенетично-концептуальним [384, с. 72, 148].

Загалом, роботи сучасних українських авторів мають різну вагу і значення. Позитивно оцінюючи зусилля вчених, зауважимо, що вони лише побіжно торкаються теми нашого дослідження. У їхніх працях подано окремі аспекти суспільно-політичної та соціально-культурної діяльності культурно-освітньої та наукової інтелігенції Поділля, що виступала вагомим рушійною силою процесів національного відродження в Україні у 1920-ті рр. Власне, це доводить, що піднята нами тема потребує комплексного дослідження.

Наступну групу становлять праці зарубіжних дослідників. Вони під іншим кутом зору розглядали проблематику національно-культурної інтелігенції Поділля. Її представники не мали доступу до архівних джерел, а відтак ознайомлювалися з процесами, що відбувалися на Поділлі лише з матеріалів радянської преси. Їхні оцінки не збігалися з офіційними. С. Русова, наприклад, у 1923 р. оприлюднила спогади, де розповіла про умови побуту кам'янецької професури після встановлення радянської влади [186]. Вихідці з Поділля намагалися привернути увагу міжнародної громадськості до тієї негативної атмосфери, у якій побутувала інтелігенція цього регіону.

За кордоном з'явилися праці, в яких порушувалася проблема політики правлячої комуністичної партії щодо інтелектуальної еліти республіки. Так, у 1959 р. у Парижі вийшла друком антологія Ю. Лавріненка «Розстріляне відродження», у якій автор розкриває таємницю «літературного злочину» розстріляних, «перевихованих» і пропалих безвісти сорока найвідоміших поетів, письменників і драматургів України упродовж 1917-1933 рр. [422, с. 12–54].

Об'єднана в Українське історичне товариство (започатковане у 1964 р.) зарубіжна історіографія відгукнулася низкою праць П. Курінного, О. Оглоблина, М. Антоновича, Л. Винара та ін., які мали широкий резонанс у середовищі наукової громадськості. Зокрема, у 1962 р. Н. Полонська-Василенко у працях «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків» та «Українська Академія наук: нарис історії» часто апелює до персоналій, тісно пов'язаних з Поділлям: С. Дложевського, А. Ярошевича, М. Ясинського, В. Отамановського,

М. Величківського, А. Синявського, Р. Заклинського, К. Квітки, І. Огієнка, О. Курили, Ю. Філя, Т. Сушицького, К. Копержинського та інших, які постраждали від політичних репресій [427, с. 169–194].

Досить аргументованою і особливо насиченою фактами участі інтелігенції у протидії радянській владі стала праця В. Плюща, яка побачила світ у Лондоні [505]. У ній вміщена інформація і щодо подільської інтелігенції, зокрема про В. Отамановського з Вінниці, який керував Вінницькою філією Всенародної бібліотеки України, про керівника обласного відділу народної освіти І. Подольського, економіста М. Величківського, який працював у Кам'янецькому сільгоспінституті, геолога Р. Вержиківського, члена НДК Р. Заклинського та ін. [505, с. 17, 25, 83, 84].

Цінність досліджень зарубіжних істориків полягає у тому, що в їхніх працях історія радянського суспільства досліджуваного періоду розглядалася неупереджено. Ці праці характеризує використання документів зарубіжних архівів і великої кількості мемуарної літератури, яка не видавалася в СРСР. Примітно, що в деяких з них, наприклад – у книзі Дж. Хоскінга «История Советского Союза 1917–1941», термін «інтелігенція» взагалі не вживається, його замінено на «спеціалісти», а становище інтелігенції в суспільстві вони розглядається у контексті конкретних історичних подій [618, с. 122–135].

Серед доробку зарубіжних науковців виділяється праця «Rosya bolszewikow» американського дослідника Р. Пайпса, надрукована у Нью-Йорку в 1994 р. і перевидана 2005 року у Варшаві [493]. Науковий інтерес становить розділ «Культура як пропаганда», де автор викладає своє бачення культури як такої. У процесах становлення і розвитку освіти він виокремлює проблеми рідної мови, формування нової етики і особливо акцентує увагу на депортації інтелектуалів з СРСР. Радянську культуру 1920-х рр. цей автор називає суцільною пропагандою і наголошує на придушенні свободи творчості, але при цьому стверджує, що освіта, наука і культура стали більш доступними для населення. Він зазначає, що культура СРСР скоріше постала як політична категорія [493, с. 302–360].

2006 року у Нью-Йорку побачила світ праця «Totalitarianism and authoritarianism in Europe: short and long-term perspectives» під редакцією Дж. Бореїза та К. Зімера, в якій проаналізовано вплив тоталітаризму на радянську культуру, здійснено ретроспективний аналіз європейського тоталітаризму та авторитаризму (на прикладі Німеччини, Італії, Греції, Австрії, Литви, Польщі, Югославії та СРСР), зокрема виокремлено три форми тоталітаризму – фашизм, нацизм і сталінізм, подається європейська історіографія цієї проблематики аж до 1990-х рр. [468]. Четвертий розділ цієї монографії «Політика пам'яті і культурної пам'яті» присвячено культурі. На європейському культурному тлі вирізняється культурно-історичний аспект радянської історії з 1930-х до 1990-х рр. На прикладі викладу цієї проблеми в радянських і російських підручниках з історії, акцентується увага на негативних наслідках тоталітарної системи у розвитку національної культури.

Детальний аналіз проблем радянської інтелігенції 1920-х рр. міститься в працях Д. Байроу, Ш. Фіцпатріка, Р. Пайпса. Професор Техаського університету Ш. Фіцпатрік зупинився на «жорстких» та «м'яких» формах впливу на інтелігенцію, різному ставленні партійного керівництва і рядових членів ВКП(б) до «буржуазних спеціалістів» [614, с. 16–31]. У центрі дослідження Р. Пайпса багатолітня криза, яка завершилася консолідацією влади в руках більшовиків. На думку автора, ця криза виникла через протистояння між самодержавством та радикальною інтелігенцією [368].

Вартий уваги форум німецьких та російських культурологів «Культура и власть в условиях коммуникационной революции XX века», де акцентувалося на культурній політиці радянської влади в 1920-х рр., висвітлено становище сількорів, представників кіноіндустрії тощо [413].

Понад 25 років життя присвятив вивченню радянської історії відомий французький дослідник Н. Верт. 2010 року у Москві вийшов друком збірник його статей, де автор проаналізував ключові моменти політики сталінізму, яку називав державним насиллям. Торкнувся він й проблеми депортації населення за національною ознакою, зауваживши, що прикордонні регіони

СРСР сприймалися органами влади, як «лінія фронту», тому тут регулярно проводилися «очистки» від «сумнівних елементів». Так, у 1935 р. депортували 8300 сімей (41650 осіб) із Вінницької та Київської областей до східних регіонів країни, більша половина яких мали польське і німецьке походження, решта ж – «соціально-небезпечні елементи» [316, с. 212–213].

Таким чином, проблематика історії української інтелігенції становить значний науковий інтерес і представлена чималою кількістю напрацювань за авторством радянських, сучасних вітчизняних та зарубіжних вчених. Однак, на цьому тлі тема життєдіяльності інтелігенції Поділля у 1920-х рр. не знайшла свого належного відображення в історіографії. Дослідження цієї теми дозволить більш глибоко проникнути у сутність процесів, які відбувалися у середовищі подільської інтелігенції на тлі загальних тенденцій життєдіяльності представників цього соціального прошарку у радянському суспільстві 1920-х рр., прояснити механізми формування тоталітарної системи, нищення останньою тих культурних цінностей, які продукувала інтелектуальна еліта. Взагалі весь історіографічний масив досить вагомим. Однак, комплексно зазначена теми ще не вивчалася.

## **1.2. Джерелознавчий аналіз**

Під час підготовки роботи автор опрацював широке коло історичних джерел. Писемні джерела, використані в процесі дослідження розподілимо на такі групи: архівні джерела, опубліковані документи та матеріали, періодичні видання тощо.

До першої (основної) групи джерел належать архівні документи, що зберігаються у фондах центральних та обласних архівосховищ України. Зокрема, у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) значний інтерес для висвітлення проблематики подільської інтелігенції 1920-х рр. становлять матеріали Ф. 166 («Народний комісаріат освіти УСРР»), Ф. 539 («Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції»), Ф. 582 («Центральне статистичне управління»). У них містяться документи та статистика щодо стану народної,

професійно-технічної та спеціально-наукової освіти, підготовку педагогічних кадрів, роботу наукових, театральних, політосвітніх установ, літературних організацій тощо.

Опрацьовано також низку документів Ф. 1 («Центральний Комітет Комуністичної партії України») Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), зокрема описи 6 та 20, що дали змогу дослідити роль керівних органів республіканського партапарату (відділів секретаріату, оргбюро і політбюро ЦК КП(б)У) в процесі реалізації політики ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції, зокрема й Поділля в 1920-ті рр. Виявлені джерела дозволили проаналізувати політику цілеспрямованого впливу на інтелігенцію: впровадження спеціальної агентури, застосування репресивних методів щодо тих її представників, які брали активну участь у реалізації політики «українізації», оголошення інтелігенції прикордонного регіону наприкінці 1920-х рр. «реакційною», «антирадянською» силою, знаряддям «міжнародного імперіалізму». Особливий науковий інтерес становлять протоколи політбюро ЦК КП(б)У, матеріали діяльності комітетів КП(б)У: губернських, окружних, районних тощо. Вони розкривають ставлення вищого партійного керівництва республіки до інтелігенції, висвітлюють причини прийняття і впровадження на практиці низки нормативних актів, пов'язаних зі встановленням та поширенням цензури, реорганізацією науково-дослідних установ та культурно-освітніх закладів.

Фонди державних архівів Вінницької та Хмельницької областей зберігають матеріали, які висвітлюють значення інтелігенції в плинні соціально-економічного і культурного розвитку краю, розкривають позицію місцевих органів влади щодо людей розумової праці, методи підготовки нового типу інтелігенції – «радянської». Зокрема, це фонди Подільського губернського комітету КП(б)У (Ф. П. 1), фонди окружних комітетів КП(б)У – Ф. П. 29 (Вінницького), Ф. П. 30 (Гайсинського), Ф. П. 31 (Могилів-Подільського), Ф. П. 33 (Тульчинського), Могилів-Подільського міського

комітету КП(б)У (Ф. П. 159) Державного архіву Вінницької області; Кам'янець-Подільського повітового комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (Ф. П. 1), Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У (Ф. П. 3), Кам'янець-Подільського окружного комітету ЛКСМУ (Ф. П. 1602), партійного осередку Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (Ф. П. 4) Державного архіву Хмельницької області.

Умовно матеріали цих фондів можна поділити на декілька груп. До першої групи належать протоколи засідань Подільського губкому КП(б)У, політичні доповіді окружкомів, адресовані Подільському губкому КП(б)У. Тут містяться огляди та інформаційні звіти партійних і радянських владних структур про господарський, економічний і соціально-політичний стан розвитку регіонів, а також дані про місцеву інтелігенцію, які розкривають справжні причини негативного ставлення інтелектуальної еліти до радянської влади, політику самої влади щодо інтелігенції. Ці документи проливають світло на труднощі економічного побутування інтелігенції (низька заробітна платня, відсутність допомоги з боку держави, незадовільні побутові умови) і заходи, спрямовані на упокорення, а згодом і на витіснення «старої» інтелігенції із суспільно-політичного життя регіону.

На відміну від офіційних доповідей і звітів, призначених для центральних органів, у яких інформація дещо «прикрашалася», в матеріалах низових комітетів подавалися більш об'єктивні дані про стан економіки, політичні настрої населення, зокрема й інтелігенції, тому вивчення цих фондів становить значний науковий інтерес для дослідників.

До іншої групи джерел архівів Вінницької та Хмельницької областей належать щотижневі, місячні та річні огляди, звіти, зведення органів ДПУ про політичне та економічне становище округів, де вміщено інформацію про настрої різних категорій населення, зокрема інтелігенції. В кінці кожного звіту подавалися додатки з фактологічним матеріалом про дії або висловлювання окремих осіб.

У третю групу архівних джерел варто виділити матеріали регіональних органів управління освітою, культурою і наукою, зокрема, фонд Ф. Р. 254 (Подільська губерньська інспектура народної освіти) Держархіву Вінницької області, Ф. Р. 5. (Кам'янецька окружна інспектура народної освіти) Держархіву Хмельницької області. Тут містяться статистичні відомості, які розкривають внесок культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в розвиток освіти, науки і культури, йдеться також і про труднощі, з якими доводилося стикатися людям інтелектуальної праці у своїй діяльності.

До четвертої групи джерел належать матеріали фондів навчальних закладів, які зберігаються у державних архівах Вінницької та Хмельницької областей, зокрема Ф. Р. 195 (Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут), Ф. Р. 302 (Кам'янець-Подільський педагогічний інститут), Ф. Р. 1941 (Вінницький інститут народної освіти). Аналіз матеріалів цих фондів розкриває причини конфлікту між владою та науковою інтелігенцією цього прикордонного регіону, процес створення та діяльності наукових організацій тощо.

Важливими для розуміння позиції інтелігенції Поділля є спогади сучасників тогочасних подій, приміром А. Присяжнюка про навчання у Кам'янець-Подільському ІНО, про діяльність цього навчального закладу [89, арк. 153–154 зв.], П. Покутського – про студентські будні у стінах Кам'янець-Подільський сільськогосподарського інституту» [183].

Цінним джерелом інформації є матеріали тогочасної преси. У процесі даного дослідження чи не найбільше прислужилися матеріали газети «Червоний кордон», яка виходила з травня 1924 р. і була органом окружного комітету КП(б)У і окружного виконавчого комітету Кам'янецьчини, її матеріали розкривають офіційну точку зору влади на ті чи інші проблеми, пов'язані з інтелігенцією регіону. Часопис друкував чимало офіційних документів, законів та постанов ЦК КП(б)У, ВУЦВК, РНК УСРР та НКО, які спрямовували діяльність культурно-освітньої і наукової інтелігенції. Газета часто публікувала матеріали, які викривали «антирадянські» настрої чи дії інтелектуальної еліти.

Вивчаючи матеріали «Червоного кордону», можна простежити зміни взаємин між владою та інтелігенцією регіону у різні часові проміжки.

У газеті «Вісті» – органі Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро КП(б)У, на початку 1920-х рр. публікувалися накази місцевих органів влади, протоколи засідань місцевого виконкому, заклики до інтелігенції, огляди подій регіону тощо.

Газета «Известия» (орган губерньського виконавчого комітету КП(б)У і губпрофради), яка виходила у Вінниці у 1920-х рр., містила колонки «Театр і мистецтво», «Хроніка освіти», «В Губнаросвіті», «Література, мистецтво, наука». На першій сторінці публікувалися анонси культурних подій. У газеті також друкувалися накази Подільського губвиконкому.

Окремо слід відзначити освітянські видання, зокрема «Бюлетень народного комісаріату освіти», «Закони та розпорядження у справі народної освіти», бюлетень «Освіта Кам'янецьчини», всеукраїнські журнали «Шлях освіти», «Радянська освіта». Тут друкувалися постанови Наркомату освіти, які дали можливість дослідити методологію, яку використовувала в повсякденній роботі освітня і наукова інтелігенція, висвітлювалися побутові проблеми інтелектуальної еліти. Варто зазначити, що подільській інтелігенції приділялася значна увага.

Для ґрунтового висвітлення теми ми використали низку опублікованих збірників документів. У 1999 р. вийшов з друку збірник документів під редакцією П. Бачинського «Документи трагічної історії України», який проливає світло на причини цькування більшовиками національної еліти, ліквідації Подільським губерньським надзвичайним комітетом петлюрівських організацій – Ольгопольської, Проскурівської, Могилівської, Жмеринської, Ямпільської [79]. На його сторінках вміщено постанову Політбюро ЦК КП(б)У від 23 лютого 1926 р. «Про роботу серед української інтелігенції», згідно з якою передбачалося посилення контролю над представниками інтелігенції зсередини [166, с. 570].

Збірник «Політичні репресії на Поділлі (20–30-і рр. XX ст.)», який побачив світ у Вінниці у 1999 р., містить понад сотню документів, однак лише окремі з них висвітлюють каральні заходи проти етнонаціонального вчительства. Значний масив фактологічного матеріалу із цієї проблематики міститься у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією» Вінницької та Хмельницької редколегій [544-548].

У збірниках, виданих археографами Російської Федерації, відбиті загальні тенденції політики вищих державних та політичних органів СРСР щодо інтелігенції у 1920-х рр. Тут слід згадати видання «Цензура в Советском Союзе. 1917–1991», упорядковане А. Блюмом [192]. Вміщені у ньому документи розповідають про цензурну політику, яка впроваджувалася у Радянському Союзі і була спрямована на упокорення інтелігенції, обмеження її інтелектуальної свободи тощо. Наголошується на тому, що цензура замість контролю здійснювала каральні функції.

Основоположні постанови вищих партійних органів, у яких висвітлюються питання літератури та мистецтва, сконцентровані у виданні «Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953» [163]. Документи ЦК ВКП(б), що стосуються ліквідації національних шкіл, а також доповідні записки до ЦК ВКП(б) про виявлення фактів шкідництва на Поділлі містить збірник «Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня заседаний. 1919–1952» [184].

У післявоєнні роки вийшли збірники документів і матеріалів про культурне будівництво Української РСР. До видання, яке побачило світ у 1960 р., увійшли нормативно-правові акти за 1917 – червень 1941 р. Нашу увагу привернули документи, які регламентували діяльність інтелігенції» [175] Ці та деякі інші документи увійшли до збірника, що вийшов у 1986 р. (упорядники – В. Даниленко, О. Луговський, І. Молодчикова та ін.). Видання охопило хронологічно вужчі межі – 1928 – червень 1941 рр. » [174].

Варто також згадати збірник документів «Українська політична еміграція 1919–1945», матеріали якого розкривають ставлення представників еміграції до процесів, які відбувалися на українських теренах і стосувалися культурно-освітньої і наукової інтелігенції, засуджують фабрикацію органами ДПУ процесу Спілки визволення України [191].

У роботі над дисертацією ми використали також документи, що містяться у таких збірниках документів та матеріалів: «Социалистическое строительство на Винничине» [189], «Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.)» [182], «Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК—ГПУ. 1921-1923» [321], «Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах)» [181].

Таким чином, аналіз наявних архівних джерел та опублікованих документів, у тому числі й особистого походження, а також матеріалів періодики 1920-х рр. дозволяє стверджувати, що опрацьована джерельна база є репрезентативною і цілком достатньою для розв'язання поставлених даним дисертаційним дослідженням завдань і досягнення мети роботи, формулювання узагальнень, конкретних висновків тощо.

### **1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження**

У ході дослідження соціально-культурного портрету інтелігенції Поділля, її культурно-освітньої діяльності упродовж 1920-х рр. важливо проаналізувати еволюцію понятійного апарату цієї проблематики.

Поняття «інтелігенція» походить від лат. *intelligents* – розуміючий, мислячий, розумний. Ф. Енгельс вважав, що представниками інтелігенції є особи, звільнені від прямої виробничої праці, які керують суспільними справами. Він стверджував, що монополію на розумову працю закріпили експлуататорські класи. Проте, оскільки саме ця категорія займалася накопиченням, узагальненням та розвитком людського досвіду і знань, то вона сприяла суспільному прогресу. Згідно з Ф. Енгельсом, в епоху

середньовіччя частина інтелігенції перейшла на бік експлуатованих класів. Марксисти наголошують, що інтелігенція – це прошарок між буржуазією і пролетаріатом. В період розвитку капіталізму, як зазначав К. Маркс, на інтелігенцію поширилася тенденція пролетаризації.

Після утвердження радянської влади на теренах колишньої Російської імперії одним із головних завдань стало виховання нової інтелігенції, яка мала брати активну участь у творенні соціалістичного суспільства. Розрізняли поняття «буржуазна інтелігенція» і «широкі маси інтелігенції» – вчителі, лікарі, артисти тощо. Проголошувався курс на активну боротьбу з першими, частина з яких перейшла до «табору контрреволюції», емігрувала чи зайняла нейтральні позиції, що пояснювалося відносно високим життєвим рівнем її представників.

Ідеологами концепції, згідно з якою саме «стара» дореволюційна інтелігенція склала основу антирадянських рухів в СРСР, стали лідери більшовицької партії, які самі ж вийшли з її лав – В. Ленін, Л. Троцький, О. Богданов, В. Воровський, М. Бухарін, А. Луначарський, Н. Крупська, П. Лебедев-Полянський та ін. Після утвердження радянської влади партія більшовиків взяла курс на перевиховання «старої» інтелігенції. А. Луначарський, вважав недоцільним висувати проти інтелігенції лозунг «Хто не з нами, той проти нас» і замінив його на «Хто проти буржуазії – той з нами». Місце «старої» інтелігенції мала зайняти «нова» із середовища робітників і селян, а також частково – з лав т. зв. трудової інтелігенції. Це дало підставу провідним радянським теоретикам ввести поняття «пролетарська інтелігенція». У 1930-х рр. почала пропагуватися думка про відмирання інтелігенції «в стране строящегося социализма в своих основных контурах» [366, с. 85]. Вводилося нове поняття «радянські спеціалісти» і разом із цим щодо інтелігенції почали застосовуватися репресивні заходи.

Подільський історик Ю. Телячий стверджує, що термін «інтелігенція» ввів до повсякденного вжитку в російську мову прозаїк, критик і публіцист П. Бобрикін у 1866 р. Він використовував це поняття в сенсі «розумне

осягнення дійсності» і визначав інтелігенцію як «найбільш освічений, культурний і передовий прошарок суспільства» [603, с. 91]. Однак, академік РАН С. Шмідт довів, що цей термін вперше застосував В. Жуковський у 1836 р. у контексті «найкраще петербурзьке дворянство ... котре у нас представляє всю російську європейську інтелігенцію». У В. Жуковського поняття інтелігенції асоціюється з: 1) приналежністю до певного соціокультурного середовища; 2) європейським рівнем освіченості; 3) високоморальним способом мислення та поведінки.

«Енциклопедія українознавства» тлумачить поняття «інтелігенція» в соціологічному та психологічному розрізах. Наголошується, що інтелігенція виконує духовні функції, які не належать до категорії чуттєвих і вольових явищ; вона обіймає всі пізнавальні функції від відчуття і сприйняття аж до логічного мислення. У вужчому розумінні – це здатність розуму (інтелекту) охоплювати логічні зв'язки між думками та причинні – між подіями. До поняття «інтелігенція» відноситься вміння знаходити відповідні засоби для реалізації поставлених цілей, встановлювати зв'язки між фактами і подіями.

У найширшому соціологічному розумінні до інтелігенції зараховують верству освічених людей усіх прошарків – землевласників, буржуазії, селянства, робітників. У вужчому розумінні автори енциклопедії трактують поняття «інтелігенція» як сукупність осіб, які на основі освіти, знань, орієнтації в соціально-економічних проблемах, а не на основі традиції, мають винятковий вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства, долучаються до влади у державі [200, с. 877].

Щодо поняття «культурно-освітня інтелігенція», то в цих дослідженнях її специфічні риси, місце і роль у житті суспільства майже не визначаються. Наприклад, короткий енциклопедичний словник з культури, що побачив світ у 2003 р., трактує поняття «інтелігенція» як соціальний прошарок, що складається з освічених людей, які мають велику внутрішню культуру і професійно займаються розумовою працею [197, с. 138]. Однак і тут не надано визначення поняття «культурно-освітня і наукова інтелігенція».

Аналогічно підходить до цього питання й «Історія культури в термінах і назвах» Ж. Безвершука. Тут подається тільки загальне визначення цього поняття, а саме, що це соціальний прошарок людей, для котрих розумова праця є джерелом існування [195, с. 237]. «Мала енциклопедія етнодержавознавства» поняття «українська інтелігенція» трактує як творців інтелектуальних і духовних цінностей українського народу.

Своє визначення цього поняття дав В. Липинський. Зокрема, він наголошував на тому, що інтелігентами «...есть люди, не зайняті матеріально-продуктивною працею, які не володіють ані засобами війни, ані засобами продукції і які здобувають собі прожиток взамін на працю свого ума і духа». Специфічність української інтелігенції, на відміну від російської, полягає у домінуванні «екзистенціальних» виявів, орієнтованих на індивідуально-неповторне людське існування в усьому розмаїтті його мотивів, у плюралістичному баченні навколишнього світу, у діалогічному спілкуванні з природним і людським оточенням [161, с. 147–149]. Російський фахівець Ф. Соколова визначає інтелігенцію як групу, що «займається професійно-інтелектуальною діяльністю в галузі духовного виробництва».

Вивчення українськими науковцями здобутків російських вчених зумовлене такими міркуваннями: спільним радянським минулим обох країн, ширшим теоретико-методологічним осмисленням цієї проблеми в Російській Федерації. О. Колястрок, проаналізувавши низку праць російських вчених дійшла висновку, що у науковому середовищі існують дві точки зору щодо визначення інтелігенції. Зокрема, М. Бердяєв та С. Булгаков репрезентують соціально-етичний/культурологічний напрям, який розглядає «інтелігенцію як надсуспільну, поза соціальну групу, як носія певного типу цінностей – духовних, моральних, ідейно-політичних». Прихильники марксистської методології відстоюють ідеї соціологічного (соціально-професійного) напрямку і визначають інтелігенцію як суспільний клас/групу, в основі якої професійна розумова діяльність.

Для вітчизняної історіографії ці підходи не є новаторськими. Соціологічний підхід використовували українські радянські вчені, а подекуди його беруть на озброєння і сучасні вітчизняні науковці. Щодо соціально-етичного напрямку, то він був оформлений у 1960-х рр. українським вченим І. Лисяком-Рудницьким, який визначав інтелігента як особу, яка творить і зберігає духовні цінностей. Як наслідок, за дужки інтелігентів виносяться люди, зайняті господарською, економічною та військовою діяльністю. Творцями духовних цінностей, на думку Лисяка-Рудницького, є представники професій, які працюють у гуманітарній сфері (вчені, учителі, літератори, журналісти, митці, юристи, лікарі), які безпосередньо контактують з людиною та мають на неї вплив. На початку 1990-х рр. щодо інтелігенції превалював комплексний підхід. До цієї категорії відносили людей з вищою професійною освітою, а також всі ті, хто був причетним до продукування ідеології, у зв'язку з чим категорію інтелігенції поповнили т.зв. «нова пролетарська інтелігенція» та партноменклатурні працівники. Взявши за основу професійну ознаку, у науці інтелігенцію поволі почали розподіляти на гуманітарну й технічну. Лише наприкінці попереднього і на початку нинішнього століття вчені приступили до визначення груп гуманітарної інтелігенції вузькопрофесійно [532, с. 189–190]. Г. Касьянов, як представник комплексного підходу, в одній із своїх перших праць, присвячених дослідженню історії української інтелігенції характеризує її як специфічну, відносно стабільну соціально-професійну групу, що має «свої, притаманні саме їй соціальні та соціально-психологічні риси». Характеризуючи кількісний склад інтелігенції, зокрема й Поділля в період непу, історик переконує, що до цього прошарку слід зараховувати і тих, хто не мав вищої освіти, але займався кваліфікованою розумовою працею (частина учительства, аграріїв, митців тощо), а також і частину студентства, враховуючи, що чимала його кількість сполучала навчання у вишах із практичною професійною діяльністю [372, с. 4].

Взявши до уваги вищезазначені концепції вважаємо, що «культурно-освітня і наукова інтелігенція» – це люди, які займаються розумовою працею, розвивають, поширюють освіту, науку, культуру і працюють у сфері мистецтва і науки, театральні діячі та кінематографісти, актори, режисери, музиканти (композитори та виконавці), представники образотворчого мистецтва (художники, скульптори, архітектори), літератори, працівники засобів масової інформації (редактори, кореспонденти, сількори), вчителі, бібліотекарі, музейні працівники, науковці (викладачі, аспіранти) тощо.

За основу наукового пошуку були обрані принципи науковості, історизму, об'єктивності, системності. Застосовувався також комплексний підхід до вивчення суспільних явищ історичного процесу, які розглядалися у генезі та динаміці конкретного історичного часу з врахуванням індивідуальності. Це обумовило використання різних методів для отримання з історичних джерел та монографічної літератури інформації про явище, що вивчається. Для розв'язання означеної проблеми застосовувалися загальнонаукові методи, насамперед, історичний і логічний. Перший з них через розкриття суспільно-історичних реалій дозволив зобразити становище культурно-освітньої інтелігенції. У пріоритеті логічний метод, завдяки якому виявлено внутрішні комунікації політики владних структур, що заподіювали напругу, конфліктний стан та репресивні заходи. Дисертант використовував міждисциплінарні методи. Вивчаючи внесок культурно-освітньої інтелігенції ми застосовували структурно-системний підхід, який дав можливість розглянути його як єдине ціле з усіма специфічними ознаками. Водночас, використання структурно-системного підходу дозволило простежити еволюцію світоглядних позицій культурно-освітньої інтелігенції, її трансформацію в конкретних історичних реаліях та зміну форм політичного тиску владних структур аж до репресій.

За допомогою методів статистики вивчалася динаміка змін чисельності культурно-освітньої інтелігенції, соціально-побутового та матеріально-технічного забезпечення нею процесу культурного будівництва. Це дозволило виявити головні проблеми адаптації «старої» інтелігенції до

нових історичних умов співжиття, труднощі формування так званої «пролетарської» (згодом «соціалістичної») інтелігенції в умовах формування тоталітарної системи, що спричинило велику плінність кадрів у культурно-освітній та науковій сферах.

Досить широко застосовували соціологічний метод, за допомогою якого проаналізували соціально-політичні реалії, у яких працювала культурно-освітня інтелігенція прикордонного Поділля. У зв'язку із цим були використані спогади сучасників, що дозволило зіставити факти, викладені у життєписах із інформацією, опублікованою у тогочасній періодичній пресі та офіційних документах, що висвітило грані суперечливої політики в ставленні владних структур до культурно-освітньої і наукової інтелігенції.

Такий підхід забезпечив персоніфікованість дослідження, доповнену застосуванням біографічного методу. З його допомогою вдалося відновити життєвий шлях культурно-освітніх діячів, пов'язати його із соціально-економічними та політичними умовами, що безпосередньо впливали на формування їхніх світоглядних позицій та конкретного доробку. Цей метод також дозволив виявити характерні риси прийомів політичного тиску та причини репресій.

Дослідити внутрішню сутність проблематики дало можливість застосування методів соціальної психології, що дозволило виявити потужний ідеологічний вплив на життя і творчість культурно-освітньої інтелігенції. «Радянізація», «пролетаризація», участь у «розгорнутому будівництві соціалізму» стали важливими складовими пропаганди, яку здійснювали засоби масової комунікації. Зазвичай, із утвердженням та зміцненням тоталітарного режиму посилюються процеси соціальної маніпуляції. «Соціальна маніпуляція, – як зазначає Г.Єфіменко, є спосіб соціального управління, що полягає у формуванні ілюзорних уявлень з метою зміни мислення і поведінки людей, насадження певних стереотипів поведінки всупереч їх інтересам» [347, с. 83–100]. Використання цього прийому вказує на посилений вплив компартійного керівництва на суспільство. Владні структури у здійсненні своєї політики були змушені враховувати людський менталітет.

Крім зазначеного був використаний методологічний прийом вивчення «історії знизу». При такому підході, як твердить А. Соколов, все інше у суспільному житті: економіка, владні інститути, культура – розглядаються як похідні [583, с. 104]. Це змінює традиційну уяву про побудову історичного дослідження. Історія розгортається не «зверху», а ніби «знизу», «зсередини», показуючи, якими бачили себе її пересічні учасники, як характеризували діючу владу [583, с. 105].

Отже, обрані методи та методики дозволили реконструювати цілісну картину суспільно-політичних реалій 1920-х рр., умови життєдіяльності у них культурно-освітньої інтелігенції Поділля, її внеску у розвиток освіти та культури зазначеного регіону та України в цілому.

### **Висновки до розділу 1.**

Історія життєдіяльності української інтелігенції становить значний науковий інтерес, тому посідає чільне місце у історіографії, яку можна умовно поділити на три періоди: перший – 1920-ті – 1930-ті рр., другий – 1940-ті – 1980-ті рр., третій – від початку 1990-х рр. і до сьогодення.

Все ж окремі аспекти цієї теми не отримали своєї належної розробки, зокрема й проблематика культурно-освітньої діяльності інтелігенції Поділля. З одного боку це взаємини радянської влади з так званою «старою» інтелігенцією, з іншого – підтримка окремими її представниками нової ідеологічної доктрини, зокрема «українізації». У цьому сенсі формування нової радянської культурно-освітньої інтелігенції у 1920-х рр., якість її підготовки у порівнянні із дореволюційною, тобто кадрами «старої формації», потребують нових підходів до вивчення означеної проблеми, особливо в регіональному зрізі.

Переосмислюючи концептуальні засади української та зарубіжної історіографії, варто зазначити, що у переважній більшості розробок із цієї теми основна увага дослідників зосереджувалася на загальних тенденціях розбудови національно-культурного життя означеного хронологічного періоду,

впровадженні «українізації», яка, насамперед, була покликана утверджувати політичні пріоритети нової радянської влади.

Дослідження соціально-політичного портрету інтелігенції Поділля 1920-х рр., її культурно-освітньої діяльності у цей хронологічний період дозволяє глибше осмислити загальні тенденції життєдіяльності інтелігенції у радянському суспільстві 1920-х рр., прояснити механізми формування тоталітарної системи, нищення останньою тих цінностей, утверджувати які прагнула інтелектуальна еліта тодішнього суспільства.

Аналіз наявних архівних джерел та опублікованих документів, у тому числі й особистого походження, а також матеріалів періодики 1920-х рр. дозволяє стверджувати, що джерельна база проблеми, що досліджується, є репрезентативною і цілком достатньою для розв'язання поставлених даним дисертаційним дослідженням завдань і досягнення мети роботи, формулювання узагальнень і висновків.

За основу наукового пошуку були взяті принципи науковості, історизму, об'єктивності і системності. Застосовувався також комплексний підхід у ході вивчення суспільних явищ, які розглядалися у генезі та динаміці конкретного історичного часу, зокрема впродовж 1920-х рр., з урахуванням індивідуальності. З метою розв'язання поставленої проблеми застосовувалися такі загальнонаукові методи наукового дослідження як історичний та логічний. Разом із цим були задіяні: міждисциплінарні методи, соціологічний метод та методи соціальної психології тощо. Було використано методологічний прийом вивчення «історії знизу». Обрані методи та методики дозволили реконструювати цілісну картину суспільно-політичних реалій 1920-х рр., зокрема умови життєдіяльності культурно-освітньої інтелігенції Поділля, її внеску у розвиток культури цього регіону. Використання ж структурно-системного підходу дозволило простежити еволюцію світоглядних орієнтирів подільської інтелігенції впродовж 1920-х рр., їхню трансформацію в конкретних історичних реаліях, зміну форм політичного тиску владних структур на її представників аж до репресій тощо.

## РОЗДІЛ II.

### СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ У 1920-х рр.

#### **2.1. Політичні настрої подільської інтелігенції та її взаємини із більшовицькими владними структурами**

Більшовики, прийшовши до влади, у першу чергу звернули увагу на необхідність виховання відданої їм наділеної новим менталітетом інтелігенції, яка була б здатна завершити процес будівництва комуністичного суспільства. Інтелігенція, на відміну від робітників і селян, чиї погляди на життєві інновації були поміркованішими й менш усвідомленими через нижчий рівень освіти та культури, більш свідомо могла відгукуватися на впровадження модерних морально-етичних норм, що мали відношення не лише до неї, але й усіх громадян, критично осмислювати і виробляти належні реакції.

До лютневої революції 1917 р. на теренах українських губерній був зосереджений значний інтелектуальний потенціал Російської імперії. Історик Л. Ткачова підрахувала, що тут проживали до 25% усіх представників розумової праці [607, с. 68]. Водночас, для початку 20-х рр., до запровадження непу, цей показник не був актуальним, оскільки значна частина української інтелігенції не брала участі у культуротворчому процесі. Чимало її представників після поразки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. не сприйняли політику більшовиків й емігрували за кордон. О. Севастьянов вважає, що тоді покинули терени рідної держави практично половина дореволюційної інтелігенції [572].

Все ж значна кількість учасників революційних подій, повіривши більшовицьким гаслам, залишилися на теренах радянської України і продовжили займатися культурно-освітньою діяльністю. В. Нестеренко, характеризуючи політичну ситуацію на Поділлі на початку 1920-х рр. через призму відносин інтелігенції з радянською владою, наголосив, що суттєву долю серед тих, хто залишився, становили галичани (діячі ЗУНР, вояки УСС, УГА, ЧУГА), які не бажаючи жити під польською владою, залишились трудитися у навчальних та

культурницьких закладах Поділля. Хоча цей регіон був дуже неспокійний. У серпні 1921 р. завідувач губернського відділу народної освіти у своїй доповіді, характеризуючи становище у регіоні, звертав увагу на те, що «національно-культурний рух на Поділля [у 1921 р.] констатується яко стихійний... Як не здорове явище в [ньому] треба одмітити... сліпий націоналізм, від якого є тільки одне лікування – найбільш широка і глибока політехнічна освіта... Поділля не пережило ще військового стану... [воно] кубло бандитизму... [Тут] не сприяючі умови для утворення в населенні твердої, сталої віри в новий устрій і очі багатьох ще й досі повертаються туди, на захід, звідки очікують приходу когось іншого» [1, арк. 10]. У свою чергу студент Кам'янець-Подільського ІНО Л. Дубілей констатував, що «наскоки недобитих банд з-за кордону, часті підпали, нищення мостів, псування телефонів, телеграфу, вбивства партійних і радянських працівників – все це паралізувало значну частину населення міста і повіту, викликало певні хитання і дуже гальмувало розвиток всього нового на Кам'янецьчині» [228].

У свою чергу, відомий український учений-літературознавець та критик Г. Костюк у своїх спогадах описує, що значна частина населення були опозиційно налаштовані проти радянської влади. Описуючи своє сприйняття (у вісімнадцятирічному віці) вступу червоних військ до Кам'янця восени 1920 р., він зазначав: «Це створило панічний страх. Вперше створилася атмосфера недовір'я до людей, замкнутості в собі, непевності за свій завтрашній день. Почалися втечі з міста. Хто за кордон, хто на далекі глухі села» [171, с. 86].

Саме за такої складної соціальної обстановки на початку 20-х рр. ХХ ст. перед більшовицькою владою постала проблема привести подільську інтелігенцію у відповідність до вимог радянської системи. Однак, ця робота була мало результативною, якщо не сказати більше. У 1921 р. Подільська губернська організація КП(б)У налічувала 210 осіб, з яких представниками інтелігенції були 27 (12%) [518, с. 90]. У доповіді «Про внутрішньопартійні завдання організації» VIII Подільської губернської конференції КП(б)У прямо вказано: «подібно визнати, що наша Подільська організація являє

собою організацію не місцевого походження» [45, арк. 52]. На Поділлі, із загальної кількості членів КП(б)У вихідці із робітників складали понад 50%. У цьому зв'язку більшовицьке керівництво змушене було визнати, що «комуністичні сили» на Поділлі формуються не «із місцевого елементу» [45, арк. 52]. Характеризуючи ж освітній рівень комуністів губерньська конференція КП(б)У змушена була визнати, що «величезна більшість слухачів партшкіл малограмотні» [45, арк. 70].

У наступні роки пропорція інтелігентів серед партійців не покращувалася, а подекуди, навпаки, погіршувалася, про що свідчать наступні дані: на 22 листопада 1923 р. у Кам'янецькому окрузі було 289 члени партії та 119 кандидатів, серед яких до соціального стану інтелігентів належали 67 осіб. На 1 листопада 1924 р. Кам'янець-Подільська партійна організація нараховувала 308 членів та 243 кандидати, з них лише 18 були представниками інтелігенції. Причому із 551 більшовика вищу освіту мали лише трьох [518, с. 92]. Таке стрімке зменшення людей розумової праці в лавах партії стали результатом проведення чисток, про які розповімо нижче.

Особливу увагу звертали партійні органи на більшовизацію учителів, викладачів і студентів, які у найближчій перспективі мали поповнити ряди вчительства. Всі вони мала нести і вкорінювати в міські і сільські громади наріжні ідеї тогочасного тоталітарного радянського суспільства. Зазначене ілюструють слова політкомісара Кам'янець-Подільського ІНО Волянського, який 11 листопада 1924 р., виступаючи із доповіддю «РКП(б) і учительство», переконував присутніх у тому, що «учителів для того, щоби стати партійним треба цілком віддатися в розпорядження партії, відказатись від теплого кутка і завжди бути готовим до доручень партії. Для партії важно не те, чи буде учитель партійним, а важно щоби він виховував комуністичну суспільність» [158, арк. 59].

Для вирішення цих завдань у всіх закладах вищої освіти почали закладати більшовицькі партійні осередки, хоча у перші роки десятиліття цю ідею було надзвичайно складно зреалізувати.

Радянський вчений Г. Шевчук дослідив, що перші осередки виникли на початку 1921 р. Саме тоді ЦК РКП(б) ухвалив постанову про створення партійних осередків інститутів, до складу яких мали прикріпити всіх викладачів і студентів-комуністів [623, с. 263]. Більшовицькі осередки виникали там, де було не менше 3 членів і кандидати в члени КП(б)У. В «Інструкції по роботі комосередків ВУЗ[ів]» (1922 р.) визначалося, що основним завданням партійних осередків була «всестороння активна участь в обговоренні і вирішенні всіх питань, які стояли перед партією і втілення в життя постанов вищих парторганів». У цьому ж документі визначалися напрями роботи: «робота в напрямку пролетаризації вузів; внутріпартійна робота по вихованню і підняттю політичного рівня членів осередку; робота серед безпартійних працівників і студентів; боротьба з буржуазною ідеологією у вузах; участь особистим прикладом у виконанні навчальних завдань» [33, арк. 76-77].

Радянський вчений Ф. Петляк переконував що, серед вишів Поділля перший партосередок виник 2 вересня 1921 р. у Кам'янець-Подільському ІНО. Тоді провели збори, на які зібралися 2 члени й 1 кандидат в члени партії, 1 співчуваючий і 2 комсомольці. 19 вересня відбулося перше засідання осередку [262]. Подальші дослідження показали, що насправді, у ті дні започаткували спільний для вишів міста партосередок («комгурток»). Його очолив політкомісар ЗВО Кам'янця-Подільського Р. Заклинський [108, арк. 32; 126, арк. 85; 129, арк. 4зв.]. В ІНО тоді створити окремий осередок не було можливості, оскільки бракувало достатньої кількості комуністів. У наступні роки питання створення окремого осередку ІНО неодноразово піднімалося. Наприклад, у червні 1923 р. на одному із засідань партосередку зверталася увага на необхідність збільшення у виші комуністів. Цю проблему зрушили з місця. 13 червня 1924 р. на триместрових загальних зборах студентів, викладачів і техпрацівників вишу політкомісар повідомив, що частина членів колективу «стала твердо на платформу Радянської Влади... Студентство твердо заявляє, що воно не буде уколисуватися оцінкою біжучої роботи, а стояти, як найближче до Комуністичної партії, буде невпинно

поглиблювати політично-громадську працю». Для того, щоби бути «в безперервній зв'язку з руководящою всім життям Республіки Партією», учасники зібрання ухвалили започаткувати партосередок [149, арк. 95]. Восени 1924 р. у його складі налічувалося 5 комуністів, у т.ч. 2 студенти [10, арк. 862; 154, арк. 1; 155, арк. 6], на початку 1925 р. – відповідно 8 і 3 [114, арк. 45], у листопаді 1925 р. – 17 і 7 [114, арк. 75-76зв., 107], на початку 1926 р. – 14 і 10 [116, арк. 42], у вересні 1928 р. – 43 і 34 [117, арк. 71].

Партійні осередки виникали і в інших вишах, членами яких були викладачі. У Кам'янець-Подільському сільгоспінституті у 1928 р. він мав 110 партійців [247]. У Вінницькому українському педтехнікумі в лютому 1927 р. налічувалося 18 комуністів, 14 з яких були студентами [80, арк. 223], наприкінці того ж року – відповідно 21 і 19 [83, арк. 65].

Члени осередків КП(б)У регулярно збиралися на загальні збори, участь у яких переобтяжувала як викладачів, так і студентів. Так, згаданий вже нами Р. Заклинський повідомляв, що комуністи Кам'янець-Подільського ІНО за перших 2,5 місяці роботи парторганізації на загальні збори збиралися 8 разів. Крім того, відбулося 10 засідань бюро [233]. Партійці Вінницького українського педтехнікуму з 1 жовтня 1927 р. до 15 квітня 1928 р. були учасниками 23 зборів [84, арк. 72].

Участь у зборах партосередку, а також «колективу» (колективного господарства інституту) була обов'язковою. Саме на цьому у 1921 р. у своєму наказі наголошував політкомісар ЗВО міста. Час витрачений на збори, фіксувався і прирівнювався до робочого [248; 262]. Здебільшого зібрання скликалися у неділю. Присутні слухали різні виступи, переважно ідеологічного змісту, самі виступали, брали участь у голосуванні постанов і резолюцій, підготовці й проведенні радянських свят, ювілеїв, урочистих зборів, демонстрацій [263]. Крім того, викладачі і студенти прикордонного Поділля мали стати вагомим чинником у посиленні прорадянських настроїв у середовищі українського населення Польщі та Румунії [467, с. 14–15, 29]. Відомо, що у 1925 р., відзначаючи першотравневе свято викладачі спільно зі

студентами, після участі в загальноміських урочистостях поїхали у підшефні села Мукша Боришковецька і Мукша Китайгородська. Свідок тих подій Л. Дубілей з певним пафосом, що було властиво для того часу, зазначав, що тут «на березі Дністра, на виду у селян боярської Румунії, провели мітинг. Селяни, які працювали на полях, почали збиратися в юрбу. Вони довго дивилися в бік Радянської країни, на мітинг і червоні прапори, аж поки їх не порозганяли румунські прикордонники» [228].

У такому ж дусі працювали партійні осередки і в інших закладах та установах міст Поділля. Власне, дійсно, більшість партійців концентрувалася у містах. Через це 1 листопада 1922 р. на засіданні бюро Подільського губкому прийняли рішення про перекидання у села партійних вчителів, які окрім виконання безпосередніх обов'язків мали працювати у напрямку підпорядкування сільської маси політиці партії [518, с. 90]. Така політика партії є цілком зрозумілою, якщо проаналізувати ряд положень, що характеризують представницький склад партійних зібрань. Цей склад не міг репрезентувати соціальний склад аграрного Поділля. Наприклад, у березні 1923 р. з усіх зареєстрованих делегатів IX Подільської губернської конференції КП(б)У за соціальним походженням із робітників походили 72 особи, селян – 16, службовців – 33. За національним складом українці становили 30 осіб, росіяни – 44, євреї – 31, поляки – 3, німці – 2, білоруси – 5, представники інших національностей – 6. Цікаві дані дає аналіз освітнього складу. Серед делегатів вищу освіту мали лише 2 особи, середню – 37, нижчу – 11, домашню – 71. Абсолютну більшість серед учасників зібрання становили партійні працівники і радянські службовці, яких було відповідно 81 і 36 (із загальної кількості делегатів 121) [47, арк. 115].

Прибувших у села вчителів-комуністів, перевантажували як партійними, так і громадськими дорученнями. Так, у с. Вихватнівці, що на Кам'янецьчині, на 440 дворів працював один вчитель. Крім педагогічної роботи він виконував функції технічного секретаря партосередку, агітпропома осередку,

рахівника, голови правління хати-читальні, голови райкому Робос, керівника культкомісії сільради, члена райвиконкому і т.д. (загалом – 17 позицій) [252].

За кількістю сільське вчительство значно переважало міське. Водночас, для більшовицької влади важливо було мати багато педагогів на селі, але лише належно ідеологічно вихованих. «Розхлябаних інтелігентів», які б привчали своїх учнів самотійно і критично мислити, що неминуче б призвело до появи опозиційних до пропагованих владними інституціями думок, компартійному керівництву було непотрібно. Побутувала думка, що громадська робота була більш важливою, аніж навчальна. Вчителям закидали, що нібито їх «не хвилюють історичні перспективи революції, а тому вони мало революційні». Часто вчителів звинувачували у «голому академізмі», коли вони апелювали про необхідність дітям навчатися, а не працювати на ланах. У лютому 1928 р. на пленумі центрального комітету працівників освіти України наголошувалося, що завданнями громадської роботи були «не безпринципне культурництво, а активна робота, спрямована на економічне зміцнення бідняцьких елементів села, організація наймитів, підвищення їх культурного рівня, сприяння переходу села на засади великого усуспільненого господарства, підвищення культурності робітничого класу». Подібні постулати містилися у низці інших постанов, наказів, інструкціях тощо. В одному з таких документів зазначалося, що «Радянська влада з особливою увагою і дбайливістю ставиться до нового вчительства, що є провідником не лише загальної, а й комуністичної освіти в маси» [348, с. 20-21].

Партійні і радянські органи чимало зусиль докладали для забезпечення належної ідеологічної підготовки вчителів. Партійці поставили за мету залучити працівників освіти не лише до громадської роботи, але й до участі у здійсненні політики партії, виходячи з настанов В. І. Леніна, що «не можна обмежувати себе рамками вузької учительської діяльності. Учителство повинна злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу. Завдання нової педагогіки – зв'язати учительську діяльність із завданнями соціалістичної організації суспільства» [177, с. 400].

У серпні 1923 р. по всій Україні, у т. ч. і на Поділлі, провели районні вчительські конференції, основною метою яких була активізація політичної підготовки вчительства. Учасники зібрань прослухали серією доповідей загального політичного характеру. Однак ефективність цієї роботи була не високою, а тому Подільський губком КП(б)У поставив перед місцевими партійними органами обговорити ці доповіді серед учительства. Такий хід викликав негативне ставлення з боку вчительства [595, с. 68]. Після цього організація КП(б)У почала діяти більш радикально, посиливши ідеологічний тиск на освітян. Було висунуто гасло промовисте гасло «Комуністичну освіту – учительству». Реалізуючи цю ідею було розгорнуто вивчення марксистсько-ленінського вчення у різноманітних гуртках, на короткотермінових курсах політосвіти. Лише упродовж 1924 р. через політкурси пройшли перепідготовку 3962 подільських вчителів. У той час для вчителів формувались спеціальні бібліотечки марксистської літератури, яку вони повинні були опрацювати самостійно, а потім прозвітуватися [460, с. 132].

Мали місце випадки, коли вчителів, які йшли на співробітництво з новою владою, засуджував вчительський загаль. Так, у Жванецькому районі вчителька, яка мала намір вступити до Компартії, під впливом своїх колег змушена була подати заяву про звільнення [529, с. 279].

Партійні і радянські органи залучали вчителів до політико-освітньої роботи, усіх політичних та господарських кампаній тощо. Зокрема, вчителів включали до складу виборчих комісій, вони проводили лекції з дітьми та батьками, агітували на батьківських зборах, брали участь у різноманітних змаганнях та акціях [440, арк. 346-347]. Учителі боролися з розрухою, голодом і епідеміями, організовували дитячі будинки, ліквідовували неписьменність серед дорослого населення, допомагали у розгортанні роботи клубів, бібліотек, збирали продподаток, брали участь у посівних і збиральних роботах, заготівляли паливо, розповсюджували державні позики, боролися з «бандитизмом» (наприклад, у 1921 році в Ольгопільському повіті), організовували кооперативи, проводили сільгоспропаганду, випускали стінгазети (наприклад у Проскурівському окрузі у

1923 р.) [650, с. 171]. У листопаді 1923 р. р. з ініціативи профспілки працівників освіти Кам'янецьчини вчителі колективно вступили до Міжнародної організації допомоги революціонерам. У Тульчинському окрузі низку вчителів залучили до різноманітних державних і громадських органів. Зокрема, 183 вчителі були членами сілрад, 11 – райвиконкомів, 360 – комітетів незаможних селян. 96 вчителів працювали у складі кооперативів, 195 – сілбудів, 140 – хат-читалень [182, с. 545].

Вчителі за вказівкою компартійних органів брали участь в антирелігійної компаніях, за що, як повідомлялось в одній із кореспонденцій із Старосинявського району Проскурівського округу, «селяни вчителя не люблять» [595, с. 69]. У резолюції Х Подільської губернської конференції КП(б) (травень 1924 р.) «Використання інтелігенції у антирелігійній пропаганді» наголошувалося: «До ведення антирелігійної пропаганди повинні бути залучені найбільш близькі нам елементи сільської інтелігенції, як-то: агрономи, учительство, лікарі і та ін. Під час перепідготовки учительства, яка на нас очікує, в програми передбачуваних курсів необхідно включити питання антирелігійної пропаганди. При наших педагогічних вузах повинні бути організовані семінари з антирелігійної пропаганди» [47, арк. 45–46]. Водночас, мали місце протилежні за суттю випадки. Наприклад, учитель Приворотської школи Староушицького району, здійснивши громадське поховання своє померлої дитини пізніше, вночі, викопав тіло, відвіз його до Кам'янця-Подільського і поховав вдруге із священником. Учитель єврейської школи в суботу не зважився їхати через містечко на возі, а сів лише за містом [529, с. 281]. У доповіді про роботу польської секції Тульчинської окружного відділу народної освіти за березень-травень 1924 р. йшлося про те, що в школах с. Копійовка Тульчинського району та с. Свинциця Брацлавського району було знайдено і, відповідно, вилучено релігійну католицьку літературу [287, с. 187]. Мали місце випадки, коли вчителі ставали жертвами класової боротьби. У с. Булахівці Шепетівського

округу у лютому 1928 р. пострілом із обріза було вбито члена райвиконкому, вчителя місцевої школи Г. Ф. Кравця [650, с. 181].

Таким чином, упродовж десятиліття намітилися інші тенденції у ставленні сільського учительства до політики нової влади. Ці зміни відображені у зведеннях Подільського губернського відділу ДПУ. В одному з них констатувалося, що «вчителі намагаються наवरстати втрачене, тобто займаються політсаморозвитком, і цьому факту значно сприяє ліквідація петлюрівських угруповань, що остаточно вибило ґрунт – надію на зміну історичного ладу» [586, с. 269]. У матеріалах X Подільської губернської конференції КП(б) (6-7 травня 1924 р.) представників сільської інтелігенції (агрономів, учителів, лікарів) згадано як «найбільш близькі елементи» для радянської влади [47, арк. 45–46]. У січні 1925 р., виступаючи на I всеукраїнському з'їзді учителів, партійний діяч В. Затонський стверджував, що «головне вже досягнуто – найширші маси, в тому числі вчительство, зрозуміли, що їхній шлях тільки з радянською владою», що вчительство «починає думати по-ленінськи» [595, с. 68].

Залучення вчителів до громадської роботи набула таких масштабів, що на X з'їзді КП(б)У в листопаді 1927 р. нарком освіти М. Скрипник відзначав, що «в багатьох місцях дивляться на вчителя як на безкоштовного працівника», зобов'язується виконувати доручення, несумісні з його роботою «в порядку наказу, в порядку директивного папірця» і вимагав «рішуче розвантажити вчителя» [595, с. 69].

В тогочасних документах міститься чимало підтверджень на користь дуалістичного сприйняття учительства партійною номенклатурою крізь призму протиставлення міста селу. Наприклад, у протоколі засідання IV пленуму Вінницького окркомітету КП(б)У за серпень 1923 р. зазначено: «Вважати необхідним роботу серед учительства проводити як першочергову і важливу. Мається на увазі роздвоєння серед учительства на сільських і міських при чому перший (контингент сільський) є таким, що найбільш піддається політобробці, до другого (міського) відноситься склад

учительства найбільш консервативний, що не піддається цій обробці» [62, арк. 4]. Можна припустити, що підставою для таких оцінок було «нетрудове» (не робітничо-селянське) соціальне походження міського учительства та його вищий (в порівнянні із селом) освітній рівень.

Є ще інший аргумент, чому більшовики особливу увагу звернули на сільське вчительство. У цьому відношенні авторитетною є думка українського історика Г. Єфіменка, який вважав, що на відміну від міських поселень, де була значна концентрація населення та існувала низка засобів для успішної агітації і пропаганди, становище у селах не було сприятливим для більшовицького впливу. У більшовиків не було ні фінансів, ні кадрів для проведення тут потужної агітаційної кампанії. У селах всі знали одне одного і агітаційні кроки з боку незнайомих людей чи малоавторитетних селян-бідняків не сприймалися. Селяни могли прислухатися до думки лише знайомої, поважної і освіченої людини. У цих умовах своєрідним агентом впливу більшовицької влади могли стати вчителі [348, с. 6].

Відомий український історик В. Нестеренко, проаналізувавши політичний настрій вчительської інтелігенції Поділля, зробив висновок, що всі педагоги умовно поділялися на три групи. До першої групи належали особи з університетською освітою, які працювали в старших класах міських трудових шкіл або професійних школах. У громадському житті вони участі не брали, у політичних питаннях намагались зберігати нейтралітет. Як досвідчені фахівці вони зневажливо ставились до партійних та радянських працівників. На виборах до рад голосували за радянський список, не бажаючи псувати стосунки з владою. В окремих школах вони викладали суспільствознавство, що викликало незадоволення з боку керівників відділів народної освіти. Друга група – учителі із середньою педагогічною освітою та випускники ІНО, педагогічних технікумів, котрі здобули освіту вже в радянський період. Вони переважно викладали в сільських школах. В селах часто організовують сільбуди та хати-читальні. Всі вчителі відзначались активністю у громадсько-політичному житті. Серед них були такі, які

проводили опозиційну роботу проти радянської влади, згуртувати навколо себе заможних селян і духівництво (містечко Солобківці), вели агітацію проти обрання до рад комуністів (Лянцкорунь). Багато з них працювали в різних кооперативних установах. До третьої категорії належали вчителі з низькою кваліфікацією, які намагалися активною участю у громадському житті приховати свою низьку кваліфікацію [478, с. 161-162]. Така характеристика співзвучна із інформаційною запискою керівника Тульчинського окрвідділу ДПУ УСРР секретарю окружному КП(б)У про настрої інтелігенції округу за період з 1 жовтня 1927 р. до 1 жовтня 1928 р. У ній, зокрема, зазначалося: «Основну масу інтелігенції Тульчинського округу становить вчительство, яке, як і всю інтелігенцію, потрібно розбити на три різні групи: перша – лояльна до Радвлади, яку складають в більшості вихідці із селянського середовища – вчителі радянської формації... Друга група – зміновіхівці – малозначна, сюди ж можна віднести й нестійке вчительство, настрої якого змінюються відповідно до обставин. Третя група – антирадянська частина вчительства, в більшості складається із дореволюційного вчительства, негативно відноситься до шкільних реформ, вороже налаштована, з шовіністичними проявами та ін.» [510, с. 67].

Незважаючи на те, що частина педагогічної інтелігенції підтримали починання більшовиків, інша частина до більшовицької влади була в опозиції. Слушним є твердження відомого українського історика Г. Касьянова про те, що упереджене ставлення радянської влади до інтелігенції було спричинене тим, що більшовики вбачали в останній свого потенційно небезпечного ідеологічного супротивника [372, с. 269]. На засіданні VIII Подільської губернської конференції КП(б)У, що проходила 2–5 липня 1922 р., зокрема у доповіді «Про нашу політику на селі» прямо вказувалося, що «все селянство знаходиться під повним впливом петлюрівського вчительства» [45, арк. 43], а далі робиться висновок: «Якщо наша сільська молодь буде вивчати Жовтневу революцію за підручниками Грушевського, під впливом петлюрівського вчительства, то звісно із цієї

молоді будівників радянської влади ми не отримаємо» [45, арк. 45]. У стенограмі засідань IX Подільської губернської конференції КП(б)У (16-21 березня 1923 р.) відверто зазначалося, що «вчительство знаходилося у ворожому нам таборі... це петлюрівці» [46, арк. 23]. У жовтні 1923 р. секретар Подільського губкому КП(б)У змушений був визнати, що «серед інтелігенції є групи, які пробують себе активно проявити як вороги нашої політики. В ряді шкіл за спостереженнями ДПУ встановлені групи шовіністично настроєних, які саботують заходи радянської влади, виступають проти комсомолу та його організацій» [586, с. 269]. У травні 1924 р. у «Відозві до Української радянської інтелігенції і радянської громадськості», прийнятій на VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У, зверталася увага на те, що «залишається у різних завулках України пасивна їхня [учителів] братія, яка, заховавши у найдальших глибинах своєї душі схильність до класової вигідної для неї ідеології українського фашизму, не втрачає своїх сподівань на її втілення і вичікує» [114, с. 81].

Упродовж 1920-х рр. політичні настрої сільського та міського учительства зазнали значних трансформацій. Перші роки радянської влади характеризувалися масштабними репресіями проти учительства, яке звинувачували у підтримці «ворожих елементів» і «саботажі політики партії». Наприклад, делегати з'їзду працівників освіти і культури Кам'янецького повіту, який відбувся у травні 1921 р., констатували, що значну частину освітян було «безпідставно» заарештовано і піддано репресіям [482, с. 157]. Так, 17 листопада 1921 р. голова Кам'янець-Подільської повітової революційної трійки по боротьбі з бандитизмом (за радянською термінологією – авт.) у своїй доповіді зазначав, що вчителі поряд з селянами були активними учасниками банд, які хотіли підняти «повстання для захоплення влади для Петлюри» [181, с. 33]. Дійсно, влітку 1921 р. активізувалася повстанська боротьба, коли через радянський кордон на Поділля прорвалася повстанська бригада отаманів Я. Шепеля і Я. Гальчевського. Суттєво активізував антибільшовицький рух «наказ №11»

члена уряду УНР Бондарчука про об'єднання повстанських загонів і їхнє перетворення у регулярні частини. У відповідь активізувалися чекісти, які викрили низку підпільних організацій. Зокрема, у Крижополі виявили молодіжне підпілля під проводом вчителя Діброви. У слідчій справі арештували 126 осіб [484, с. 304-305].

Завідувач міського відділу ВУНК Лавров критикував місцевих вчителів за «саботаж та відсутність допомоги у боротьбі за революційні здобутки». У відповідь діячка українського культурно-освітнього руху Софія Русова від імені вчительства висловила протест проти некоректних зауважень очільника міських «чекістів» і висловила за те, щоб виховання здійснювалося на національному, а не на класовому ґрунті, що суперечило культосвітній політиці більшовиків. Вона зауважила, що «українське вчительство хоче щиро працювати, тільки дайте йому дійсну волю, нехай більше ми не будемо чути тих розстрілів, арештів, облав» [121, арк. 30]. Досить часто червоноармійці руйнували і грабували приміщення шкіл, без будь-яких підстав переслідували вчителів українських шкіл, що, звісно, теж не могло забезпечити підтримку освітньої інтелігенції. Наприклад, у Лянцкорунській волості вони погрожували вчителям за те, що вони проводили навчання українською мовою [121, арк. 125].

У 1922 р. у багатьох державних та адміністративних установах і закладах Подільської губернії місцевою владою були проведені «соціальні чистки», що супроводжувалися звільненням з роботи колишніх учасників українського національно-визвольного руху, т. зв. «нетрудових елементів». Відбулись вони і в наукових та освітніх закладах Подільського регіону. Так, у червні 1922 р. Кам'янець-Подільська комісія «з чистки радянських установ від негідного елементу» постановила звільнити з посад 82 осіб і серед них Ф. Приймака, голову відділу народної освіти Кам'янецького повіту, як «петлюрівця», І. Флоринського, заступника керівника відділу політичної освіти, за «петлюрівські тенденції» та ін. [157, арк. 106]. В огляді Подільського губернського відділу ДПУ за серпень того ж року йшлося про

взяття на облік 128 небагонадійних вчителів, 60 лікарів, 48 інженерів і техніків [403, с. 144]. Опозиційну до радянської влади групу ДПУ виявило серед учителів Вінницьких педагогічних курсів яке проводило серед учнів роботу по вихованню їх у дусі національних традицій. Такі групи також виявлено в Гайсині, Могилеві-Подільському і тд. Влада застосувала до непокірної інтелігенції жорстокі репресії. У 1923 році було ліквідовано групу вчителів Поділля у кількості 106 осіб. Губернська надзвичайна комісія засудила 25 з них до страти, 56 – до різних термінів ув'язнення, 25 осіб звільнили з роботи [428, с. 61]. До Подільського губвідділу ДПУ регулярно надходили доповіді про колишніх офіцерів петлюрівської та денікінської армій, які працювали вчителями, зокрема, у містечках Зіньків, Купин, інших населених пунктах. Вони викладали політграмоту в есерівському дусі і мали антирадянські настрої [54, арк. 135; 55, арк. 170, 187, 297].

На початку осені 1923 р. було у доповіді ДПУ йшлося про те, що кількість «небагонадійних» педагогів становила 7,8%, юристів – 5,8%, лікарів – 14,9%, інженерів – 33,8%, техніків – 47,9% [50, арк. 36, 46]. На нашу думку, значний відсоток осіб серед окремих професійних груп, зокрема лікарів, інженерів і техніків, які ДПУ вважало «небагонадійними» пояснюється тим, що це були переважно спеціалісти з дореволюційним стажем, так звані «специ». До категорій учителів і юристів потрапили не лише представники цих професій, але й радянські чиновники, що працювали у цих сферах.

Для проведення «соціальних перевірок» створювалися комісії, до складу яких входили представники окрвиконкому, окрпрофбюро, окрвідділу ДПУ тощо. На яких фактах базувалися висновки подібних комісій можна скласти уяву хоча б на основі перевірки Гайсинських технічної і педагогічної шкіл, що здійснювалася в червні 1923 р. Так, у протоколі бюро Гайсинського окркому КП(б)У від 15 червня 1923 р. за підсумками перевірки згаданих закладів наголошувалося на «незадовільному» з поглядів влади кадровому складі педагогічних працівників та учнівської маси технічної школи: «Соціальний склад учительського персоналу: дітей священників – 7, лікарів –

2, селян – 3, торгівців – 1. За освітою: 11 з вищою освітою, 6 із середньою. Взагалі це люди у футлярі, старої школи». А у висновках комісії зазначено: «Учительський персонал складається з попів-дворян, всі теоретики, практиків немає, сам склад техшколи нікуди не годиться, більша частина кулацький елемент, робітників дуже мало, інші діти ремісників і торгівців». Рекомендоване рішення – «Школи закрити».

У характеристиці стану справ у педагогічній школі зазначалося, що серед учительського персоналу за соціальним походженням із духовенства було 8 осіб, із селян – 3, із службовців – 3. 9 осіб мали вищу освіту, 5 – середню. Учні були переважно селянського походження (67%), із робітників походили лише 7%. Щодо поглядів учителів закладу, то зазначалося наступне: «Політфізіономія учителів дещо благополучніше [у порівнянні з педагогічним колективом технічної школи]. Це елемент, який піддається пролетарській кристалізації». Пропоноване рішення: «У відношенні педкурсів [того року педагогічну школу реорганізували у педагогічні курси] визнати необхідним змінити склад лекторів і після канікул створити комісію, яка перевірить слухачів, викинувши неугідний елемент» [70, арк. 5]. В інформації Брацлавського райкому за 1927 рік йшла мова про звільнення з роботи як «неблагонадійних» за контрреволюційну діяльність 9 вчителів та директорів шкіл району. В Ольгопільському районі пішли ще далі. Там висловили пропозицію взагалі звільнити з роботи всіх учителів «старого часу, бо революція їх не зачепила» [403, с. 144].

Подібна практика «спецперевірок» на предмет лояльності інтелігенції щодо радянської влади і політичних оцінок її діяльності зберігалася упродовж всього періоду 1920-х рр. Владі не вдалося повністю «вичистити» вчительський склад. Так, у Кам'янецькому окрузі у 1927 р. працювали 1018 учителів, з яких близько 10% викликали скарги з боку ДПУ, райвиконкомів, сільрад, котрі вимагали перевести або звільнити цих учителів, висловлювали при цьому на їхню адресу різні звинувачення: зв'язок з антирадянським

активом, духівництвом, сприяння національному антагонізму, небажання брати участь у громадському житті тощо [122].

Контрольні комісії при відділах народної освіти перевіряли педагогів при прийомі на роботу. Так, у 1924 р. із 648 було відмовлено у працевлаштуванні 91-му у зв'язку з «невідповідаючим соціальним станом» [214].

Як оцінювали роботу педагогів і чого чекали від неї представники нової влади чітко відображає доповідна записка начальника Вінницького відділу ДПУ інспектору окрнаросвіти і секретарю окрпарткому «Короткий зміст: Про школи з ліквідації неписьменності в м. Вінниця (лютий 1928 р.)». Окрім загального аналізу діяльності міських лікпунктів (23 школи) в ній дається й характеристика роботи «учителів-ліквідаторів»: «Із 20 ліквідаторів-учителів є повністю непридатних осіб 10, так як у тих випадках, коли за програмою потрібно в порядку комплексу проробляти питання – індустріалізації, чи про профспілки, партію, диктатуру пролетаріату, то ці ліквідатори, будучи повністю неосвіченими (в політичному розумінні), залишають ці питання в стороні і займаються в цей час математикою, письмом тощо. Іншими словами ці школи вихолощені, політичний матеріал (основна база) упускається, і по суті справи вони перетворені в школи грамоти, замість того, щоби бути політико-просвітницькими і політико-виховними в повному значенні цього слова» [68, арк. 12]. Зазначене вкотре підтверджує, що для нової влади головним у діяльності освітянської інтелігенції був агітаційно-пропагандистський напрямок, а не культурно-освітній.

Постійно перебували під наглядом радянських каральних органів, а згодом стали жертвами першої хвилі сталінських репресій, українські «поворотівці» (репатріанти, які отримували дозвіл на в'їзд до УСРР) насамперед вбачали у проведенні «коренізації» потенціал радянської влади в УСРР. Прикладом може слугувати життєвий шлях подільського вчителя І. Балтовського, який після повернення на батьківщину постійно перебував під пильним наглядом радянських спецслужб. Серед документів Держархіву Вінницької області є довідка заступника начальника Окрвідділу та 24 прикордонного загону ДПУ,

направлена 23 квітня 1926 р. секретарю Могилів-Подільського окрпарткому, в якій міститься така інформація: «Сповідься, що проти гр-на Балтовського Івана Юхимовича у нас є такі відомості: в 1920 р. він служив воєнруком Яругської волості, при наступі петлюрівських частин він був мобілізований та вивезений закордон. У вересні 1920 р. він переїхав в Чехословаччину, де знаходився до червня 1925 р. В Чехословаччині Балтовський брав участь у спілці студентів – громадян УСРР. В 1924 р. вступив в Чехословацьку компартію. Зараз гр-н Балтовський працює в селі Субботовці Могилівського району як учитель і нічого компрометуючого за ним не помічено» [73, арк. 60]. У справі є й інше такого ж характеру «позачергове інформаційне зведення» органів ДПУ Могилівської округи: серед кандидатів в сільради по району неблагонадійними названо 4 кандидати, які були учасниками збройних змагань за Українську Державу, емігрували, а після амністії повернулися до УСРР [73, арк. 5].

Ця тенденція зберігалася упродовж наступних років. Саме колишні «поворотівці» були першими кандидатами на переслідування під час т. зв. «партійних чисток». Наприклад, у Могилівському окрузі під час «партійної чистки» в 1930 р. було перевірено 1546 членів більшовицької партії. Тоді з партійних лав було виключено або притягнуто до стягнень 440 осіб (майже третина). Зокрема виключили 152 особи, з яких 78 т. зв. «чужого елементу» і 24 – за «зв'язки з чужим елементом». Партстягнень по категорії «чужий елемент» не було (всі 78 осіб вже були виключені з партійних лав), по категорії «за зв'язки з чужим елементом» до відповідальності було притягнуто 88 (із 288 осіб, притягнутих до партстягнень). Найбільший відсоток тих, кого було виключено (51,4%) припав на «петлюрівський і другий чужий елемент». За соціальним складом «службовці» становили 24,5 % [75, арк. 16–17]. Є підстави стверджувати, що серед членів більшовицької партії, які підпали під «партійну чистку» 1930 р., значний відсоток становили саме «поворотівці».

Внаслідок репресивних дій вдалося зламати активний опір українського вчительства. Це дало підстави керівництву Подільського губерньського

відділу освіти стверджувати, що після чистки її кіл від «чужого елементу» школи тепер готові до навчання дітей у «пролетарському дусі».

Переслідували і тих, хто готував майбутніх вчителів – вишівську інтелігенцію. У першу чергу це стосується Кам'янець-Подільського ІНО. На думку дописувача Н. Василенка, інститут був «не храмом й джерелом науки і знання для працюючих мас, а основним кріпосним фортом твердині – столиці Головного Отамана Петлюри» [217]. В одній із публікацій газети «Червоний шлях» йшлося про «професорів-катехізіків» і «гниле» студентство, яке не могло дати «абсолютно ніякої відповіді, що воно роби[ло], кому, для кого і що мусить робити». Всі вони мали зійти «з арени і лишити Вищу Школу». В інститути допускали лише «пролетарську масу з пролетарським новим вихованням, обов'язком на котрого покладається визволити селян і робітників з кайдан темряви, дати культурну і матеріальну допомогу» [218].

Перед владою постало завдання, як і у випадку із учительством, привести у відповідність із вимогами радянської системи викладачів і студентів. Задля цього, з 1921 р., влада розпочала регулювати соціальний склад студентства. Цей процес отримав назву «соціально-академічної перевірки складу студентства», або «перереєстрації студентства». Практичну роботу проводили відповідні комісії у складі представників ВЦРПС, Укрголовпрофосвіти, губнаркому, одного із викладачів, члена партосередку вишу та політкомісара, як голови комісії. Функції секретаря виконував представник осередку КП(б)У. Процес перереєстрації розпочинали із низу: скликалися збори партгрупи, на якій політкомісар виголошував доповідь про завдання перевірки. Після цього студенти отримували опитувальні анкети які містили запитання щодо соціальної і партійної приналежності, про ставлення до навчання і майбутньої професії. Отримані матеріали члени комісії опрацьовували, з'ясовували думку про конкретного студента академгрупи і викладачів [436, с. 39].

У Кам'янець-Подільському ІНО перереєстрацію організували з 15 по 21 травня 1922 р. відповідно до наказу політкомісара від 10 травня [143, арк. 18]. Загалом того року у ході політичних і трудових чисток з вишу відрахували майже

500 осіб. Ще 150 юнаків і дівчат покинули стіна вишу за порушення дисципліни [446, с. 47]. Навесні 1922 р. із 887 студентів «вціліли» лише 252 [139, арк. 8, 194; 143, арк. 17-18зв.; 477, с. 15]. Наприкінці літа – на початку осені прийнявши новоспечених першокурсників («надійної молоді») вирішили відрахувати ще 250 осіб «нетрудового елементу» [36, арк. 47; 108, арк. 28зв., 32, 58; 323, с. 17]. У результаті у листопаді 1922 р. студентський контингент інституту становив лише 256 студентів [357, с. 17]. У Вінницькому ІНО у травні 1925 р. перереєстрували 123 студенти із 199 Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.) [3, арк. 101]. Дописувач журналу «Студент революції» Е. Невсипущий повідомляв, що політчистка «вияв[ила] повну політичну малосвідомість, як випускного курсу, так і інших». Насамкінець, автор робить невтішний висновок, що «1-й випуск ІНО... залишається зайвим тягарем для органів соціального виховання. Це ще не новий учитель. Лише окремі одиниці з них, після певної роботи над ними і під певним керівництвом зможуть принести якусь користь на освітньому фронті» [253, с. 99].

Напередодні чисток у пресі представники влади публікували низку публікацій, у яких переконували про необхідність перевірки студентського складу. Так, у «Червоному кордоні» С. Божко зазначав, що чистка потрібна, щоб «не допустити міщансько байдужих (а тим більш активно-ворожих) студентів до закінчення школи, не дати змоги творитися інтелігенції, котра не відчуває і не хоче відчувати вимог громадянина радянської республіки...» [213].

Під значним тиском влади були і викладчі, насамперед ті, які працювали у «петлюрівському університеті» – Кам'янець-Подільському державному українському університеті. У зв'язку з цим у 1922 р. відома освітня діячка С. Русова змушена була покинути роботу і виїхати в еміграцію. Заарештували П. Клепатського, Ю. Сіцинського, П. Клименка, М. Грінченка, Є. Сташевського, М. Драй-Хмару, відомого бібліотекаря М. Ясінського та ін. [446, с. 33]. Зокрема, Сіцинського заарештували 25 березня 1921 р. Під арештом тримали більше тижня. На його захист виступила рада інституту соціально-гуманітарних наук, яка своїм рішенням від 26 березня 1921 р. заявила про безпідставність такого

кроку ДПУ, підкреслила, що відсутність викладача негативно впливає на навчальний процес, збереження цінних музейних колекцій. Після звільнення органи влади не залишили Сіцинського у спокої. Вже 7 квітня представники житлового відділу вчинили трус на квартирі, а в 1922 р. Сіцинського звільнили як колишнього священника, однак він не міг змовчати про те, що 6 травня комісія по вилучення церковних цінностей забрала чимало срібних речей з Кам'янець-Подільського археологічного музею. В результаті протесту Сіцинського на адресу повіткому та губкому вдалося дещо повернути, але цей протест негативно позначився на долі вченого. У жовтні його звільнили з посади директора музею (керівником призначили студента ІНО І. Стойковича, який взагалі не мав досвіду історико-краєзнавчої роботи) і лише втручання академіка Д. Багалія допомогло повернутися вченого до праці в музеї. Аналогічні гоніння органи ДПУ здійснювали стосовно професора П. Клименка, через що той змушений був залишити місто над Смотричем і виїхати до Києва. Під арештом побував і професор П. Клепатський, який, не маючи можливості трудитися у місті, яке стало для нього рідним, після звільнення виїхав до Полтави [565, с. 211-212].

Наступна хвиля переслідувань припала на осінь 1922 року. 23 липня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У розглянули питання «Про політичні виступи професури». Керівництву профспілок доручили «дати по професійній лінії тверду директиву про контроль над діяльністю секції наукових працівників при спілці працівників освіти особливо в Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі і Кам'янці-Подільському». Серед інших у цій постанові йшлося про Кам'янець-Подільський ІНО. Наркомату освіти було дано вказівку вжити заходів до оновлення викладацького складу цього вишу. 9 серпня 1922 р. комісія Політбюро ЦК РКП обговорила список української інтелігенції, підготовлений ДПУ України, у який внесли прізвища 77 мешканців Харківщини, Одещини, Київщини та Поділля. Із семи подолян, включених до цього «чорного списку», шестеро представляли Кам'янець-Подільський ІНО (керівник кафедри геодезії професор М. Бауер, приват-доцент К. Копержинський, голова педагогічної ради Запольський, викладачі Оксінок,

Орлов та ін.). У характеристиці на Костя Копержинського записано, що він великий націоналіст, син священника, розвівся з дружиною лише тому, що вона росіянка. Також негативно характеризувався М. Бауер, який брав «активну участь у петлюрівському русі і працював у департаменті землеробства. Тип шкідливий» [321, с. 97].

Отримавши вказівку з Центру, місцеві органи ДПУ проводили обшуки квартир викладачів, їх арешти і допити. Загроза арешту змусила покинути Кам'янець-Подільський К. Копержинського, В. Герасименка, Є. Сташевського, М. Грінченка [565, с. 211-212]. У 1922 р. заарештували професора Кам'янець-Подільського сільгоспінституту І. Олійника. У 1923 р. його звільнили і він повернувся до роботи в інституті. У 1924 р. його знову заарештували. Про подальшу долю викладача нічого не відомо. У 1923 р. заарештували ректора інституту професора М. Баєра і тільки завдяки втручанню голови окружного виконавчого комітету А. Буценка його звільнили. У 1924-1925 рр. було заарештовано професорів В. Храневича, Н. Гаморака, С. Плюйка, Ф. Панасюка та ін. [359, с. 80-81]. У 1924-1925 н.р. на вимогу агітаційно-пропагандистського відділу Кам'янець-Подільського повітового комітету КП(б)У із 14 викладачів хімічного технікуму було звільнено 6 [599, с. 150].

ЦК КП(б)У, щоб схилити професуру вишів до послуху, запровадив низку заходів. Зокрема, для контролю в кожному закладі вищої освіти запровадили посаду політичного комісара, який мав досить широкі повноваження. Політкомісари могли видавати накази та інструкції з усіх напрямків діяльності цих закладів, регулювати педагогічне навантаження, наукові дослідження, виховні заходи, затверджувати річні звіти, фінансові витрати тощо [514, с. 423]. Їм надавали право затверджувати всі розпорядження ректорів, накладати на студентів дисциплінарні стягнення, відрахувати їх за низку навчальну результативність тощо. Політкомісари зобов'язані були спрямовувати викладачів і студентів «на шлях ленінського будівництва», стежити за політичною благонадійністю викладачів і студентів [34, арк. 7; 406, с. 23-24; 672, с. 13]. У Кам'янець-Подільському ІНО політкомісар П. Куцяк (Сава Чалий) звернув увагу

на обробку земельних ділянок вишу викладачами, а, натомість, наукову роботу було згорнуто. Освітня діячка С. Русова згадувала, що увесь «старий» склад викладачів з самого початку отримав тавро контрреволюціонерів і політкомісар пообіцяв незабаром замінити його «червоними комуністами». Так, навіть без пробної лекції було прийнято до університету молодого червоного професора І. Кулика, який не мав навіть середньої освіти, а також жодної наукової праці [186, с. 179]. На посади політкомісарів призначали і студентів. Зокрема, у Кам'янець-Подільському ІНО у листопаді 1922 р. – на початку жовтня 1923 р. на цій посаді працював студент цього ж вишу Л. Ізбінський. Ізбінський також був ще й головою виробничого колективу ІНО [36, арк. 46; 108, арк. 32; 126, арк. 33-34зв.].

Політкомісари, а також викладачі навчальних дисциплін не користувалися популярністю серед студентів і викладачів. Наприклад, 2 листопада 1921 р. на загальних зборах Вінницького ІНО звернули увагу на те, що навчання відбувалися у формі «ліктури, вузького оповідання про голі факти» [105, арк. 37]. Лекторів-комуністів, першого політкомісара студенти не сприймали. У зв'язку з цим на сторінках журналу «Студент революції» повідомлялося: «З яким презирством дивилися студенти на них, людей, які «непосвященні» посміли служити в храмі науки. Ці перші піонери починають орати неорану ниву, починають надзвичайно важку працю по політичному усвідомлюванню маси студентства» [253, с. 99].

Викладачів вишів переслідували і в наступні роки. У березні 1928 р. у таємному документі ДПУ «Про економічний і політичний стан Кам'янецької округи» професура ІНО і сільгоспінституту оцінювалася як колишній ворог, який мав тісний зв'язок з еміграційним урядом С. Петлюри. Зокрема зазначалося, що «українська права інтелігенція намагалась і часом намагається використовувати своє становище та легальні можливості з метою протидії радянській владі та має намір використовувати вузи для зв'язку з емігрантськими діячами УНР. До цієї течії входять особи, які проводять лінію тихого саботажу, ігнорують суспільно-політичну діяльність, відкрито вороже ставляться до різних

заходів радянської влади, зокрема у сфері національної політики, вважаючи її неширою, маневренною» [604, с. 448].

Підсумовуючи зазначимо, що дійсно більшовицька влада ставилася до вишівської інтелігенції упереджено і підозріло. У 1927 р. представник місцевої партноменклатури у своєму меморандумі до ЦК КП(б)У пояснював зосередження у місті значних інтелектуальних кадрів вищої школи (14 професорів і 55 викладачів) таким чином: наявністю трьох вишів і науково-дослідної кафедри, прикордонним статусом регіону та історичним минулим (місто було центром «петлюрівщини») [507, с. 184]. Якщо взяти до уваги, що два із трьох вишів (ІНО і сільськогосподарський) були частинами колишнього Українського державного університету, що постав у роки національно-визвольних змагань, то всі три фактори, наведені секретарем окрпарткому КП(б)У, негативно характеризують політичні настрої у науковому середовищі міста.

Власне це пояснює той факт, що місцевий відділ ДПУ намагався організувати процес Кам'янецької філії «Спілки визволення України». Влітку 1929 р. було проведено арешти представників інтелігенції у цій справі. До складу філії зарахували активних діячів Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН. Його керівника Д. Богацького було заарештовано і засуджено до 5 років концтабору. Ув'язнили Є. Кондрацького, а очолюване ним Музичне товариство імені Леонтовича, занесли у список контрреволюційних. Наприкінці серпня – на початку вересня 1929 р. заарештували викладачів Кам'янець-Подільського ІНО зоолога О. Кожухіва, літературознавця Ю. Філя. Наприкінці жовтня 1929 р. керівництво вишу, навіть не чекаючи рішення суду, поставило питання перед НКО про зняття зі штатних посад Кожухіва і Шумлянського [480, с. 161]. Ю. Філя звинуватили в тому, що він разом із В. Зборовцем, Ю. Сіцинським, В. Герасименком та іншими організував у Кам'янці-Подільському наукове товариство, яке стало філією Академії наук, а його кістяк складався виключно з місцевої українсько-шовіністичної інтелігенції. Зазначалося, що в науковому товаристві мала місце тенденція приймати в свої ряди лише українців, лише «людей Науки». У лютому 1927 р. Філь і Богацький,

згідно матеріалів звинувачення, провели бесіду з членами товариства, щоб не допустити у їхні ряди партійців. Інкримінувалося також те, що Ю. Філь, читаючи лекції з української літератури, рекомендував студентам вивчати «Чорну раду» П. Куліша, «Сонячну машину» В. Винниченка, твори Б. Грінченка, Квітки, Слав'янова, не пояснюючи, що ці твори антирадянські. Слідчі ДПУ звинуватили Філя також тому, що, вербуючи в Наукове товариство, членів, він намагався підбирати виключно своїх людей, оберігаючи товариство від комуністичного впливу, а, будучи секретарем Наукового товариства, підтримував зв'язок з контрреволюційними колами ВУАН, відвідував С. Єфремова, М. Зерова, Й. Гермайзе, Г. Іваницю, керівників і активних членів СБУ [112, арк. 15, 16; 568, с. 360; 608, с. 149].

Окрім вищезазначених осіб, по справі «СБУ» проходили також відомі вчені і викладачі Кам'янця-Подільського Ю. Сіцинський, М. Велечківський, колишній голова Кам'янецької «Просвіти» А. Михайло-Шумлянський [515, с. 439; 160, арк. 1; 223; 272], а також учасники дунаєвецького «контрреволюційного угруповання» (заступник голови відділення Українського Червоного Хреста П. Бутовський, священник УАПЦ М. М. Винарчук, колишній священник П. Давиденко, завідувач Дунаєвецької школи ФЗУ С. Буженко, фельдшер І. Афанасьєв, учитель В. Гушла) [539, с. 417].

Влада мобілізувала викладачі та студентів інститутів міста на мітинг, на якому присутні за підказкою влади «таврували» «покидьків, мерзотників, підлабузників фашизму, гнилі коріння знищеної петлюрівщини», академіка С. Єфремова, професора Й. Гермайзе, «автокефального мракобіса» В. Чехівського. У резолюції мова йшла про те що професура, студентство висловлювали «гнів та обурення політичним недобиткам, чорносотенцям і вимагали від НКО негайного оформлення звільнення з посад викладачів Кам'янецьких вишів тих, що заарештовані у зв'язку з належністю до «Спілки визволення України» [250].

До Вінницької філії СБУ «депеушники» зарахували 10 осіб, яких ніби-то очолював В. Отамановський. Більшість з них входили до Вінницької філії

Всенародної бібліотеки України. Як зазначалося в офіційних документах, через своє походження – із «колишніх людей» і занадто вільні погляди практично усі представники цієї філії «ніякої цінності ...для радянського суспільства... не представляли». Діяльність її характеризувалася, як далека від радянської, «нікому не потрібна» і «свідчить про тенденції керівників затушовувати класову суть суспільних наук». Сам Отамановський характеризувався як людина обдарована, але зверталася увага на його розмови – завжди наповнені новинами про утиски радянською владою М. Грушевського, С. Єфремова, про нещире і навіть підозріле ставлення до української науки з боку влади. Він читав лекції студентам, у яких знайшли «антирадянські» сюжети. Тому органи ДПУ вирішили, що він є носієм і натхненником ідеї про самостійність України, має праві погляди і належить до антирадянського табору. До лещат репресивної машини потрапив його брат Михайло – лектор вінницьких шкіл, учасник красназавчого руху та українізації, заарештований 29 серпня 1929 р., ректор Вінницького українського педтехнікуму Доброграй, «який угруповував навколо себе студентів-українців і впливав на їх настрої в антирадянському дусі»; Є. Троцик, Рахинський [424, с. 66; 515, с. 439-440].

Таким чином, із встановленням радянської влади було розпочато реалізацію політики, спрямовану на виховання нової інтелігенції, наділеної новим менталітетом і здатної завершити процес будівництва нового суспільства. Складно було реалізувати цю ідею на Поділлі. По-перше, значна частина української інтелігенції, яка брала активну участь у культуротворчому процесі в роки Української революції 1917-1920 рр., емігрувала за кордон. По-друге, певна кількість учасників революційних подій залишилася на теренах Подільського регіону. Вони повірили більшовицьким гаслам і продовжили займатися культурно-освітньою діяльністю. Щоправда, невдовзі більшість їх були усунуті радянською владою від наукової та культурницької діяльності як неблагонадійні. По-третє, на початку десятиліття політична ситуація на Поділлі була дуже

складною: тривав опір широких верств населення утвердженню більшовицької влади в краї (повстанський рух, економічний спротив, відмова від участі у роботі радянських органів влади, ігнорування впровадження змін в культурно-освітній сфері тощо).

У цих складних умовах більшовики мали привести подільську інтелігенцію, у якій вони вбачали свого потенційно небезпечного ідеологічного супротивника, у відповідність до вимог радянської системи. Особливу увагу звертали партійні органи на більшовизацію учителів, викладачів і студентів, які у найближчій перспективі мали поповнити ряди вчительства. Всі вони мали нести і вкорінювати в міські і сільські громади наріжні ідеї тогочасного тоталітарного радянського суспільства. Для вирішення цих завдань у всіх закладах вищої освіти почали закладати більшовицькі партійні осередки, хоча у перші роки десятиліття цю ідею було надзвичайно складно зреалізувати через незначну кількість членів КП(б)У. Зауважимо, що викладачі і студенти прикордонного Поділля мали стати вагомим чинником у посиленні прорадянських настроїв у середовищі українського населення Польщі та Румунії. Влада особливу увагу звертала на збільшення кількості належно ідеологічно вихованих вчителів у селах. Ця ідея значною мірою реалізовувалася через перекидання з міст у сільську місцевість партійних вчителів, які окрім виконання безпосередніх обов'язків мали працювати у напрямку підпорядкування сільської маси політиці партії. Прибувших у села вчителів-комуністів, перевантажували як партійними, так і громадськими дорученнями. Мали місце випадки, коли сільські вчителі добровільно йшли на співробітництво з новою владою, після чого їх чекав осуд їхніх колег. Партійні і радянські органи залучали вчителів до політико-освітньої роботи, усіх політичних та господарських кампаній.

Незважаючи на заходи влади щодо більшовизації вчителів, частина з них залишалася бути на антирадянських позиціях. 20-ті рр., особливо початок десятиліття, характеризуються масштабними репресіями проти педагогічної і науково-педагогічної інтелігенції, студентів, яких звинуватили

у підтримці «ворожих елементів» і «саботажі політики партії». У багатьох наукових та освітніх закладах місцевою владою були проведені «соціальні чистки», що супроводжувалися звільненням з роботи колишніх учасників українського національно-визвольного руху. Подібна практика «спецперевірок» на предмет лояльності інтелігенції щодо радянської влади і політичних оцінок її діяльності зберігалася упродовж всього десятиліття. Все ж тоді владі не вдалося повністю «вичистити» склад інтелігенції. Вони і надалі перебували під наглядом радянських каральних органів, а згодом стали жертвами сталінських репресій у 30-ті рр. XX ст.

## **2.2. Умови життя та діяльності**

Матеріальне становище представників інтелігенції (за виключенням партійно-радянської номенклатури) було складним. На це впливали не лише об'єктивні фактори: соціально-економічна криза, викликана наслідками політики «воєнного комунізму», руйнування єдиної господарської системи, відсутність іноземних інвестицій тощо. Важливим було негативне сприйняття новою владою інтелігенції як ворожої сили, що стало наслідком протидії представників інтелігентської верстви встановленню більшовицького режиму в ході Української революції 1917–1920 рр., підтримка її представниками Тимчасового уряду, участь у білогвардійському русі тощо. Те, що інтелігенція в імперський період займала певною мірою привілейоване становище в суспільстві, також не прихилило до неї представників радянської влади, яка асоціювала себе із трудящими, а отже з раніше знедоленою верствою. Однак, на початку радянська влада змушена була залучати до т. зв. соціалістичного будівництва представників дореволюційної інтелігенції.

Осоливо складним було матеріальне становище сільських вчителів, які якраз через недофінансування негативно поставилися до радянської влади, а радянська влада, у свою чергу, недофінансовувала освітян тому, що

більшість їх не сприймали комуністичних ідей, про що йшлося у попередньому підрозділі.

У перший рік після встановлення у краї радянської влади, сільські вчителі, фактично працюючи в умовах воєнного стану, взагалі не отримували ніякої грошової винагороди. Незначні доходи з ведення присадибного господарства, а також продовольча допомога (так звані «продпайки») лише мінімально забезпечували потреби самого учителя без врахування членів його сім'ї. Повітові органи народної освіти у своїх зверненнях до губерньського керівництва вказували на те, що учительство живе впроголодь. Наприклад, представники Кам'янецького повітового відділу народної освіти неодноразово зверталися до губерньського відділу народної освіти з проханням налагодити виплату зарплати місцевим вчителям: «У кращому разі повітові вчителі за минулий навчальний рік отримали 10 пуд. зерна, з них половина мішанки; грошей ніхто ніяких не отримував. У сільвиконкомі у плані розподілу натурального пайка школи залишаються на останньому місці або взагалі не згадуються. Стосовно забезпечення мануфактурою вчительства і слів витратити не варто. Між тим, учительство і голе, і босе. Безумством було б сподіватися, що на таку заробітну платню можна було б хоч мінімально задовольнити потреби, якщо платні учителя стає лише на 95% харчування однієї особи, а не всієї сім'ї» [99, арк. 28]. Мали місце випадки, коли сільських вчителів, відверто кажучи, принижували. Їм не давали не тільки зарплати, але й продуктового пайка. На всіх працівників у 18 школах, 18 інтернатах, 14 дитячих будинках і 10 професійних школах Кам'янецьчини у травні 1922 р. було призначено 470 пайків із забезпеченням на них 208 пуд. зерна, а 60 працівникам кам'янецьких інститутів народної освіти та сільського господарства – 270 пудів [388, с. 269]. Таким чином, викладачі вишів отримали на 400-500% більше пайків ніж вчителі.

На початку 1922 р. влада відмовилася від утримання сільських шкіл, переклавши відповідальність за фінансування шкіл, на місцеві сільські громади. Державні органи влади, починаючи з 1922-1923 н.р., почали

сприяти, але не фінансувати, знаходженню коштів для професійної діяльності вчителів. Результатом такої роботи стало розширення видів джерел існування шкіл. Наприклад, у республіці у першій половині 1923 р. близько 1 тис. шкіл та 400 дитбудинків існували завдяки шефській допомозі. Майже 9 тис. шкіл (а це 50,5% від загальної кількості всіх шкіл) фінансувалися коштом сільських товариств. Частина педагогічних працівників виживала завдяки самооподаткуванню селян та відрахуванню 10% від натурального податку [348, с. 32].

Більшовицьке керівництво визнавало за необхідне покращення матеріального забезпечення учительства, маючи свої меркантильні інтереси. Так, учасники VIII Подільської губернської конференції КП(б)У у липні 1922 р. наголосили на необхідності «всебічно зміцнювати матеріальне становище учительства для того, щоби можна було на нього нажимати і залучати до праці» [46, арк. 23]. Ситуація почала змінюватися із фінансуванням на краще лише у середині 1920-х рр.

Варто зазначити, що оплата праці учителів на Поділлі разюче відрізнялася від оплати праці учителів т. зв. індустріальних регіонів. В. Затонський у своєму виступі перед делегатами X Подільської губернської конференції КП(б)У (1924 р.) зауважив, що «в Донецькій губернії учитель отримує 48 карбованців, а на Поділлі 19 крб., а ось вчителі кажуть про 11 карбованців» [47, арк. 17].

Зберігалася суттєва невідповідність в оплаті праці учительських кадрів у селах і в містах. Так, в УСРР упродовж 1923-1924 н.р. розмір середньомісячної зарплати міського вчителя складав 27 крб., а сільського – 18 крб., у 1924–1925 н.р. – відповідно 38 і 28 крб. [27, арк. 9]. На Поділлі ця різниця була менш помітною. Як зазначив у своєму виступі на X Подільській губернській конференції КП(б)У її голова: «вчитель у минулому році можна сказати нічого не отримував, а тепер він отримує і буде отримувати в районі – 17 карбованців, в окружному місті – 21 карбованець і в губернському місті – 24 карбованці» [47, арк. 38].

Щоб вижити сільські учителі змушені були займатися присадибним господарством. За матеріалами обстеження сіл Поділля працівниками районної споживчої інспекції, що здійснювалося у вересні-жовтні 1924 р., було встановлено, що серед учителів, які підпали під обстеження 63% займалися дрібним сільським господарством [19, арк. 117–118]

В наступні роки на Поділлі спостерігалось певне покращення справ із фінансуванням працівників невиробничої сфери. Так, розмір середніх заробітних плат учителів складав вже 22–26 крб., лікаря, агронома, землеміра – 40 крб., фельдшера – 24 крб. [52, арк. 59]. Стан справ з оплатою праці учителів покращувався й у наступні роки, про що свідчать дані таблиці.

Таблиця №2

*Середньомісячна заробітна плата учителів установ соціального виховання Могилівського округу у 1924–1925, 1925–1926 навчальних роках*  
[74, арк. 78].

| <i>Концентри</i> | <i>Середньомісячна зарплата учителів у</i> |                       |
|------------------|--------------------------------------------|-----------------------|
|                  | <i>1924–1925 н.р.</i>                      | <i>1925–1926 н.р.</i> |
| I концентр       | 25 крб.                                    | 32,50 крб.            |
| II концентр      | 30 крб.                                    | 35,75 крб.            |

Однак, попри зростання у порівнянні з попереднім періодом, заробітна платня учительства, особливо на селі, залишалася досить низькою.

Низький заробіток сільських учителів у порівнянні з міськими при значно більшому навантаженні (якщо в 1925 р. у середньому по Україні в одному класі навчалося 48 учнів, то в селі нерідко на одного вчителя припадало від 70 до 150 учнів) призводив до того, що частина їх у пошуках кращої платні змушена була перебиратися до міст [110, арк. 3].

Диспропорції у навантаженнях учителів шкіл першого і другого концентрів стають очевидними після перегляду таблиці.

Таблиця №2

**Порівняльна сітка установ соціального виховання Могилівського  
округу у 1925–1926, 1926–1927 навчальних роках**

[74, арк. 4].

| Концентри      | 1925–1926 н.р. |         |       |                    |                     | 1926–1927 н.р. |         |       |                    |                     |
|----------------|----------------|---------|-------|--------------------|---------------------|----------------|---------|-------|--------------------|---------------------|
|                | школи          | учителі | учні  | % охопл.<br>школою | навант.<br>на учит. | школи          | учителі | учні  | % охопл.<br>школою | навант.<br>на учит. |
| I<br>концентр  | 318            | 588     | 32309 | 38,9               | 55                  | 312            | 628     | 40044 | 47                 | 64                  |
| II<br>концентр | 28             | 252     | 8204  | 9,9                | 33                  | 30             | 262     | 9705  | 11,4               | 37                  |

Показники, наведені у таблиці свідчать, що у другій половині 1920-х рр. збереглися суттєві відмінності у навантаженні на учителів шкіл I та II концентрів. Середнє навантаження на одного учителя школи I концентру на 67-70% було більшим від аналогічного показника учителя школи вищого типу.

Більше того, під час обговорення стану справ у школах соцвиху Могилівського округу на засіданні завідувачів УПО (жовтень 1926 р.) констатувалося, що є непоодинокі випадки, коли на одного учителя приходилося до 90-100 учнів, а в окремих закладах й до 140-160.

У зв'язку з неналежним фінансуванням освітніх установ матеріальне становище учительства характеризувалося такими чинниками: низькі заробітні платні, відсутність пільг в оплаті комунальних послуг (не компенсувалися витрати на опалення та освітлення), проблеми з пошуком житла тощо [74, арк. 77–78].

З огляду на зазначене зрозумілими стають показники перепису 1926 р., який зафіксував, що серед такої чисельної категорії міської інтелігенції як «особи вільних професій» учителі становили майже 90% [22, арк. 106].

Згадана плинність освітніх кадрів із сіл до міст негативно позначалася на якості навчального процесу в сільських школах.

Водночас, важкі умови проживання, наприклад, у Кам'янці-Подільському примушували педагогів йти у зворотньому шляху і повертатися до рідних сіл.

Міські вчителі до 1927 р., через низьку зарплату, займалися приватною практикою, а з 1927 р., у зв'язку з підвищенням ставки на 27,5% зменшилася кількість тих, хто підробляв приватно, але нормально існувати на 45-60 грн в місяць було неможливо. Для того, щоб утримувати сім'ю на кожного члена мало припадати в середньому по 15-20 крб в місяць (а сім'ї часто налічували більше п'яти членів). Нестача коштів негативно впливала і на виписку літератури, і на сплату внесків у профспілку та інші організації (на це потрібно було не менше 5 крб). Крім того, приватна практика вчителів негативно відображалася на їх основній роботі [529, с. 284].

Складним було матеріальне забезпечення представників науково-педагогічної і наукової інтелігенції попри прийняття керівними органами республіки ряду рішень, спрямованих на покращення їх матеріального становища (декрети РНК УСРР «Про поліпшення стану учених, спеціалістів і заслужених працівників науки і мистецтва» (серпень 1920 р.), «Про покращення побуту наукових працівників» (серпень 1921 р.), утворення спеціального органу – Всеукраїнського комітету сприяння вченим, на який покладалася координація цього напрямку діяльності (жовтень 1921 р.)),

Становище викладачів і наукових працівників було вкрай критичним, що стало наслідком проведених реквізицій часів політики «воєнного комунізму», голоду 1921 р., воєнної розрухи тощо. Вони опинилися практично поза увагою місцевої влади і були кинуті напризволяще. Так, ректор Кам'янець-Подільського сільгоспінституту у серпні 1922 р. у своєму донесенні Всеукраїнському комітету сприяння вченим зазначав, що упродовж 1921 р. виші міста були позбавлені «будь-якої матеріальної

підтримки. Утримання за весь минулий рік заплатили тільки у лютому 1922 року і воно було еквівалентним для найбільш оплачуваних 2-3 фунтам сала».

У перші роки десятиліття комунальна служба міського відділу народної освіти ледь не щодня отримувала низку прохань про видачу одягу, взуття, домашнього краму від викладачів вишів, як молодих, так і сивочолих професорів, лаборантів і студентів. Зокрема, асистент зоологічного кабінету М. Хитьків у своєму листі повідомляв про важкий матеріальний стан, у якому перебував професор Кам'янець-Подільського ІНО П. Бучинський: він не мав теплого одягу, зимового взуття, йому доводилося проводити заняття в холодних аудиторіях, а вдома не було чим опалювати помешкання. Тому молодший колега просив видати йому 200 пудів дров. Взагалі треба цілком «забезпечити життя цієї корисної людини, що так багато зробила для пролетаріату. Це є в інтересах нашої пролетарської республіки» [385, с. 436]. З Кам'янець-Подільського технікуму цукроваріння повідомляли, що значна частина викладачів були у вкрай важкому матеріальному становищі: вони харчувалися лише «немащеною» картоплею, а дехто упродовж двох місяців не їли навіть чорного хліба. Частина викладачів не змогли відвідувати заняття, оскільки не мали придатного одягу та взуття [508, с. 85].

Щоб задовольнити хоча б мінімально матеріальні потреби викладачів і студентів вишам виділяли земельні ділянки, видавали сільгоспреманент, насіння. Відповідальність за обробіток землі поклали на студентів, технічний персонал і викладачів. Професор Кам'янець-Подільського ІНО В. Геринович писав про цей період як про «часи впертої роботи для куска хліба», відзначаючи, що «своєрідний характер мала в ці часи наша Вища школа. В день її колектив на роботі в полі, огороді, саді, вечорами в аудиторіях, лабораторіях, гуртках, клубах чи на селі» [323, с. 16].

Працівників вишів змушували до праці на інститутських городах. У спеціальних картках контролери-комуністи відмічали, чи виконувався восьмигодинний мінімум. Працювати мали всі професори та викладачі, члени їх родин у віці від 14 до 72 років спочатку 6, а потім 7 днів на тиждень.

Особи, які не виконували мінімум, позбавлялися обіду з академічної їдальні. При повній відсутності інших харчових засобів і будь-якого іншого утримання це створювало серйозні проблеми. Колишній студент П. Покутський у своїх спогадах писав, що «праця на полі дуже зблизила професорів і студентів у їхній прихованій опозиції до «нових порядків», а також сприяла тому, що професори М. Хведорів та М. Безбородько, передавали при цьому студентам «найновіші агрономічні знання» [183, с. 93].

Освітня діячка С. Русова згадувала випадок, коли в неділю ще обов'язкова праця не була оголошена, проте комуністи вийшли на роботу – до їдальні стали сходитися з горнятками викладачі, професори. У них почали вимагати недільного мінімуму, якого вони, звісно, не мали і через його відсутність виганяли «нероб» у самий кінець черги, аби спершу задовольнити потреби «справжніх робітників». Поважні науковці змушені ставати у «хвіст», адже вдома їсти було нічого, їх чекали голодні діти. Проте політкомісар вирішив, що краще віддати їжу собакам, аніж «лайдакам», і того ж дня 230 порцій було викинуто, а професори повернулися додому з порожнім посудом. Викладачам заборонялося користуватися продуктами з власного городу, практикувалося відбирання дров по квартирах. За наказом політкомісара від 8 жовтня 1921 року було заборонено будь-які відпустки [514, с. 423-424].

Низькі заробітні плати, відсутність гарантованих державою достойних побутових умов змушували викладачів вишів шукати додаткових заробітків. Наприклад, у 1923 р. з 28 професорів кам'янецьких вишів 27 змушені були працювати додатково поза місцем постійної роботи [8, арк. 216].

Варто також зважити на те, що регулярною стала й затримка виплат зарплат, часткова заміна грошової винагороди продуктами харчування (в сільській місцевості інколи пропонували виділення земельних ділянок для ведення присадибного господарства), речами та ін.

Не сприяли суттєвому покращенню матеріального становища освітян й заходи радянської влади по лінії місцевих спілок наукових працівників (у Кам'янці-Подільському такий осередок на чолі з Р. Заклинським було

створено 16 жовтня 1923 р.): грошова і речова допомога, премії, надбавки за наукову діяльність, академічні пайки тощо. Зважаючи на обмежений бюджет, ці виплати були незначних розмірів і надавалися не всім, хто цього потребував, а насамперед членам осередків СНП. До того ж ця допомога була нерегулярною і надавалася не завжди у повному обсязі. Одну з таких допомог надали викладачу сільгоспінституту Я. Регулі, який, як і багато його колег, перебував у важкому і навіть безвихідному становищі. Йому у вересні 1923 р. було надано путівку на лікування в одному із санаторіїв Криму. У своєму проханні викладач зазначав: «Майже три місяці я лежу хворим на туберкульоз легенів. Процес уже прийшов у другу стадію свого розвитку. При кам'янецьких засобах лікування хвороба прикоротиться не може. І лікарі настоюють на моїм негайнім від'їзді до Криму. Подорож потребує великих коштів, а між тим у мене не вистачає і на саме звичайне лікування. Ніколи в житті я не переживав такого сильного напруження своїх ресурсів до життя. Тому прошу допомогти мені. З кінця 1918 року я пережив смерть першої дружини, двох дітей, недоїдання, коли я місяцями не бачив жиру, тяжкі хвороби другої жінки. Від останньої вона торік ледь не померла. Тоді мені була видана допомога у 5 пудів жита». Пройшовши курс лікування, Регула змушений був знову звертатися з проханням до Всеукраїнського комітету сприяння вченим: «Вдруге прошу допомогти переїзду з Ялти до Кам'янця-Подільського Я зараз зовсім без грошей. Строк перебування скінчився 15 листопада, а коштів на дорогу не маю» [385, с. 437].

У першій половині 1924 р. у Кам'янці-Подільському місцева секція наукових працівників з метою дослідження матеріального становища міської інтелігенції провела опитування, яким було охоплено 60 викладачів ІНО, сільськогосподарського інституту з робітфаком, хімічно-технологічного інституту та працівників інших навчальних закладів і установ міста. За даними опитування через низькі зарплати 11 осіб змушені були час від часу продавати різні речі, 21 особа перебивалася позичками, лише 18 осіб мали відносно задовільні побутові умови для роботи [381, с. 257–260].

Незважаючи на низькі заробітні плати, державні органи залучали представників вишівської інтелігенції до участі в різноманітних благодійних кампаніях, які супроводжувалися зборами коштів, різними відрахуваннями із тієї ж зарплати тощо. Траплялися випадки, коли розміри таких відрахувань складали 18-30% розміру місячного окладу [85, арк. 116, 120]. Поширеною була практика проведення благодійних лекцій. Наприклад, на виконання циркуляру НКО УСРР від 12 серпня 1922 р. про організацію допомоги голодуючим Півдня України на Поділлі було розпочато роботу щодо залучення «всіх найбільш видатних і популярних професорів і лекторів» до проведення науково-популярних лекцій з метою збору коштів на допомогу голодуючим [90, арк. 10].

У більшості працівників вишів, шкіл та наукових установ неналежними були житлові умови. Частина з них навіть були змушені проживати у господарських, адміністративних чи підсобних приміщеннях закладів [85, арк. 121]. Наприклад, працівник Вінницького історико-краєзнавчого музею Ю. Александрович жив у комірчині музею. Завідувач Вінницької трудової школи №5 І. Давидовський з сім'єю мав для проживання куток у шкільній канцелярії площею 16 м<sup>2</sup>. Керівництво губерньською освітньою галуззю для покращення житлових умов освітян перепрофілювало кілька будинків у спеціальні гуртожитки, але це лише частково зарадило вирішенню проблеми, враховуючи обмаль виділених площ, пошкоджені комунікації та ін. Складним був санітарний стан цих будинків. Викладачі проживали у маленьких кімнатах комунального типу, не забезпечені водою, освітленням, паливом, кналізацією [388, с. 270].

Важким було матеріальне становище і представників художньо-мистецької інтелігенції. Наприклад, переведення у 1922 р. на самоокупність театрів, призвело до того, що після проведення обов'язкових платежів, коштів на заробітну плату акторам та іншим працівникам (оркестрантам, робітникам сцени, костюмерам, перукарям, контролерам тощо) майже не залишалося [92, арк. 29]. Для порівняння: у 1919 р. актори Нового Львівського театру (м. Вінниця) або отримували так звані «квартирні гроші»,

або їм виділялося безкоштовне житло. Перебуваючи по-суті на військовій службі, окрім заробітної плати вони отримували ще й «польовий додаток», який у рази перевищував розмір зарплатні за акторську роботу. Наприклад, зарплата управителя театру Леся Гринішака складала 280 крб., а «польовий додаток» становив 1240 крб. Разом із квартирними (140 крб.) його грошова винагорода становила 1660 крб. [575, с. 144].

Серед факторів, які негативно впливали на рентабельність вистав варто вказати на заідеологізованість цієї культурної сфери, державне регулювання вартості цін на квитки (наприклад, вимога продавати квитки для певної категорії глядачів зі знижкою, а часом й безкоштовно), високі ціни на комунальні послуги (театри розраховувалися за спожиту електроенергію згідно тарифів для промислових підприємств), через побоювання потенційних відвідувачів захворіти на інфекційні хвороби (наприклад, тифом) тощо [94, арк. 218; 95, арк. 65; 96, арк. 54].

Негативно позначилася на зарплатах й гіперінфляція 1921-1922 рр. Розміри місячних ставок складали від 300 тис. до 1 млн. крб. Митці змушені були шукати підробітків (приватні уроки, гастролі у провінції) і надавали перевагу оплаті продуктами харчування, дровами тощо. Наприклад, відома артистка російської трупи Ольга Арді-Светлова змушена була давати приватні уроки у своїй студії художнього мистецтва за 5 фунтів (менше, ніж 2,5 кг) житнього борошна за місячний курс [575, с. 185].

Як і представників вишівської інтелігенції, нова влада залучала подільських митців до проведення різноманітних політичних кампаній, (антирелігійної пропаганди, збору коштів на потреби голодуючих, на розбудову Червоної армії), агітаційних виступів на підприємствах, у селах, військових частинах тощо [94, арк. 57].

Таким чином, у 20-ті рр. XX ст. процес утвердження офіційної однодумності і посилення ідеологічного контролю супроводжувався погіршенням матеріального становища інтелігенції. На початку десятиліття частина інтелігенції, працюючи в умовах воєнного стану, взагалі не

отримували зарплатні, що змушували її вести присадибне господарство. Спостерігалася диспропорція в оплаті праці подільської інтелігенції і їхніх колег зі східних регіонів УСРР, інтелігентських кадрів у селах і у містах, звісно, не на користь перших з них як в першому, так і в другому випадку. У наступні роки спостерігалось певне покращення справ, але не суттєво. Крім того, регулярно затримували виплату зарплат, частково замінювали грошову винагороду продуктами харчування. Незважаючи на низькі зарплати, державні органи залучали представників інтелігенції до участі в різноманітних благодійних кампаніях. Складно було забезпечити її житлом.

### **Висновки до розділу II.**

Прийшовши до влади, більшовики для зміцнення своїх позицій намагалися перетягнути на свій бік інтелігенцію, адже саме вчителі, лікарі, працівники сфери культури були найбільш освіченим прошарком суспільства і користувалися авторитетом у селян і робітників. І владі було вигідно за допомогою інтелігенції доносити до них свої ідеї. Водночас, вони пам'ятали, що інтелігенція брала активну участь у боротьбі з більшовиками на боці їх противників і становила серйозну небезпеку новому режиму. Проте, за браком інтелектуальної еліти, вірної радянській владі, доводилося користуватися послугами старих службовців, які працювали при колишніх системах правління. Більшовики пильно слідкували за настроями інтелектуалів і робили все, щоб виховувати їх у потрібному для «комуністичного будівництва» руслі. Для цього органи влади застосовували цілий комплекс заходів. Зокрема, у всіх закладах вищої освіти створювали більшовицькі партійні осередки, використовували низку інших як агітаційних, так і репресивних методів впливу. Вчителі стали активно брати участь у громадському житті суспільства. Партійні і радянські органи залучали вчителів до політико-освітньої роботи, усіх політичних та господарських кампаній. Часто саме за рахунок такої роботи, а не завдяки високій кваліфікації, піднімався їх авторитет. Крім того, прикордонне

Поділля радянська влада розглядала як важливий агітаційний майданчик для українського населення сусідніх країн з метою посилення серед них так би мовити радянофільських настроїв.

Все ж вчителі, особливо сільські, часто дивилися на владу рад, як на «московську», чужу їм. Ситуація ускладнювалася тим, що представники влади на місцях, називаючи освітян петлюрівськими агентами, робили незначні кроки, щоб завоювати їх на свій бік. Більшість освітян не влаштовували радянське керівництво своїм політичним минулим, прихованою (а подекуди відкритою ворожістю), занадто демократичними поглядами. Щоб вивести вчителів на «широкий шлях», влада намагалася утримати їх під пильним, невсипущим контролем, здійснюючи політчистки неблагонадійних елементу.

Складним було матеріальне становище інтелігенції, частина якої у перші роки десятиліття влада своєю політикою загнала у розряд «жебраків». Причиною цьому були не тільки наслідки воєн і соціальних катаклізмів, але й незавершеність і непослідовність реформаційних заходів в галузі освіти, неузгодженість дій центральної і місцевої влад, недосконалість фінансово-бюджетного планування тощо. У наступні роки спостерігалось певне покращення справ, але не суттєво. Мали місце випадки, коли частково зарплату замінювали продуктами харчування та речами. Відсутніми були достойні умови праці та проживання.

## РОЗДІЛ III.

### ВНЕСОК ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗБУДОВУ ОСВІТНЬОЇ СФЕРИ НА ПОДІЛЛІ

#### 3.1. Мережа початкової, середньої та професійно-технічної освіти у містах і селах Поділля

Вагомою складовою життєдіяльності будь-якого суспільства є освіта, стан якої визначає рівень його культурного розвитку. Разом із цим, слід наголосити на важливій функціональній ролі освіти і культури в процесі забезпечення соціально-економічного поступу суспільства.

Відтак, по закінченню воєнних лихоліть, як і усі сфери життєдіяльності постімперського суспільства, освіта на Поділлі перебувала у глибокій кризі: катастрофічна нестача кваліфікованих учительських кадрів на тлі величезної кількості неосвіченого або малограмотного населення; приміщення навчальних закладів зазнали повної чи часткової руйнації внаслідок бойових дій та їхнього використання для різних військових потреб; майно (книги, меблі, приладдя) було знищено або реквізовано. Про це, зокрема, йшлося у звіті Подільського губвиконкому за 1920-1921 рр., де зазначено, що після утвердження в краї радянської влади понад четверть сільських і міських шкіл виявилися зруйнованими [474, с. 338–351]. За даними перепису 1920 р. лише 51,9% населення України у віці від 9 до 49 років було письменним, при чому серед міських жителів ця категорія населення становила 73,8%, а у селах – 44,8% [203, с. 16]. Дуже влучно становище в тогочасному українському селі охарактеризували відомий український історик Л. Якубова, яка у своїй ґрунтовній монографії «Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу» навела такі слова одного з сільських вчителів: «... Наша некультурність вражаюча, порівняно з буржуазними державами. Неохайність, бруд, вошивість заїдають більше 80% країни, хабар та пиятика – звичайні супутники темноти й невігластва, культурної відсталості населення» [648, с. 39].

Слід відмітити, що вищенаведені дані про рівень грамотності населення далеко не повною мірою відображують тогочасну ситуацію. Так, перепис 1920 р. охопив лише 6 українських губерній – Київську, Харківську, Чернігівську, Миколаївську, Кременчуцьку та Полтавську, на Півдні та Правобережжі подібні дослідження не проводилися. При виведенні середньостатистичних даних щодо рівня грамотності населення УСРР за 1920 р. бралися до уваги дані перепису 1897 р. Враховуючи ж значні міграції населення, які мали місце в наступні роки, слід зазначити про те, що ці показники вимагають до себе критичного підходу.

Суттєво не покращилася освітня ситуація й після розгортання у 1921 р. кампанії з ліквідації неписьменності. Це було зумовлено рядом факторів: необхідністю спрямувати основні фонди на відбудову зруйнованого господарства, боротьбу із голодом, переведенням навчальних закладів на місцевий бюджет. Тому упродовж 1922-1923 рр. сітка лікнепів скоротилася на 80% [188, с. 1284–1285]. Через це восени 1923 р. на Поділлі, згідно з інформацією агітаційно-пропагандистського відділу Подільського губпарткому, неграмотними залишалось 65% населення [56, арк. 15].

У центрі організації лікнепів звісно були вчителі, які були перевантажені роботою. Варто зазначити, що у школах і пунктах лікнепу на кожного вчителя припадало 60-70 учнів. До цього додавалася ще й поточна робота в школі, різні громадські доручення, потрібний був час і для самопідготовки. Про це писала газета «Червоний кордон»: «В окрузі є 186 селянських будинків і 241 ліквідпункт, і в кожній з них працюють робітники освіти. Учителство в Кам'янці-Подільському ліквідує неписьменність між членами місцевих професійних об'єднань, проводить культпрацю в місцевих частинах Червоної армії, у наукових гуртках Дому робітника освіти поширює свої знання». Потрібно врахувати і те, що часто доводилось працювати безкоштовно. У тому ж «Червоному кордоні» зазначалося, що «у селі Ружичній Проскурівського району у 1927 році на працю лікнепу було відпущено лише п'ять карбованців. Учні було 35, і здавалось, що працювати

не буде можливості за браком коштів, однак енергія товаришів, що були зацікавлені роботою, перемогла всі труднощі, і, незважаючи на те, що наш лікнеп позабюджетний, праця не припинялася. Вчителі працювали безкоштовно, і під час випуску їм була винесена за це подяка». Недарма у той час вчителів та інших активістів лікнепу називали по-військовому культармійцями. Серед них вчитель Гранівського району на Вінниччині К. Кривий, який особисто навчив 21 неписьменного, організував навчання 1710 неписьменних. Серед ентузіастів був також і житель села Павлівка О. Кундзіч – згодом відомий український письменник [594, с. 16].

Для поліпшення роботи щодо ліквідації неписьменності створювалися організації товариства «Геть неписьменність», наприклад, в Кам'янець-Подільському окрузі. Її очолив окружний інспектор народної освіти В. Гоца, згодом відомий освітній діяч, ректор Житомирського інституту соціального виховання. Спочатку організація була малодіяльною. На 1 січня 1925 р. у регіоні працювали лише три осередки (всі у Кам'янці-Подільському), до складу якого увійшли 150 осіб, переважно вчителів. Один з них у 1924-1925 н.р. діяв у Кам'янець-Подільському ІНО. Перший склад осередку на чолі з викладачем Н. Гамораком налічував 11 членів [154, арк. 3зв.; 155, арк. 8]. У 1926 р. він вже налічував 103 члени [115, арк. 22, 24, 81]. Серед інших своєю наполегливою роботою вирізнявся професор І. Любарський. Значну увагу у роботі товариства звертали на складання планів та програм для лікнепів, підготовку досвідчених фахівців, на пошук приміщень під лікнеп [132, арк. 21].

На 20 лютого 1927 р. на Кам'янецьчині кількість осередків товариства «Геть неписьменність» зросла до 112. Зокрема, вони працювали у Вінницькому українському (у 1928 р. тут було 35 членів) [81, арк. 38; 82, арк. 15-15зв.; 69, арк. 24; 599, с. 165], Могилів-Подільському педтехнікумах [12, арк. 72зв.; 472, с. 165].

Шкільні заклади були репрезентовані стандартизованими державними установами з семирічним навчанням – трудовими школами, які поділялися на два ступені (концентри) – перший (чотири класи) і другий (три класи). Після закінчення школи другого ступеню діти могли продовжити навчання у

професійно-технічних школах і технікумах. На 1 січня 1922 р. на Поділлі функціонувало 1914 шкіл: у містах – 146, у містечках – 207, у селах – 1561. Згідно із даними, які подали місцеві органи влади у 126 міських школах, 183 містечкових, 1364 сільських навчалось 114032 дітей (у містах – 18121, містечках – 19231, селах – 76680). За мовою викладання українськими були 1235 шкіл (у містах – 46, містечках – 81, селах – 1188); російськими – 56 (відповідно 33, 7, 16); єврейськими – 51 (21, 29, 1); польськими – 46 (7, 13, 26); російсько-українськими – 221 (14, 32, 175); змішаними – 29 (5, 18, 6); польсько-українськими – 2 (у сільській місцевості) [77, арк. 1–5]. Отже, російські школи переважно розташовувалися у містах і містечках, а українські – у сільській місцевості.

Щодо кількості вчителів, то у статистичному збірнику «Народное образование Украины на 1 января 1922 г. Учреждения социального воспитания» ми почерпнули інформацію про те, що на Поділлі станом на 1 січня 1922 р. налічувалося 5050 вчителів, з яких вищу освіту мали 563 особи, середню – 2716, нижчу – 1347, домашню – 147 [204, с. 14–15].

У матеріалах ДПУ, направлених до Подільського губкому КП(б)У в липні – грудні 1923 р. містяться такі дані щодо окремих категорій інтелігенції. Нижченаведені дані показують, що вчителі чисельно домінували серед інших категорій інтелігенції.

Таблиця №1

***Чисельність окремих груп інтелігенції Поділля***

***(липень-серпень 1923 р.)***

[50, арк. 5–6]

| Округи         | Групи інтелігенції Поділля |        |        |          |         |
|----------------|----------------------------|--------|--------|----------|---------|
|                | Учителі                    | Лікарі | Юристи | Інженери | Техніки |
| Вінницький     | 340                        | 130    | 80     | 27       | 40      |
| Кам'янецький   | 200                        | 46     | 60     | 28       | 19      |
| Проскурівський | 100                        | 27     | 12     | 3        | 3       |
| Тулчинський    | 47                         | 6      | 5      | 3        |         |
| Гайсинський    | 140                        | 8      | 115    | 3        | 2       |
| Могилівський   | 87                         | 8      | 5      | 7        |         |
| Всього         | 914                        | 228    | 277    | 51       | 64      |

Важко встановити кількість вчительського контингенту у наступні роки. Нам вдалося віднайти дані по Кам'янецькому і Проскурівському округах. Так, у першому з них на 1 січня 1925 р. працювали 325 трудових шкіл першого концентру, у яких працювали 377 вчителів, що навчали 21577 учнів, на 1 грудня того ж року – відповідно 372, 470, 25093. Щодо шкіл другого концентру, то на 1 січня 1925 р. налічувалося 30 шкіл, у яких трудилися 242 вчителі, навчалися 6628 учнів, на 1 грудня 1925 р. – відповідно 33, 301 і 8128 [196, с. 3]. У Проскурівському окрузі 1 січня 1925 р. було 376 трудових шкіл першого концентру (у них працювали 483 вчителі навчали 27803 учні) і 35 шкіл – другого концентру (працювали 351 вчителі, навчалися 9710 учнів), на 1 грудня 1925 р. – відповідно 406, 523, 33113; 37, 315, 10667 [208, с. 3]. Ці дані наочно ілюструють, що вчителі були суттєво перевантажені, Представники місцевої влади не брали до уваги те, що 30 липня 1924 р. вийшла Постанова ВУЦВК і РНК УСРР, яка встановлювала комплект учнів на одного вчителя в кількості не більше 40 учнів. Не змінилося становище і в наступні роки. Так, у Проскурівському окрузі на 1 січня 1927 р. у школах 1 концентру на одного вчителя приходилося 55 учнів, другого – 34,4. Для порівняння: загалом на Правобережжі ці дані становили відповідно 45 і 29,3, а в республіці – 42,7 і 29,2 [198, с. 8]. У 1927-1928 н.р. у Проскурівському окрузі на одного вчителя у середньому приходилося 64 учні, у Кам'янець-Подільському – 53 [453, с. 545].

Матеріали Подільського статистичного бюро містять важливі дані щодо динаміки закладів народної освіти I і II концентрів Поділля у розрізі міста і села.

Таблиця №3

***Стан навчальних закладів Поділля I концентру (станом на 1 січня 1923 р. і 1 січня 1924 р.)*** [101, арк. 15].

| Категорія<br>населеного<br>пункту | 1 січня 1923 р. |          |        | 1 січня 1924 р. |          |        |
|-----------------------------------|-----------------|----------|--------|-----------------|----------|--------|
|                                   | шкіл            | працівн. | учнів  | шкіл            | працівн. | учнів  |
| місто                             | 47              | 411      | 7903   | 40              | 105      | 3423   |
| село                              | 1702            | 3549     | 116040 | 1673            | 2591     | 114098 |
| всього                            | 1749            | 3960     | 123943 | 1713            | 2696     | 117521 |

Таблиця №4

**Стан навчальних закладів Поділля II концентру (станом на 1 січня 1923 р. і 1 січня 1924 р.) [101, арк. 16].**

| Категорія<br>населеного<br>пункту | 1 січня 1923 р. |          |       | 1 січня 1924 р. |          |       |
|-----------------------------------|-----------------|----------|-------|-----------------|----------|-------|
|                                   | шкіл            | працівн. | учнів | шкіл            | працівн. | учнів |
| місто                             | 70              | 615      | 11760 | 54              | 792      | 16793 |
| село                              | 143             | 499      | 13237 | 150             | 1195     | 32198 |
| всього                            | 213             | 1114     | 24997 | 204             | 1987     | 48991 |

Дані таблиці дають можливість побачити, що школи першого концентру відвідували не більше 30% дітей і лише 4% вдалося здобути загальну початкову освіту. Ситуацію ще більше ускладнював той факт, що у драматичні 1919-1921 рр. навчальні заклади практично не функціонували, через що дитяча освіта на українських землях була в повному занепаді. Нам вдалося віднайти дані про те, що станом на 1 січня 1924 р. відвідували навчальні заклади у містах 40,4% дітей у віці 8–15 років, у селах – лише 20,2%. Серед категорії школярів 8–11 років ці показники становили відповідно 71,3% і 37,6%, а серед 12–15-річних, відповідно 18,5% і 1,25% [27, арк. 3]. Як зазначалося у протоколі Першої адміністративної наради Вінницького окружного відділу народної освіти (березень 1923 р.), лише 30% дітей шкільного віку відвідували шкільні заклади [63, арк. 5]. У наступні роки ці відсотки зросли, але не суттєво. Наприклад, у Проскурівському окрузі у 1926-1927 н.р. 73% дітей у віці від 8 до 11 років були охоплені шкільним навчанням [27, арк. 4; 198, с. 7].

Варто звернути увагу на те, що більшість дітей селян студіювали в школах першого концентру, а міські школярі здобували знання в школах підвищеного типу. У доповіді НКО про стан шкільної мережі в УСРР, поданої до президії ВУЦВК на 1 січня 1925 р. у республіці 4,9% шкіл першого концентру, термін навчання у яких становив від 1 до 4 років, розташовувалися в містах (вони

охоплювали 8% дітей і 9,7% вчителів), у селах – відповідно 95,1%, 92%, 90,3%. У школах другого концентру студіювали 5–7 років. 53,5% таких шкіл дислокувалися в містах, у яких навчалися 63,7% дітей, працювали 67,4% вчителів, у селах – відповідно 46,5%, 36,7%, 32,6% [20, арк. 91]. На Поділлі абсолютно переважало сільське населення. У середині десятиліття у селах проживало 89,2% населення, в містах – 10,8% [279]. Відтак, більшість дітей отримували освіту нижчого рівня.

Не можна приховати і того факту, що значна частина школярів не змогла пройти повний курс навчання в обсязі першого концентру, і вимушені залишати школу, провчившись 2-3 роки. Про це свідчать такі дані: на 1 січня 1925 р. у молодших групах першого концентру 47,4% учнів від загальної кількості. Водночас, у 4-х групах старших класів було лише 4,9% [20, арк. 2]. Зважаючи на те, що у сільській місцевості працювали у переважній більшості шкільні заклади першого концентру, то можна констатувати, що не всі сільські діти здобували освіту в обсязі чотирирічки. Всього ж у 1925 р. на Поділлі неписьменними або малописьменними було понад 80% населення. Здебільшого це були жителі сільської місцевості [78, арк. 20].

Заклади професійної освіти, як і загальноосвітні навчальні заклади, теж певною мірою залежали від фактора соціальних груп. Так, 78% студентів сільськогосподарських закладів вищої освіти були вихідцями із селян. Водночас, в навчальних закладах інших типів вони значно поступалися міським жителям і становили лише 30% [37, арк. 15].

На 1 серпня 1921 р. у Подільській губернії діяло 29 профшкіл, в яких працювали 290 викладачів і навчався 1531 учень. Серед них 2 будівельні профшколи, 2 ремісничі, 2 цукроварні, 5 механічних, 17 технічних та ін. На 1 вересня 1922 р. у губернії було понад 50 профшкіл різного профілю [182, с. 101]. Серед них більше половини становили заклади індустріально-технічної вертикалі: механічна профшкола у Вінниці, П'ятничанська школа сільськогосподарського машинобудування, індустріально-технічні заклади у Жмеринці, Барі, Ялтушкові, Могилеві-Подільському, Тульчині, Брацлаві,

Вороновиці, Шпикові, Гайсині, Ладижині, Проскурові, Деражні, Новій Ушиці та ін., ремісничі профшколи в Могилеві-Подільському. В Кам'янці-Подільському і населених пунктах повіту: у Великих Вірменах, Кутківцях, Зіньківцях, у Калинівці на Вінниччині. Діяли також 2 будівельні профшколи у Вінниці, цукроварна профшкола у Чечельнику Ольгопільського повіту.

Тоді ж на Поділлі працювали 20 профшкіл сільськогосподарського профілю. Серед них дві агрономічні школи у Кутківцях Кам'янець-Подільського повіту і Чоботарці Ольгопільського повіту, сільськогосподарські профшколи у Вінницькому повіті (с. Гуменне), Брацлавському (Немирів, Печара, Тульчин), Жмеринському (Андриївка, Бар, Браїлів), Гайсинському (Красносілка), Літинському (Літин, Хмільник), Летичівському (Летичів, Женишківці), Могилів-Подільському (Кукавка, Попелюхи), Новоушицькому (Говори, Китайгород), Ольгопільському (Ободівка), Проскурівському (Юхимівці) та ін. [182, с. 211-214].

Художня профосвіта була представлена насамперед Кам'янець-Подільською художньо-промисловою школою ім. Г. С. Сковороди. Її керівником став видатний етнограф, педагог, мистецтвознавець, художник-графік В. Гагенмейстер. Відомими є імена викладачів цієї школи: Л. Розов, який викладав нарисну геометрію, перспективу, теорію тіней, всесвітню історію мистецтва, композицію; О. Адамович – технологію виробництва, рисунок; В. Гагенмейстер – історію прикладного мистецтва, композицію, історію орнаменту; А. Вронський – малювання, малярство; М. Корецький – літографію; М. Романів – цинкографію [598, с. 287]. Працівники школи здійснили велику роботу із збирання і вивчення, відновлення і розповсюдження етнографічних і фольклорних матеріалів. Було видруковано у видавництві школи 127 мистецьких видань, серед яких альбоми, буклети, брошури, плакати про архітектурні пам'ятки, народне мистецтво, гончарство і кераміку, народний одяг Поділля. Було видано наукові праці В. Гагенмейстера («Зразки народного мистецтва на Поділлі», 1927 р.; «Гончарі-Бацуци», 1927 р.; «Кахлі: Україна. Росія. Польща», 1927 р.; «Тульчинщина, с. Орлівка. Вишивка низзю», 1928 р.; «Кам'янець-

Подільський. Види міста», 1928 р.), К. Кржемінського («Хати села Ходоровець», 1927 р.), В. Шавріна («Селянський одяг на Поділлі. Автолітографії», 1927 р.), К. Адамовича («Гончарні миски с. Бубновки», 1927 р.) та ін. [294, с. 53-54]. Крім того, існували також художня і музична школи у м. Вінниці, художньо-музична школа в Тульчині [182, с. 212, 213].

Важливою формою підготовки кваліфікованих робітників у період непу стали школи фабрично-заводського учнівства. У 1923 р. школи ФЗУ були відкриті при Кам'янець-Подільському заводі «Мотор», при текстильній фабриці у Дунаївцях, а також у Понінці Шепетівського округу. Цей тип навчальних закладів на Поділлі значного поширення не набув. На вересень 1924 р. на Поділлі працювали також 7 педагогічних професійних шкіл [598, с. 288].

Більш поширеною формою профтехосвіти стали різноманітні курси. Так, на 1 серпня 1921 р. у Подільській губернії працювали 4 таких курсів індустріально-технічної вертикалі, на яких навчали грамоти учнів 29 викладачів. На початку вересня 1922 р., діяли електротехнічні курси у Вінниці і профкурси на вінницькому заводі «Молот», а також поліграфічні курси [182, с. 413], у 1923 р. – профкурси при Маківському цукрозаводі. Із закладів сільськогосподарської вертикалі у 1922 р. засновані землемірні курси в Кам'янці-Подільському [182, с. 433]. У цьому ж місті з лютого 1921 р. функціонували соціально-економічні курси. Станом на 1922 р. існували акушерські курси у Вінниці, курси лікарського персоналу у Вінниці, Проскурові і Жмеринці [182, с. 213]. Найбільшу групу складали профкурси педагогічної вертикалі. Серед них – у Вінниці – трирічні педкурси імені І. Я. Франка, у Кам'янці-Подільському – трирічні українські і російські педкурси. Діяли трирічні педкурси і в Тиврові Вінницького повіту. Решта педкурсів були однорічними. На 15 березня 1923 р. загалом діяли 8 педкурсів [182, с. 264].

У документах Подільського відділу професійної освіти містяться дані, що чітко характеризують стан галузі у 1924 р. і місце у ній викладачів.

Таблиця №5

**Кількість професійних шкіл Поділля станом на 1 жовтня 1924 р.**

[58, арк. 2].

| Навчальні заклади професійної освіти | Кількість навчальних закладів | Викладачів | Техпрацівників | Працівників адміністрації | Кількість учнів |
|--------------------------------------|-------------------------------|------------|----------------|---------------------------|-----------------|
| Сільгосподарські                     | 17                            | 112        | 67             | 20                        | 1342            |
| Індустріально-технічні               | 10                            | 104        | 48             | 16                        | 1094            |
| Медичні                              | 3                             | 38         | 8              | 5                         | 420             |
| Освіта робітників                    | 2                             | 20         | 5              | 2                         | 195             |
| Фабрично-заводські училища           | 13                            | 67         | 31             | 13                        | 477             |
| Художні                              | 1                             | 12         | 2              | 5                         | 46              |
| Всього                               | 46                            | 353        | 161            | 61                        | 3574            |

Отже, найбільше закладів професійної освіти нижчого рівня (відповідно й педагогічного персоналу та учнів) було сконцентровано у сільськогосподарській та індустріально-технічній сферах, діяльність яких головним чином була спрямована на сільську місцевість.

Національний стан та соціальне походження учнів професійних шкіл Поділля станом на 1 липня 1924 р. відображений у таблиці.

Таблиця №6

**Соціальний і національний стан учнів профшкіл****Подільської губернії станом на 1 липня 1924 р. (у %) [58, арк. 4].**

| Навчальні заклади професійної освіти | Соціальне походження |       |            |      | Національність |         |       |        |      |
|--------------------------------------|----------------------|-------|------------|------|----------------|---------|-------|--------|------|
|                                      | Робітників           | Селян | Службовців | Інші | Українці       | Росіяни | Євреї | Поляки | Інші |
| Сільгосподарсь                       | 9,3                  | 65,2  | 10,7       | 14,8 | 81             | 2       | 14    | 1      | 2    |

|                            |      |      |      |      |    |     |      |     |     |
|----------------------------|------|------|------|------|----|-----|------|-----|-----|
| кі                         |      |      |      |      |    |     |      |     |     |
| Індустріально-технічні     | 11,2 | 28,6 | 30,1 | 30,1 | 44 | 4   | 46   | 4   | 2   |
| Медичні                    | 8,2  | 13,3 | 23,1 | 55,4 | 35 | 8   | 50   | 4   | 3   |
| Освіта робітників          | 43,5 | 41,3 | 15,2 | -    | 82 | 2   | 15   |     | 1   |
| Фабрично-заводські училища | 58,8 | -    | 41,2 | -    | 43 | 14  | 35   | 7   | 1   |
| Художні                    | 81,3 | 11,8 | 5,7  | 1,2  | 46 | 21  | 32   | 1   |     |
| Всього                     | 22,7 | 35   | 20,5 | 21,8 | 55 | 5,5 | 33,7 | 5,3 | 0,5 |

Дані таблиці свідчать, що за національною і соціальною характеристикою учні закладів сільськогосподарської професійної освіти вповні відповідали загальнореспубліканським показникам. Індустріально-технічна сфера укомплектовувалася переважно євреями та українцями. Серед учнів закладів медичної галузі переважали євреї – вихідці зі службовців і категорії, позначеної в таблиці як «інші». В учнівській масі закладів художньої сфери переважали українці. Враховуючи, що у закладах категорії «освіта робітників» освітній процес здійснювався ввечері (отже без відриву від виробництва), то значний відсоток учнів, позначених у документах як вихідці зі службовців міг бути занесений до цієї категорії помилково. Беручи до уваги те, що серед тогочасних службовців була значна кількість малограмотних працівників і про це свідчить аналіз анкетних даних делегатів тогочасних губернських партійних конференцій [46, арк. 115], то можемо припустити, що у таблиці помилково зараховано вид діяльності до категорії, що характеризує соціальне походження.

Головним напрямком роботи вчителів була їхня участь у навчальному процесі. Але це тема окремого дослідження. Зупинимось на тих моментах, які стосуються нашої тематики.

Радянська влада активно залучала учительство до агітаційної роботи, проведення різних політичних кампаній, зокрема антирелігійної пропаганди, про що йшлося, зокрема, у підрозділі 3.1. Незважаючи на це, спостерігалися випадки

не завжди коректного підходу районної адміністрації до вчительства. Наприклад, працівник сільської ради, незадоволений ставленням до нього з боку вчительки (відмовила у залицянні) підняв через сільраду, інспектора народної освіти питання про її звільнення «через непригодність». Фракція Купинського осередку КП(б)У постановила зняти з посади завідувача семирічної школи з посади лише через те, що він посварився з бухгалтером осередку при отриманні чи скоріше неотриманні зарплати [156, арк. 11].

Після встановлення радянської влади змінилося ставлення населення, насамперед селян до вчительства. До цього вони, з одного боку, поважали інтелігенцію оскільки це буде письменні, «вчені» люди, які могли пояснити смисл та значення певних документів і подій. З іншого, вони не вели селянського способу життя, не працювали фізично, часто одягалися «поміському». У селянському розумінні навчання дітей не вважалося працею [426, с. 48-49]. Після приходу до влади більшовиків та запровадження загальнообов'язкового навчання помітним стало зближення людей, які займалися розумовою працею, із людьми фізичної праці. Педагоги стали керувати сільбудами, брати участь у праці сільських рад і товаристві «Геть неписьменність», вели прилюдне читання газет в клубах і читальнях, подавати інформацію до преси про селянське життя, організовували сількорів тощо. В сільських семирічках влаштовували батьківські збори, на яких виступали як самі вчителі, так і діти зі звітами про роботу школи, влаштовували шкільні вистави, вечори [156, арк. 23]. Вчителі почали також займатися фізичною працею, адже доводилося тепер брати участь в обробці чималих наділів землі, що виділялися школі для ведення господарства і часто навіть доглядали за худобою за рахунок годин, відведених на навчання, або в особистий вільний час. Коштів, вилучених від продажу зібраного врожаю, ледь вистачало на ремонт шкільних будівель, не кажучи вже про закупівлю необхідних підручників та навчального приладдя. Не всі педагоги змогли пристосуватися до такого життя. Спостерігалися окремі випадки, коли вчителі, отримавши відпустку їхали з села і назад вже не поверталися [529, с. 281].

У 20-ті рр. організовували показові своєрідні «суди над педагогами». Наприклад, 28 травня 1925 р. у приміщенні Кам'янець-Подільської трудової школи у присутності вчителів відбувся «Суд над педагогом Кам'янецьчини». Все відбувалося як на справжньому суді: були «прокурори», «свідки», «захисники». Цікаво познайомитися з тим звинуваченнями, які лунали на адресу педагогів з боку «обвинувачів»: підміна вчителями класової боротьби національно-просвітянським рухом, захист старого відкриваючого побуту з релігійно-міщанськими тенденціями, керівництво і участь в національній контрреволюції, пасивне ставлення до радянської школи тощо. Після блискучої промови «захисника» колишнього голови Подільської «Просвіти» Є. Кондрацького суд прийняв рішення педагогів Кам'янецьчини виправдати [273]. Це свідчить, що в період політики «українізації» влада пішла назустріч задоволенню суспільно-національних потреб українського вчительства Поділля і намагалася всіляко залучити педагогів на свій бік.

Важливу роль відіграли вчителі у здійсненні політики «українізації». Вже у 1924 р. всі районні інспектори народної освіти Подільської губернії у 1924 р. перевели діловодство та службове листування на українську мову. У районах рівень українізації мережі шкільних закладів становив 100%. Українізація професійно-технічних закладів здійснювалася набагато повільніше через відсутність досвідчених педагогів-українців. На всі 100% перейшла на українську мову викладання лише Уманська агрошкола [98, арк. 5]. Загалом ступінь українізації шкіл Поділля становив понад 90%. За цим показником Подільська губернія поряд з Полтавською займала перше місце в УСРР. Для порівняння, у Катеринославській губернії у 1924 р. цей показник становив лише 20-25%, Харківській – 40% і т.д. [326, с. 128].

Зовсім іншою була культурна ситуація в подільських містах. Так, у доповіді представника ЦК КП(б)У В. Затонського на X Подільській губернській конференції КП(б)У (1924 р.) зазначалося: «Культурне життя фактично сконцентроване в місті... вся наша обслуговуюча апарати інтелігенція є російською... всі професори, всі учителі середніх шкіл – росіяни... робітничий

клас також себе почуває російським... партія у нас переважно, якщо не російська в цілому, то російська по мові, по культурі» [47, арк. 9].

Керівники відділів народної освіти Поділля безпосередньо брали участь у діяльності урядових комісій з українізації, що були створені для службовців державних, радянських, профспілкових установ. Так, Кам'янецьку окружну комісію з українізації кілька років очолював політичний та освітянський діяч В. Гоца. Активну роль у роботі Вінницької комісії з українізації відіграв відомий діяч освіти та культури В. Отамановський. У містах Поділля діяли спеціальні лекторські бюро, що організовували курси українознавства. Члени бюро читали лекції з української мови, літератури, історії, географії для службовців окружних міст. Зокрема, до Кам'янецького бюро з українізації входили Є. Кондрацький – завідувач школи №1, учитель української мови, колишній керівник Подільської «Просвіти», Ф. Заручинський – директор школи №2, учитель географії, випускник філологічного факультету Варшавського університету, учасник українського визвольного руху. Освітняни брали активну роль у читанні лекцій з українознавства для службовців районних та сільських рад, виконкомів тощо [478, с. 159]. У 1924 р. у Подільській губернії було організовано 153 курсів з вивчення української мови (11 одномісячних, 38 двомісячних, 87 тримісячних, 1 шестимісячній і 16 при цукроварнях). Їх відвідували понад 4 тис. службовців та відповідальних працівників, з яких 90% успішно освоїли українську мову для службового використання [464, с. 121]. Досить складно було вирішити проблеми із викладацьким контингентом. Якщо в Кам'янець-Подільському окрузі викладачів для курсів вистачало (до роботи залучали високопрофесійних викладачів Кам'янець-Подільського ІНО В. Гериновича, Ф. Кондрацького, І. Любарського та ін.), то ситуація у Проскурівському і Шепетівському округах була значно складнішою. Часто тут лекції читали люди, які мали не закінчену вищу освіту, або студенти, які мали не великий досвід роботи [464, с. 125].

Українізація шкільних закладів Поділля полягала насамперед у проведенні навчання українською мовою, але у якісному плані вона мала низку недоліків. Вчителі у навчальному процесі часто вживали діалектизми, русизми, полонізми. У школах не вистачало літератури українською мовою, вчителі слабо орієнтувалися в українській літературі, історії. З метою підвищення кваліфікації вчительських кадрів у 1928-1929 рр. для педагогів Поділля розпочали функціонувати державні курси з українознавства. В Кам'янці-Подільському лекції для вчителів читали викладачі місцевого ІНО: марксизм-ленінізм викладав професор Ф. Кіндрацький, українську мову – О. Кільчевський, українську літературу – Ю. Філь, природознавство – О. Кожухів [124, арк. 76]. Після закінчення навчання слухачі складали іспити, завдання до яких були різними як письмові, так і усні. Цікаво, що мали місце випадки, коли вчителі на екзамені давали відповіді, у яких висловлювали опозиційні до радянського політичного курсу погляди. Наприклад, учитель Старо-Нетеченський школи Ляшко на одне із запитань відповів, що для українців «корисніша орієнтація на західноєвропейських письменників, ніж на російських, бо там кращі твори». Учитель Куржицької школи Лотоцький заявив, що УСДРП підтримувала політику українських патріотів, прибічників самостійної України, а прогресивна українська інтелігенція спиралася на Центральну Раду [123, арк. 116-118]. Це свідчить, що частина вчителів Поділля поділяла погляди М. Хвильового та О. Шумського щодо перспектив подальшого розвитку українізаційних процесів в республіці.

З середини 20-х рр. у зведеннях органів ДПУ все більше почало з'являтися відомостей про невдоволення вчительства радянською владою. Наприклад, у січні 1925 р. у Вінниці проходив окружний з'їзд учителів, на якому учасники зібрання негативно висловлювалися про роботу партійних органів на місцях: «... партія своїми діями вбила сільське господарство». Сільські педагоги нарікали на зарплату і на те, що на з'їзд запросили лише центральні школи, а про віддалені забули. У додатках до огляду Подільського губвідділу ДПУ за лютий 1925 р. відзначалося, що в

Ободівському районі Вінницького округу із 33 учителів прибічниками радянської влади було не більше трьох осіб. У тому ж додатку повідомлялося, що вчитель с. Соболівка Гайсинського округу із колишніх петлюрівців змушував співати учнів «Ще не вмерла Україна». В с. Богданівці Проскурівського округу учитель агітував про КНС. У Яблунівці Деражнянського району вчителька не проводила громадської роботи, а під час різдвяних свят збирала дітей та в школі і співала з ними колядки. Такі вчинки вчителів розглядалася як контрреволюційні і саме вони першими потрапляли в списки «неблагонадійних». Мали місце різкі висловлювання сільської і міської інтелігенції щодо економічної політики більшовиків, яка здійснювалася за рахунок визискування українського села, в ході безкінечних репресивних хлібозаготівель. Так, учителька містечка Тульчин А. Кожушко, у зв'язку з відсутністю хліба, наголошувала: «Представляєш собі як за кордоном над нами сміються. Ще в 1917 році Європа нас порівнювала з Турцією, а з ким би порівняла тепер? Всі ці черги за хлібом потрібно було б сфотографувати: черги голодуючих за хлібом людей і міліцію, яка їх розганяє. Це історичний момент». Учитель Гоцуленко (Соболівський район) постійно акцентував увагу на тому, що «...компанії хлібозаготівлі і пов'язані з ними відсутність хліба викликала велике невдоволення серед мас» [403, с. 145-146]. Вчитель історії з м. Гайсина Генріх Васерштрама знайшов розходження в працях Леніна і Сталіна. Ленін стверджував, що соціалізм в одній країні побудувати не можна, Сталін доводив що це можливо. Крім того, На уроках пояснював, що «надзвичайно памітне, і особливо на Україні, відставання народної освіти, що пояснюється надзвичайно поганим станом керівництво народною освітою». За такі вислови педагог позбувся роботи [518, с. 94]. Мали місце ряд іших прикладів опозиційних настроїв вчительства, про що детально йшлося у підрозділі 2.1.

Поділля характеризувалося багатонаціональним складом населення. Так, у січні 1921 р. серед жителів Подільської губернії українці становили 79,8%, євреї – 13,2%, росіяни – 3,4%, поляки – 2,7%, представники інших національностей –

0,7%. В умовах політики «українізації» значна частина представників національних меншин мала можливість отримати освіту рідною мовою. У 1924 р. на Поділлі функціонували 71 польська та 91 єврейська школи, що розташовувалися переважно у містах та містечках – місцях компактного проживання представників цих національностей [57, арк. 213].

Спочатку розглянемо, яким чином розвивалися освітні процеси в єврейському середовищі Подільської губернії. У січні 1921 р. єврейська секція при Кам'янець-Подільському повітовому відділу народної освіти прийняла рішення реорганізувати єврейські релігійні школи повіту на статут радянських шкіл із залишенням мовою викладання давньоєврейську мову (іврит). Щоправда, вже у квітні того ж року було видано наказ про заборону викладання цією мовою. Дітей, які відвідували хедери, було переведено до радянських трудових шкіл. Подібне мало місце і в інших місцевостях. Така політика викликала низку скарг на адресу Наркомату освіти. Наприклад, у липні 1921 р. надійшла заява підписана 50 жителями міста Жмеринка. Подібні скарги не тільки не задовольнялися, а, навпаки, керівники Подільського губвиконкому, місцевих повітвиконкомів посилили тиск на діяльність єврейських релігійних закладів та установ. 23 грудня 1921 р. єврейське бюро при Подільському відділі народної освіти ухвалило вилучити із бібліотек шкіл всі книги релігійного та клерикального змісту і переслати їх до Москви в обмін на нові радянські єврейські книги. Згодом було прийнято рішення про обов'язкову реєстрацію всіх меламедів (вчителів. – Авт.) та дітей, котрі відвідували хедери. З пропагандистською метою в січні 1922 р. у приміщенні Вінницького центрального робітничого єврейського клубу відбувся показовий інсценований суд над меламедом, який віддав свою дитину на навчання до хедеру, та юнаком, котрий навчався в ієшиві. Планувалося провести подібні заходи і в інших повітах губернії. На III Кам'янець-Подільській повітській партійній конференції йшлося про гучний судовий процес проти вчителів польських єврейських шкіл, що відбувся у 1922 р. в Кам'янці-Подільському і мав широкий резонанс по всій Україні. Упродовж 1922-1923 рр. було видано низку циркулярів про негайне закриття хедерів, але

деякі з них і надалі функціонували, щоправда, вже у нелегальних умовах. Хоча вони втратили свою колишню популярність серед єврейського населення і не мали попередньої масової форми, коли їх відвідували 20-60 дітей. Меламеди підпільно займалися з невеликими групами дітей у себе вдома. Частими були випадки, коли хедери, що були закриті наприкінці 1922 р., згодом відновили свою роботу [471, с. 124-127]. Так, у Кам'янець-Подільському окрузі у 1929 р. підпільно діяв 21 хедер, в якому навчалося 316 дітей [377, с. 6].

Спостерігалася негативна тенденція щодо гальмування процесу організації шкіл польської національної меншини і навіть скорочення вже діючих. Якщо упродовж 1921-1922 н.р. у Подільській губернії діяло 145 польських шкіл, де навчалося 5729 дітей [61, арк. 9], у 1923 р. ця кількість майже не змінилася, а на початок 1924 р. в губернії вже діяло лише 87 польських шкіл, змішаних – 12 і 2 дитячих будинка [60, арк. 13], у жовтні того ж року – відповідно 87, 18 і 2, у яких навчалися і виховувалися 4768 учнів. Такої кількості закладів було вкрай мало, оскільки понад 73% польських дітей не відвідували шкіл [61, арк. 37]. Зменшувалася кількість польських культурно-освітніх закладів. З 154 таких закладів, які функціонували у 1922 р., на початку 1924 р. діяв вже тільки 101 [60, арк. 13].

Характерним прикладом скорочення польських шкіл може слугувати Тульчинський округ. У Брацлавській волості було 20 польських шкіл, «а після районування її в Тульчинський округ» залишилося лише 3. У тогочасних документах наголошувалося, що об'єктивними причинами скорочення польських шкіл була відсутність відповідного персоналу [60, арк. 13].

Питання полонізації шкільної справи в районах компактного проживання поляків набувало політичного характеру. Зокрема, представники польбюро Подільського губкому КП(б)У так аргументували необхідність збільшення кількості польських навчальних закладів: «Про правильність нашої лінії свідчить той факт, що католицьке духовництво в окремих випадках виступає проти польських шкіл, які виховують «червоних чортів і

грішників»... Там, де відсутні польські школи католицьке населення, навіть українське, навчає дітей дома нелегально, не бажаючи посилати їх в українські школи» [60, арк. 15].

У першій половині 1923 р. більшість польських навчальних закладів продовжували утримуються католиками. Були навіть випадки, коли польські школи відкривалися ксьондзами, наприклад, в містечку Новокостянтинів. В Городоцькій польській семирічній школі за зв'язок з католицькими священиками було заарештовано завідувача школи та одну вчительку. Подібна історія була в Сатанівській польській школі. Ці навчальні заклади, а також польська школа у Проскуріві, були закриті, оскільки в них, на думку радянських спецслужб, був присутній дух клерикалізму. Упродовж 1924-1925 рр. після створення мережі польських радянських навчальних закладів кількість нелегальних польських релігійних шкіл значно зменшилась. Серед вчителів-поляків відбувся перелом у сторону «радянізації». Водночас, мали місце випадки, коли учителі шкіл нелегально провели навчання дітей у релігійному дусі. Так, у грудні 1925 р. у с. Катеринівка Миньковецького району було викрито діяльність вчительки Дембовської, яка в себе вдома викладала Закон Божий для католиків кількох навколишніх сіл [471, с. 129].

На такі трансформації у системі польської освіти реагували представники владних органів. Так, у доповідній записці Подільського губкому КП(б)У до ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про стан справ на Поділлі за період з листопада 1924 р. до січня 1925 р. зазначалося, що серед польського населення побутує «велике упередження до радянської влади, великий вплив ксьондзів, більше шовіністичних настроїв» [51, арк. 9]. Противники полонізації освіти наголошували, що «необхідно звернути особливу увагу на розшарування польського села. Відмова від направлення дітей до українських шкіл пояснюється не стільки національним, а релігійним і політичним моментом (школа радянська). Залучення дітей українців-католиків бідніших прошарків в українську радянську школу буде сприяти послабленню національної та релігійної замкнутості польського села» [60, арк. 16].

З часом наслідки радянзації польських вчителів давали результати. Наприклад, в червні 1925 р. у газеті «Червоний кордон» був опублікований «Протест польського вчителства», в якому делегати губернського з'їзду польських вчителів, який відбувся у Вінниці, різкого розкритикували внутрішню та зовнішню політику Польської держави і висловили свою повну підтримку діяльності польської комуністичної партії [269].

На початку 1921 р. при губернському і повітових відділах народної освіти поряд із польськими та єврейськими започатковувалися російські секції, які курирували роботу російських навчальних закладів. У Кам'янці-Подільському працювали три такі школи, у яких 50 вчителів навчали 1058 учнів. Викладання у них велося українською мовою. У повіті російських шкіл не було. У місті існував також один дитячий російськомовний будинок. Скорочення шкіл з російською мовою викладання спостерігалось і в інших повітах Поділля. Стан їх був незадовільним, не вистачало підручників, вчителів, обладнання. У 1921–1922 н.р. у губернському центрі започаткували російські педагогічні курси на яких навчалися 137 слухачів. Для них проводили заняття 7 викладачів. Проте, вже у березні 1922 р. їх було реформовано, а згодом взагалі закрито «у зв'язку з невідповідальним складом педперсоналу та учнів».

Запровадження політики «коренізації» мало негативні наслідки для російських шкіл. На Поділлі при відділах народної освіти створювалися єврейські та польські секції, які відповідно опікувались станом освіти для євреїв та поляків. Спеціальні комісії (зокрема з українізації) займалися питанням улаштування українських навчальних та культосвітніх закладів. Натомість, при цих закладах не було спеціальних секцій, які займалися питаннями діяльності російських шкіл. Радянських функціонерів воля батьків, знають діти мову чи не знають не дуже цікавило. Це призвело до того, що наявні російські школи перходили на єврейську чи українську мову викладання. Як наслідок, наприклад, у 1924–1925 н.р. у Вінницькому окрузі працювало 11 російських початкових шкіл, а в 1925–1926 – лише 7, в той час як кількість шкіл з єврейською мовою викладання збільшилась за цей же час

з 14 до 20. На Кам'яничині у квітні 1927 р. залишилось тільки дві російські школи, всі інші – переведено на українську чи єврейську мову навчання [475, с. 87-90]. Через це місцеві росіяни, які не могли навчати дітей рідною мовою, часом висловлювали своє обурення. У Кам'янець-Подільському окрузі у селах Пилипи-Хребтіївські та Майдан-Олександрівський, де компактно проживала російська нацменшина, батьки-росіяни вимагали відкриття закритих російських навчальних закладів і не посиляли дітей до українських шкіл. В окрузі були відсутні також російські хати-читальні, сільбуди, лікнепи тощо, що обурювало місцеве населення [476, с. 446].

Важливим чинником, що впливав на рівень розвитку народної освіти і в цілому на культурне життя села та міста було фінансування цієї сфери. У 1921 р. Раднарком УСРР прийняв декрети про натуральне самообкладення у селах і про одноразовий грошовий збір в містах для потреб трудової школи, профшколи для підлітків, бібліотек, клубів та інших культурно-освітніх закладів [187, с. 607, 722, 723].

Джерелами фінансування культури в 1920-ті рр. були центральний державний бюджет, місцевий бюджет, кошти спеціального призначення, культфонди, надходження від промисловості. З початком непу держава, як зазначалося у підрозділі 2.2, самоусунулася від фінансування шкільної освіти. Основою ж для існування вчительства у цей час стали кошти сільських громад (у нормативно-правових актах зазначалося про «перехід» шкіл на місцевий бюджет, якого тоді фактично не існувало). У доповідній записці наркомату освіти розповідалося про інші форми фінансування вчительської праці: «подавання, які вчительство вимушено було приймати у формі обідів по черзі у кожного з селян, або у вигляді підношень індивідуальних або групових» та «енергія і ентузіазм вчительства» [348, с. 17-18].

Виникали складнощі і щодо фінансування закладів професійної освіти. Тих коштів, які виділялося на їх утримання було недостатньо навіть для забезпечення головних потреб. Наприклад, у бюджеті Тульчинських педкурсів на один квартал 1923–1924 н.р. 64 крб. було закладено на заробітну

плату, 75 крб. – на господарчі витрати і зовсім нічого на навчальну літературу і обладнання [88, арк. 212].

Складно вирішувалося питання матеріально-технічного забезпечення освітнього процесу. Український вчений В. Сіркізюк з цього приводу зазначав, що «не вистачало найнеобхіднішого. Губернська влада намагалася якось зарадити цьому, але її можливості були дуже обмеженими. Так, навесні 1921 р. для 2438 трудових шкіл було відпущено 22,7 тис. підручників і книг (в середньому на одну школу – 9), 185 пачок паперу (0,07), 2500 ручок (1,0), 200 наборів чорнильного порошку (0,08). У наступні роки постачання шкіл поліпшувалося, але не набагато. Наприклад, у 1924 р. у Староконстантинівському і Меджибізькому районах Проскурівського повіту школи були забезпечені підручниками лише на 20-30 процентів. У повному обсязі проблема не була вирішена і до кінця 20-х рр. Особливо це стосувалося національної школи» [600, с. 402]. Звісно, такі труднощі не могли оптимізувати навчально-виховний процес у школах.

Сільським вчителям доводилося часто працювати в абсолютно не пристосованих для навчання звичайних хатах. У селах із загальною кількістю 426 трудових шкіл лише 225 мали спеціальні приміщення, враховуючи також будинки колишніх церковно-парафіяльних шкіл. У деяких з них відсутніми були елементарні навчальні приладдя, наприклад, глобус чи географічна карта. Масова школа лише частково була забезпечення підручниками для дітей, педагогічна література і преса у ній практично були відсутні [529, с. 283].

Варто звернути увагу і на той факт, що якщо у містах навчання розпочиналося до другої половини вересня, то у селах – наприкінці жовтня чи на початку листопада, оскільки діти пасли худобу аж доки не випадав сніг. Вчителям доводилося виявляти винахідливість і встановлювати чергування пастухів, щоб збільшити число школярів. Довгий час педагоги боролися зі звичкою селян забирати дітей зі школи з початком весняних робіт. Тому переважна більшість шкіл у 1926-1927 н.р. працювала упродовж 168 робочих днів замість необхідних 224 [529, с. 284].

Таким чином, на початку 1920-х рр. подільські вчителі, як і їхні колеги з інших регіонів, змушені були працювати у важких умовах післявоєнного лихоліття. Близько половини сільського населення було неписьменним, а тому роль вчителя як людини, яка закладає підвалини подальшого культурного господарського розвитку країни, значно зростала. Саме вчителів у першу чергу залучали до роботи у пунктах ліквідації неписьменності. Вчительських кадрів вкрай не вистачало, що призводило до перевантаження роботою. Крім того, вчителів ніхто не звільняв від поточної роботи на основному місці роботи, різних громадських доручень. Катастрофічно не вистачало вчителів і в трудових школах, власне як і самих шкіл, що призвело до того, що навіть до кінця десятиліття далеко не всі діти були охоплені шкільним навчанням.

Що стосується професійної освіти, то найбільше закладів професійної освіти нижчого рівня (відповідно й педагогічного персоналу та учнів) було сконцентровано у сільськогосподарській та індустріально-технічній сферах, діяльність яких головним чином була спрямована на сільську місцевість.

Зазначимо, що незважаючи на жертвність інтелігенції, її невтомну працю, вона залишалася здебільшого безправним і соціально-незахищеним прошарком суспільства – вчителів могли перевести з однієї школи до іншої чи навіть звільнити з роботи без пояснення причин. Після встановлення радянської влади змінилося ставлення населення, насамперед селян до вчительства: помітним стало зближення людей, які займалися розумовою працею, із людьми фізичної праці.

Важливу роль відіграли вчителі у здійсненні політики «українізації»: вони брали участь у діяльності урядових комісій з українізації, що були створені для службовців державних, радянських, профспілкових установ, забезпечували функціонування державних курсів з українознавства.

Упродовж десятиліття місцевим органам радянської влади вдалося поставити під свій контроль культурно-освітнє життя польської та єврейської спільноти. Діяльність іудейських, католицьких навчальних закладів, товариств, організацій, гуртків була обмежена. У роки проведення політики

коренізації була створена мережа трудових шкіл, де викладання здійснювалось польською або новоєврейською мовами, і де було заборонено випадання релігії. Релігійна освіта, яка здійснювалася у нелегальних або на напівлегальних умовах, все ще була впливовою серед значної частини єврейського та польського населення. Негативну реакцію з боку частини росіян та поляків Поділля викликала українізація культурно-освітнього життя, яка часто не супроводжувалася відкриттям російських та польських культурних закладів. Це дає підставу говорити про те що деякі регіони при проведенні політики українізації на Поділлі справді мали місце. Вони були обумовлені складним процесом створення української політичної нації і мають значною мірою об'єктивний характер

Вчителі працювали в умовах гострої нестачі фінансових ресурсів, відсутності приміщень для шкіл, обмеженої кількості підручників та навчального приладдя, величезного перевантаження. Незважаючи на це, педагоги продовжували виконувати культурно-освітні завдання, і бути ключовою культурно-освітньої фігурою у суспільстві.

### **3.2. Розбудова вишівської освіти**

Вища освіта є одним із визначальних факторів формування інтелектуального потенціалу суспільства.

Процес становлення національної вищої школи був започаткований в період Української революції 1917–1920 рр., де особлива роль відводилося педагогічній галузі. На той час підготовка освітянських кадрів здійснювалася в університетах, учительських інститутах, семінаріях і річних курсах. Після проголошення УСРР цей напрям продовжував домінувати також у освітній політиці нової радянської влади. Це було зумовлено кількома факторами: процес побудови нового суспільства потребував відповідної ідеологічної «обробки» народних мас, що не могли забезпечити «старі» педагогічні кадри; проголошена боротьба з неписьменністю потребувала значного збільшення кількості учителів та й рівень підготовки наявних фахівців потребував суттєвого покращення.

Для вирішення організаційних завдань освіти у 1920 р. було утворено, як структурний підрозділ Наркомату освіти, Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Укрголовпрофосвіта), який на місцях був представлений губпрофосами. Підготовка педагогічних кадрів здійснювалася в університетах (до їхньої реорганізації), учительських інститутах (згодом трансформованих у ІНО) та педагогічних школах (реформовані в учительські семінарії, а згодом – у трирічні педагогічні курси).

На Поділлі зосереджувався значний науково-педагогічний потенціал. Особливе місце належало Кам'янцю-Подільському, який разом із Харковом, Києвом, Катеринославом і Одесою складав п'ятірку найбільших науково-освітніх центрів УСРР [467, с.15]. У Подільській губернії на початку 1921 р. діяло два ІНО (у Вінниці і Кам'янцю-Подільському), 16 педагогічних шкіл з трирічним терміном навчання, 8 шестимісячних педагогічних курсів, курси для підготовки соціальних працівників, старші класи (у рамках педкурсів) для підготовки вчителів початкової школи [31, арк. 63].

Певною мірою такі заходи нової влади покращили стан справ із підготовки учительських кадрів для шкіл краю, однак педагогічних працівників все одно не вистачало. У листопаді 1923 р. на І окружному з'їзді рад Кам'янецьчини йшлося про те, що «величезна маса дітей шкільного віку знаходиться поза школою..., в окрузі є ще села, де нема школи або вчителя» [182, с. 318]. Тоді у школах Кам'янецького округу працювали лише 779 вчителів [577, с. 290], більшість з яких не були лояльними до радянської влади, оскільки трудилися ще за попередніх режимів.

З огляду на це влада мала потребу у вдосконаленні та розширенні мережі навчальних закладів із підготовки педагогічних і соціальних працівників.

Підготовка вчителів велася у спеціальних навчальних закладах, провідне місце серед яких займав Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. У цьому закладі проводили підготовку вихователів дошкільних дитячих закладів та вчителів семирічних шкіл. Функціонував також Вінницький ІНО, який за

кадровим забезпеченням і матеріально-технічною базою значно поступався Кам'янець-Подільському ІНО. На 15 березня 1923 року у кам'янецькому виші працювали 48 викладачів, а у вінницькому – 26 [182, с. 263]

Вінницький ІНО було створено у серпні 1920 р. на базі учительського інституту. Очолив колектив Ф. Кондрацький [593, с. 300-301]. Лекторами вишу у 1922-1923 н.р. працювали М. Безбородько, М. Білоцерківська, Г. Бойко-Радзевич, М. Гіляровський, М. Главацький, В. Добринченко, І. Доброшинський, М. Запольський, О. Ковалівська, М. Коган, Б. Коссюра, С. Крашенників, М. Кузьмін, М. Озерський, О. Реміза та ін. [3, арк. 2-2зв.]. Водночас, у звіті про роботу ІНО за 1922-1923 н.р. відзначалося що одним із суттєвих недоліків в організації навчального процесу є те, що «не вистачає лектури». З цього приводу у звіті наведено конкретні приклади: «Тільки в половині другого триместру почав читати лекції з політекономії лектор губ[ернської] парт[ійної] школи. Ще гірша справа з політичними науками на третьому курсі: обірваний в першому триместрі курс з історії революційних рухів ніяк не можна було поновити через відсутність відповідного лектора. Під кінець другого триместру приїхав з Кам'янця лектор з курсу революційних рухів, але він не зміг читати лекції в інституті, бо губпартком використовував його для інших цілей... До читання лекцій з суспільних наук змушені були залучати губпрокурора, губполітосвіту, інструктора губкому партії, членів колегії губземвідділу і т.д.» [3, арк. 23].

При слабкому матеріальному стані, його навчально-методичної бази, недостатній кількості досвідчених, висококваліфікованих викладачів виш не міг довго існувати. 15 січня 1924 р. інститут був закритий. Частину студентів перевели до Кам'янець-Подільського педвишу, який на той час був єдиним закладом вищої педагогічної освіти краю. Ректором цього вишу у 1921 році працював доцент С. Сидоряк; з кінця 1921 р. до жовтня 1922 р. – професор П. Клепатський; з жовтня 1922 р. по жовтень 1923 р. – професор П. Бучинський; з кінця 1923 р. по 1929 р. – професор В. Геринович. Активно і плідно трудилися на благо підготовки кадрів вчителів кращі представники подільської інтелігенції

– професори П. Клименко, Ф. Кондрацький, О. Неселовский, Є. Сташевський, І. Любарський, М. Курневич, приват-доценти М. Драй-Хмара, Ю. Сіцінський, доценти С. Завадовський, Н. Гаморак, І. Любарський та ін., лектор С. Русова та ін. [302, с. 363; 595, с. 61].

1923 року у системі педагогічної освіти краю діяло 10 закладів, які здійснювали підготовку учительських кадрів.

Таблиця №7

***Стан педагогічних навчальних закладів Поділля станом  
на 5 травня 1923 р. [59, арк. 3].***

| Назва закладу             | Кількість  |                       |           |
|---------------------------|------------|-----------------------|-----------|
|                           | викладачів | технічних працівників | студентів |
| Вінницький ІНО            | 31         | 2                     | 93        |
| Кам'янець-Подільський ІНО | 31         | 32                    | 384       |
| Вінницькі педкурси        | 13         | 5                     | 124       |
| Гайсинські педкурси       | 14         | 8                     | 180       |
| Могилівські педкурси      | 12         | 4                     | 62        |
| Проскурівські педкурси    | 17         | 7                     | 77        |
| Соколівські педкурси      | 10         | 3                     | 236       |
| Тивровські педкурси       | 11         | 4                     | 43        |
| Тульчинські педкурси      | 6          | 1                     | 61        |
| Хмільницькі педкурси      | 9          | 3                     | 94        |
| Всього                    | 154        | 69                    | 1354      |

1 червня 1921 р. розпочав свою роботу Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. Першим керівником закладу був професор М. Геращенко (16 квітня – 12 травня 1921 р.), а згодом інститут очолювали професори О. Полянський (у травні-жовтні 1921 р.), М. Байєр (1921-1926 рр.) [133, арк. 6, 26]. У 1921-1922 н.р. у виші працювали 25 штатних та 11 позаштатних викладачів, у тому числі 11 професорів, 7 доцентів, 18 асистентів [291, с. 16-17]. Серед них – Н. Гаморак, В. Храневич, В. Живан, С. Плюйко, Б. Дудолькевич, М. Бернацький, І. Олійник, О. Городецький, С. Красніков та ін. Керівництво дбало про формування кваліфікованого

викладацького складу, а тому існувала норма про те, що всі претенденти на посаду мали провести дві пробні лекції: тематику однієї з них претендент обирав сам, іншу – визначав інститут. Такі випробування пройшли, зокрема, доценти М. Бернацький, О. Городецький, П. Доброніченко [509, с. 49].

У 20-х рр. вищу освіту здобували і в технікумах. До індустріально-технічної вертикалі відносилися кам'янець-родільські цукроварний та агрономічний технікуми. Вони почали функціонувати з 25 січня 1921 р. Керівником цукроварного технікуму призначили доцента О. Городецького. Викладацький колектив складався з кваліфікованих фахівців, які в свій час здобули вищу освіту в Петроградському, Томському, Київському університетах, київських політехнічному та промисловому інститутах, Харківському технічному інституті. Серед них – доценти О. Городецький, М. Бернацький, С. Красніков, викладачі І. Романкевич, В. Білошеїн, О. Адамович, К. Анціпо-Чікунська, Ф. Лисенко, В. Ус, Г. Пендовський, В. Роговський, Є. Козинець, О. П'янків, В. Васильєв та ін. Такі викладачі як О. Городецький, М. Шнес (директор агрономічного технікуму), С. Красніков, О. Адамович, В. Білошеїн, В. Васильєв, Г. Пендовський та О. П'янків викладали дисципліни паралельно в двох технікумах [508, с. 85]. 1 листопада 1922 р. ці заклади та кооперативний технікум об'єднали в сільськогосподарський технікум імені Карла Лібкнехта, а в травні 1923 р. його перетворили у хімічний технікум. Директором призначили завідувача відділу технічної освіти Кам'янець-Подільського повітового відділу професійної освіти І. Романкевича. Відомими і авторитетними викладачами були В. Бернацький, С. Красніков, В. Білошеїн, В. Манжурнет та ін. У 1926-1927 н.р. тут працювали 15 викладачів [599, с. 149-150]. До індустріально-технічної вертикалі належав також і Жмеринський залізничний технікум, який очолював Г. Мар'їн. У 1929 р. навчали студентів 25 викладачів. Цікаво, що за національним складом представникам титульної нації не належала більшість. Серед викладачів було 12 українців, 9 росіян, 2 поляки, 1 латиш [599, с. 152].

До другої, сільськогосподарської, вертикалі відносилися сільськогосподарські технікуми. У квітні 1923 р. почав функціонувати

Могилів-Подільський сільгосптехніку, який дислокувався у с. Немія. Його очолював Ю. Борисів. Працювали у виші 10 викладачів та 6 працівників техперсоналу [7, арк. 1, 2зв., 10]. У 1921 р. на базі Полонського сільськогосподарського технічного училища було створено сільгосптехнікум [599, с. 153]. Станом на 21 серпня 1923 р. функціонував агрономічний технікум ім. Т. Шевченка у с. Сутиски Вінницького округу [59, арк. 32]. На жаль, даних про викладачів останніх двох закладів нам не вдалося віднайти.

Третя, соціально-економічна, вертикаль була представлена Кам'янець-Подільським кооперативним технікумом, який було відкрито 15 червня 1922 р. Директором призначили І. Флоринського. Навчальний процес розпочали 12 викладачів: І. Флоринський, М. Гоженко, П. Юркевич, Є. Козинець, А. Гулевич, Л. Карета, О. Козинець та ін. Щоправда невдовзі, як вже зазначалося, цей заклад перетворили у відділення сільгосптехнікуму. 20 травня 1923 р., після наполегливої роботи І. Флоринського, який «закидав» листами Укрголовпрофосвіту, було відновлено кооперативний технікум. Однак, заклад проіснував недовго і 2 лютого 1925 р. його реорганізували у кооперативні курси [549, с. 176-177].

Четверту, медичну, вертикаль репрезентував Вінницький фармацевтичний технікум. Його було засновано 21 грудня 1921 р. Український історик В. Пагор дослідив, що у Вінниці планувалася відкрити медичну академію чи інститут. Цим проектом опікувався академік Д. Заболотний, але проект тоді не реалізували [492, с. 91-92]. Директором розпочав працювати М. Єфіменко. У другій половині десятиліття виш очолив Л. Морейніс. На 1 листопада 1922 р. у виші трудилися 19 викладачів (М. Ділекторський, Л. Морейніс, К. Лане, А. Павлінова, О. Кожухівський, Ю. Фішензонг та ін.) та 1 лаборант [11, арк. 6], на 1 червня 1923 р. – відповідно – 18 і 5 [182, с. 281].

Найпредставницькою була п'ята, педагогічна, вертикаль. У 20-ті рр. на Поділлі працювали Проскурівський, Шепетівський, Тульчинський,

Гайсинський і Вінницький педагогічні технікуми, більшість з яких своїм попередником мали педагогічні курси.

У 1925 р. на базі Проскурівської педагогічної школи (згодом педкурсів) почав діяти український педтехнікум, завідувачем якого працював К. Гайовий. У 1929 р. його звільнили і заарештували (керівника закладу обвинуватили у «злочині, не зв'язаному з його роботою в технікумі»). Новим завідувачем призначили М. Бондаря. У закладі сформувався працьовитий, згуртований колектив. Зокрема, тут працювали викладачі Б. Шмерліна, Ф. Садківський, Страшкевич, Г. Кронберг, П. Альбер, П. Байди, Р. Трифонов, Р. Копиця та ін. [597, с. 255-257]. На 30 листопада 1928 р. педагогічний персонал складався із 15 осіб, з яких штатними були 8. Важливого значення надавалося підвищенню кваліфікації викладачів. З цією метою було створено семінар підвищеного типу (заняття проводилися один раз на місяць). Тематика семінару, наприклад, у 1925 р. охоплювала такі питання: «Радіотелеграф і рентгенівські промені», «Наукова організація праці у педагогіці», «Правила українського правопису», «Дарвінізм», «Марксизм-ленінізм», «Рефлексологія в педагогіці», «Активні методи викладання», «Головні етапи класової боротьби в історії людства». Відвідування занять семінару було обов'язковим для всіх викладачів технікуму [599, с. 157].

У Гайсинському педтехнікумі, який був створений 9 липня 1925 р., у 1925-1926 н.р. працювали 9 викладачів, 3 особи адмінперсоналу і 4 господарсько-технічні працівники [599, с. 162]. Вінницький педтехнікум очолював М. Шлепаков. Викладання навчальних дисциплін у 1926-1927 н.р. забезпечували 25 викладчів (О. Троцюк, П. Пташинський, М. Кузьмін, О. Кожухівський, М. Хитько, О. Коцюба, Н. Дзюбинська, В. Добринченко, В. Юркевич та ін.) [599, с. 164]. Щодо інших педтехнікумів нам не вдалося віднайти даних про викладчів.

До шостої, художньої, вертикалі вищої професійної освіти на Поділлі відносились Вінницький музичний технікум і Кам'янець-Подільський художньо-промисловий технікум. Музичний технікум у Вінниці заснований у 1920 р. З

1924 р. заклад очолював Д. Френкін. На той час тут викладали 13 осіб. Кам'янець-Подільський художньо-промисловий технікум створений у 1922 р. на базі художньо-промисловий школи. Його директором призначили В. Гагенмейстера. Він багато уваги приділяв питанням підбору викладацького складу, організації навчально-виховного процесу, збиранню, вивченню і розповсюдженню етнографічних і фольклорних матеріалів Поділля, зокрема Кам'яниччини. Цей заклад проіснував менше ніж два роки і 7 грудня 1923 р. його реорганізували у художньо-промислову професійну школу [612, с. 221-222].

Якщо взяти до уваги те, що, згідно тогочасних підрахунків представників місцевої влади на Поділлі нараховувалося понад 400 тис. дітей шкільного віку, для навчання яких потрібно було понад 14 тис. учителів, то кількість спеціалістів, підготовлених у педагогічних закладах краю, як вже зазначалося на початку цього підрозділу, була незначною [36, арк. 15]. У той же час, у 1923 р. на території сучасних Вінницької і Хмельницької областей працювало понад 3 тис. учителів, у 1925 р. – понад 4,5 тис. [182, с. 406], у 1927-1928 н.р. – 8717 [460, с. 132]. Бачимо суттєві зрушення, але кадрів вчителів вкрай не вистачало. Кількісне зростання вчителів не означало відповідного підвищення якісних показників, оскільки пріоритет надавався ідеологічній підготовці педагогічних кадрів. Більшість вчителів не мала достатньої фахової підготовки, але відзначалась ідейною відданістю справі соціалізму. На 1927 рік серед вчителів міста лише 10% закінчило ІНО і педтехнікуми, 32% мали деяку педагогічну освіту, а в селах більше половина вчителів вважалися такими, що не мають практичного права на вчителювання. Слід зважити і на те, що через важке матеріальне становище учительства, його надмірну завантаженість роботою, а також залучення до різних пропагандистських та агітаційних кампаній значний відсоток випускників не прагнув працювати на освітянській ниві.

Загалом, на 1924 р. склад вчительства, у порівнянні з дореволюційних часом, обновилося на 40-45%. Поповнення йшло за рахунок випускників короткотермінових педагогічних курсів, педагогічних закладів вищої освіти, а

пізніше – за рахунок допущення до роботи більш-менш підготовлених осіб, рівень знань яких не відзначався високою якістю. Навіть Оргбюро ЦК КП(б)У зазначало, що рівень знань, отриманих у дореволюційних навчальних закладах педагогічних інститутах університетах і навіть семінаріях був значно вищим. Цікавий випадок стався у Кадієвецькій школі, у якій педагог Тимофій Сахно спромігся на трьох сторінках тексту з української мови зробити 89 орфографічних помилок [518, с. 92]. На засіданні правління Проскурівського педтехнікуму 30 листопада 1928 р. інспектор окрвідділу народної освіти Буяновський заявив: «В Проскурівському окрузі 50% викладачів не задовольняють з боку кваліфікації, і якщо 25% ще можна терпіть, то 25% треба би зараз зняти. В нашому окрузі три чотирирічки мають по 4 вчителі, зате багато ще трьохрічок діють з одним учителем... Доводиться використовувати випускників технікуму для роботи і в старшому концентрі» [597, с. 255-257].

На професійне зростання негативно впливав катастрофічний брак навчальної літератури. В той же час влада стала активно вилучати із вжитку шкідливу на її думку літературу. Наприклад, вилучили підручник ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка «Рідне писання. Українська грамматика» за релігійний зміст [518, с. 92].

Мистецьку вертикаль представляли три навчальні заклади. У 1923 р. у Вінницькому музичному технікумі ім. Х. Раковського навчалися 158 студентів, з якими працювали 19 викладачів і 4 техпрацівники; у Кам'янець-Подільському художньо-промисловому технікумі – відповідно 50, 13 і 5; у Тульчинській музичній професійній школі – 208, 10 і 3. Та кількість студентів, що навчалися у цих закладах, не могла задовольнити потреби краю у мистецьких кадрах [59, арк. 3]. Окрім цього, частина молоді могла розвинути свої творчі здібності також у драматичних аматорських чи приватних студіях. Наприклад, на початку 1920-х рр. у губерньському центрі функціонували шестимісячні акторські курси та балетна студія А. Коновальнової-Тагор, драматична студія при ІНО, драматична студія та студія хорового мистецтва М. Тагор при театрі ім. В. Леніна, місячні курси

А. Гриля з підготовки акторів для єврейського театру, приватні драматичні студії Є. Кубинської та О. Арді-Светлової. Підготовку здібної молоді до мистецького життя здійснювали також Державна хореографічна майстерня Л. Ріхтер, дитячий український театр Орляна тощо [575, с. 220].

Нам вдалося віднайти документ, який містить доповідь губернського відділу професійної освіти (жовтень 1924 р.) про мережу закладів вищої освіти губернії.

Таблиця №8

***Заклади вищої освіти Подільської губернії станом на 1 жовтня  
1924 р. [58, арк. 2].***

| <b>Навчальні заклади</b> | <b>Кількість навчальних закладів</b> | <b>Викладачів</b> | <b>Техпрацівників</b> | <b>Працівників адміністрації</b> | <b>Кількість учнів</b> |
|--------------------------|--------------------------------------|-------------------|-----------------------|----------------------------------|------------------------|
| Сільгосподарські         | 2                                    | 48                | 49                    | 7                                | 695                    |
| Педагогічні              | 7                                    | 83                | 59                    | 16                               | 1114                   |
| Інженерно-технічні       | 1                                    | 12                | 7                     | 3                                | 108                    |
| Медичні                  | 1                                    | 18                | 9                     | 3                                | 212                    |
| Мистецькі                | 1                                    | 12                | 4                     | 3                                | 113                    |
| Всього                   | 12                                   | 173               | 128                   | 32                               | 2242                   |

До категорії педагогічних закладів вищої освіти віднесли і трирічні педагогічні курси, які у 1925 р. реорганізували у педтехнікуми. Отже, за кількістю установ і студентів у краї переважали заклади педагогічного і сільськогосподарського профілю.

1 вересня 1922 р. при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті було відкрито робітфак, на який покладалося завдання готувати робітників і селян до навчання у закладах вищої освіти і здійснювати партійно-радянського вплив на все внутрішнє життя вищої школи. Перший набір робітфаківців

складався в основному з юнаків Донбасу та півдня України. Більшість з них раніше працювали в органах ВУНК або були колишніми червоноармійцями. Спочатку термін навчання тривав 1 рік, а з 1925 р. – 3 роки. Першим деканом факультету був професор С. Плюйко. Викладацький склад комплектувався із викладачів двох інститутів – сільськогосподарського та народної освіти. Так, у 1923-1924 н.р. тут викладали М. Баєр, П. Балицька, Д. Богацький, В. Герасименко, П. Гржибовський, М. Голубович, Р. Заклинський, М. Курневич, І. Олійник, К. Поль, Ю. Філь, В. Храневич, О. Полонський та ін. [285, с. 181-185].

Головним джерелом формування кадрів нової інтелігенції було студентське середовище, а відтак всі перелічені характеристики наряду відносяться до визначення національно-соціального портрету подільської інтелігенції 1920-х рр.

Значну увагу влада приділяла педагогічним закладам вищої освіти, оскільки вони мали забезпечити підготовку ідеологічно «підкутих» випускників, які, у свою чергу, мали поширювати ідеологічні знання у середовищі дітей і підлітків. На цьому неодноразово наголошувалося на засіданнях вищого партійного органу УСРР, наприклад, у жовтні 1922 р. на пленумі ЦК КП(б)У. Партійні функціонери ратували за те, що в першу чергу потрібно було «оволодіти» українською школою. Допомогти партії у вирішенні цього завдання повинні були «нові учителі». Основне джерело формування їхнього контингенту мали становити «відданні радянському ладові» робітники і селяни [495, с. 18]. Керівництво республіканського Наркомату освіти було переконане, що «шкільна лава повинна стати трибуною для пропаганди комунізму». Вчителі мали стати не тільки «керівник[ами] певної групи», але й «організатор[ами] культурного життя, піонер[ами] нового суспільства, агітпропом[и] на селі й т.д.» [496, с. 418].

Національний склад та соціальне походження студентів ЗВО Поділля станом на 1 липня 1924 р. відображений у таблиці:

Таблиця №9

**Національність та соціальне походження студентів  
ЗВО Подільської губернії станом на 1 липня 1924 р. (у %)**

[58, арк. 2].

| Навчальні заклади  | Національність |         |       |        |      | Соціальне походження |        |           |      |
|--------------------|----------------|---------|-------|--------|------|----------------------|--------|-----------|------|
|                    | Українці       | Росіяни | Євреї | Поляки | Інші | Робітник             | Селяни | Службовці | Інші |
| Сільгосподарські   | 87             | 4       | 5     | 2      | 2    | 15,7                 | 66,1   | 10,8      | 7,4  |
| Педагогічні        | 84             | 1       | 13    | 1      | 1    | 5,9                  | 67,3   | 12,9      | 13,9 |
| Інженерно-технічні | 46             | 5       | 44    | 2      | 3    | 29,8                 | 14,8   | 44,6      | 10,8 |
| Медичні            | 12             | 3       | 81    | 0,5    | 3,5  | 7,3                  | 9,9    | 41,1      | 41,7 |
| Мистецькі          | 7              | 20      | 66    | 2,9    | 4,1  | 8,6                  | 0,9    | 72,4      | 18,1 |
| Всього             | 74             | 3       | 20    | 1,6    | 1,4  | 10,1                 | 57,1   | 18,5      | 14,3 |

Отже, у сільськогосподарських та педагогічних вишах серед студентської маси переважали українці – вихідці із селян; в індустріально-технічній галузі між українцями та євреями був паритет (близько половина студентів була вихідцями із середовища службовців). У медичному виші домінували євреї, у вишах мистецького напрямку найбільше було євреїв та росіян. Логічно буде припустити, що до останньої категорії увійшли представники «осіб вільних професій» (лікарі, художники, композитори, літератори тощо). Оскільки діяльність представників двох останніх галузей (медичної та художньої) головним чином зосереджувалася у містах, то це пояснює відповідне національне та соціальне походження студентів вишів цього профілю.

Можна виокремити певний зв'язок між соціальним походженням студентів та особливостями організації навчального процесу у вишах регіону.

Наприклад, у вишах сільськогосподарської та педагогічної вертикалей навчалися переважно вихідці із незаможних верств населення, які були змушені шукати додаткових ресурсів для прожитку (зокрема, у 1922 р. лише десята частина студентів Кам'янець-Подільського ІНО отримувала стипендію) [3, арк. 8]. Чимало студентів цих навчальних закладів в пошуках заробітку змушені були пропускати аудиторні заняття. Керівництво вишів, йдучи назустріч потребам студентів, корегувало графік роботи закладів. Звичайно, подібні рішення керівництва вишів мали амбівалентні наслідки, оскільки не влаштовували частину студентства та педагогів, але, на нашу думку, це були необхідні заходи, які давали можливість цій частині студентів отримати вищу освіту. Та й зрозуміло, що така політика повною мірою відповідала курсу із «пролетаризації» студентської маси.

Окрім викладацької діяльності міська вишівська інтелігенція активно займалася громадською діяльністю із розбудови культурно-освітньої сфери. Так, у Вінниці з ініціативи українського історика, краєзнавця В. Отамановського було створено Кабінет виучування Поділля, який не маючи державного фінансування, завдяки організаційному таланту Валентина Дмитровича і сподвижницької роботі ентузіастів, було організовано планове вивчення Поділля. Його результати були опубліковані у майже 30 випусках «Енциклопедії Поділлязнавства». Кабінет налагодив творчі зв'язки з близько 230 установами України, Росії, Білорусії, Закавказзя, низки зарубіжних країн [490, с. 5].

Певні здобутки мала подільська інтелігенція у сфері науково-дослідної роботи. Важливим осередком наукових досліджень була науково-дослідна кафедра історії та економіки Поділля, яка з 1922 р. діяла при Кам'янець-Подільському ІНО. Створюючи НДК, радянська влада брала до уваги такі три головні обставини. По-перше, Поділля являло собою особливий історичний та економічний регіон України, який мав свої специфічні продуктивні сили та історичне минуле. По-друге, край залишався недостатньо дослідженим і віддаленим від головних наукових та освітніх центрів УСРР – Харкова, Києва, Одеси. По-третє, Поділля межувало із

такими державами як Польща та Румунія, де проживала чимала українська діаспора, для якої прикордонний Кам'янець-Подільський мав стати осередком поширення «технологічної освіти в напрямі радянського будівництва» [465, с. 451].

Керівником НДК призначили ініціатора її створення професора Є. Сташевського, а після від'їзду його з Кам'янця кафедру очолив П. Клименко. Кафедра працювала у складі трьох дійсних членів, 5 наукових співробітників, 9 аспірантів. Вся практична робота кафедри здійснювалася у двох секціях: культури та сільського господарства. Першою із них керував професор І. Любарський. Вона мала підсекції історії та археології, лінгвістики, літератури, мистецтвознавства і педагогіки. Головними завданнями НДК була розробка наукових проблем регіону, а також підготовка здібної молоді до наукової та викладацької роботи. Ці завдання частково реалізовувалися на засіданнях кафедр, на яких обговорювалися малодосліджені проблеми, ухвалювалися до друку написані праці, на спеціальних семінарах для аспірантів, у ході екскурсій у населені пункти з метою їх всебічного культурно-економічного обстеження (села Цибулівка, Баговиця), археологічних розкопок могил, городищ. Здійснювалася наукова реєстрація, збирання і опис архівних матеріалів, які виявилися розпорошеними. Значну кафедра провела із збереження архівних матеріалів. Особливо гострим було протистояння з паперовою фабрикою «Совий яр», яка намагалася забрати архівні матеріали для переробки. Зусиллями членів кафедри цінні історичні матеріали були зосереджені в одному місці. Це справи інвентарних комісій 1845 року, люстраційні справи 1798 р., які розкривають побут та взаємостосунки селян і поміщиків [565, с. 208]. Після того, як більшість членів кафедри вимушені були покинути місто її тимчасово очолював І. Любарський, якого, щоправда керівництво Наркомату освіти не затвердило на цій посаді, оскільки він не відповідав вимогам «пролетарської вищої школи». Вчений був активним провідником українізації церковного життя на Поділлі у 1919-1920 рр і мав тісні наукові контакти з І. Огієнком, В. Бідновим та іншими провідними діячами УНР [480, с. 159].

У 1926 р. кафедру перейменували у науково-дослідну кафедру природи, сільського господарства та культури Поділля (її організаційний пленум датується 28 січнем 1927 р.) і перевели до сільгоспінституту. У структурі кафедри було три секції: природи (керівник – професор О. Красівський), сільського господарства (керівник – ректор сільгоспінституту М. Донський), культури (І. Любарський). На початку 1927 р. її очолив Ф. Кондрацький. За часи його керівництва кафедра втратили свою попередню гуманітарну спрямованість. Головну увагу почали приділяти природничим та прикладним дисциплінам. До складу кафедри ввійшли знані представники інтелігенції: М. Байєр, Н. Гаморак, М. Геращенко, Б. Дудолькевич, В. Живан, О. Красівський, І. Любарський, С. Плюйко, В. Храневич та ін. (загалом – 29 осіб) [567, с. 51]. Вся практична робота проводилася у підсекціях прикладної геології і ґрунтознавства, прикладної ботаніки, зоології, фітотехнічних і інтенсивних культур, зоотехнічній та мови [291, с. 1-4]. Кам'янецькі виші під егідою кафедри випускали наукові збірники, які не втратили своєї актуальності і досі.

У Кам'янці-Подільському потужну роботу проводило також Наукове товариство ВУАН, яке створили у 1925 р. у складі 67 членів (у 1928 р. їх вже налічувалося 97). Президію очолив О. Полонський, заступником став Ю. Сіцінський, вченим секретарем – В. Зборовець [411, с. 281]. Установа вивчала і популяризувала історію, культуру, народне господарство Поділля. Найґрунтовнішими були дослідження Ю. Сіцінського, який подав огляд красзнавчого життя Подільського краю; Недужого, який дослідив хлібну торгівлю на Кам'янецьчині у 1924-1926 рр.; Герасименка – досліджував місце Устима Кармелюка у народній поезії. У 1925-1928 рр. було проведено 32 засідання товариства, на яких було заслухано майже 40 доповідей. Важливим підсумком діяльності товариства став вихід у світ у 1928 р. його записок [570, с. 431].

У вересні 1920 р. було створено Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи (Камподкост), якому надавалися широкі повноваження щодо охорони пам'яток історії та мистецтва. Зокрема, цьому закладу належало право на реквізиції речей, що мали історичну цінність. До його

складу увійшли історики Є. Сташевський, Ю. Сіцинський, художник В. Гагенмейстер, ботанік Я. Рекула, С. Дложевський, В. Гагенмейстер, В. Свідзінський. Очолив комітет професор Кам'янець-Подільського ІНО П. Клименко, а згодом П. Клепатський. Комітет проіснував більше року, однак, за цей короткий термін вдалося врятувати цінну нумізматична колекцію, що містилася в музеї і була б реквізована на користь голодуючим Поволжя. Члени комітету виявили наполегливість у збереженні цінних документів архіву, організували розкопки на території Кам'янець-Подільської фортеці, городища біля села Привороття-Маківського, кургану на міських полях, звернулися до повітових «Просвіт» про створення низки музеїв, у зв'язку з чим вони мали включитися у збір предметів старовини [561, с. 241]. Вони здійснили 12 наукових експедицій, природничих, мистецько-етнографічних екскурсій у Стару фортецю та навколишні села [469, с. 229-230]. У червні 1921 р. комітет влаштував археологічну виставку. Було зібрано пам'ятки старовини з міських музеїв (історико-археологічного, кабінету мистецтвознавства ІНО, музею художньо-промислової школи, від приватних осіб). Заклад очолював роботу із збереження пам'яток історії в місті. Так, у вересні 1921 р. він звернувся з протестом до міськвиконкому у зв'язку з тим, що фортецю зайняв взвод міліції. У лютому 1922 р. протестував проти підризу Турецького мосту через загрозу повені [562, с. 279].

У Кам'янці-Подільському і Вінниці плідну роботу проводили секції наукових працівників. Зокрема, перша з них у січні 1927 р. організувала читання лекцій у Центральному робітничому клубі із природничих, санітарних наук, гігієни, проводила роботу у наукових гуртках, які працювали у структурі клубу [567, с. 51].

Представники інтелігенції були сподвижниками краєзнавчої роботи краю. У 1925 р. у Вінниці було створено окружне краєзнавче товариство, до складу бюро якого увійшло 11 осіб (голова – Ф. Самутін). У 1926 р. з ініціативи В. Гериновича окружний комітет краєзнавства виник у Кам'янці-Подільському. Він об'єднав бл. 200 краєзнавців. Комітет мав достатнього розгалужену структуру: поділявся на секції геології, ґрунтознавства,

сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. Діяльність подільських краєзнавців не залишилася непоміченою. 1 січня 1929 р. у звіті українського Комітету краєзнавства зазначалося, що «Округовий Комітет краєзнавства зв'язаний з краєзнавчим товариством у Кам'янці і 12 районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах» [567, с. 52]. Функціонували Тульчинський (М. Голубятников) і Могилів-Подільський краєзнавчі осередки. Зокрема, на Могилівщині виділявся краєзнавчий гурток села Озеринці, який очолював відомий дослідник О. Кривицький. За активну діяльність його обрали до Ради Всеукраїнського етнографічного товариства, а кам'янчанина В. Геріновича – до Українського комітету краєзнавства [570, с. 431].

Вчені активно працювали у сфері охорони пам'яток. Зокрема, вони виступали на захист безпідставного розкопування археологічних пам'яток, пропагували історико-культурні надбання міста, пам'ятки природи. Це позначилося на тому, що РНК УСРР 23 березня 1928 р. ухвалив рішення про надання Кам'янець-Подільському замку-фортеці статусу державного історико-культурного заповіднику [461]. Вчені Кам'янець-Подільського ІНО, Кам'янець-Подільського сільгоспінституту, науково-дослідної кафедри та наукового товариства при ВУАН публікували збірники наукових праць, більшість публікацій яких мали високий рівень. Зокрема, Кам'янець-Подільський сільгоспінституту став першим сільськогосподарським закладом вищої освіти республіки, який започаткував свої наукові періодичні збірки. Перші видання вийшли 1922 р. Перший збірник присвятили 50-річному ювілею педагогічної і наукової діяльності професора Кам'янець-Подільського ІНО П. Бучинського. Видання вмістило статті викладачів сільгоспінституту та ІНО. Тоді ж сільгоспінституту започаткував періодичний науковий збірник («Записки»), який приурочили 5-річчю Жовтневої революції. Обидва збірники були видруковані на друкарській машинці [9, арк. 42; 133, арк. 35]. Все ж переважна більшість вчених

вважають, що перший том «Записок» вийшов у 1924 р. Його приурочили пам'яті В. Леніна. Фактично збірник було опубліковано за кошти викладачів, які асигнували 10% своєї зарплати [14, арк. 7; 350, с. 182-183]. З 1925 р. друк «Записки» фінансувався за бюджетні кошти. Загалом, до 1928 р. побачили світ 5 томів збірки [135, арк. 1зв.-28; 136, арк. 30; 137, арк. 10зв.; 300, с. 59].

Досить змістовними були «Наукові записки Кам'янець-Подільського ІНО». У другому томі містилися матеріали з історії інституту, дослідження з проблем психології, біології, економіки, архівної справи, соціальної історії, мовознавства, музичного життя Подільського регіону [561, с. 245].

Загалом, подільські вчені завдяки вдалому поєднанню наукових і громадських засад виробили активні форми вичення краю, поставили їх у ряд найголовніших і найактуальніших завдань.

Крім того, представники інтелігенції плідно працювали в Історико-побутовому музеї, Подільському відділенні Укрметереології, філії Музичного товариства ім. Леонтовича, філії бібліотек ВУАН та Сільськогосподарського наукового Комітету України (всі – у м. Вінниці); в історико-археологічному музеї, філії Музичного товариства ім. Леонтовича (у Кам'янці-Подільському).

Навчальні заклади були центрами навчально-методичної роботи. Так, викладачі Кам'янець-Подільського ІНО проводили заняття із слухачами курсів перепідготовки вчителів у Кам'янецькому, Проскурівському і Могилів-Подільському округах. Крім того, вони були активними учасниками окружних методичних комісій, учительських конференцій, організовували у багатьох школах педагогічні гуртки тощо [417, с. 9-13]. Так, 12-15 липня 1926 р. у Кам'янці-Подільському було проведено педагогічну конференцію за такими напрямками: методи праці у педвишах, організація навчально-допоміжних установ, практика та стажування студентів, організація наукової роботи студентів, краєзнавчий ухил педвишів Поділля тощо. Участь у конференції, крім кам'янчан, взяли представники Вінницького українського,

Житомирського, Могилів-Подільського, Проскурівського та Тульчинського педтехнікумів [302, с. 366].

Мали місце труднощі, пов'язані з українізацією закладів вищої освіти, насамперед, пов'язані із забезпеченням їх україномовними викладацькими кадрами. У доповіді представника ЦК КП(б)У В. Затонського на Х Подільській губернській конференції КП(б)У (1924 р.) зазначалося: «У нас нижчі школи українізовані, середні вже слабше, а вищі ще слабше, тому, що де наберемо професорів, які знають українську мову» [47, арк. 10]. Партійний функціонер очевидно мав на увазі загальноукраїнський контекст, оскільки Кам'янець-Подільський ІНО, який створили на базі державного українського університету, був єдиним закладом вищої освіти у республіці, у якому ще у 1921 р. викладали українською мовою. Про це 21 липня 1921 р. йшлося у доповіді наркома освіти Г. Гринька, яку він виголосив на третій сесії ВУЦВК [331, с. 11]. Ректор В. Геринович, звітуючи у лютому 1924 р. перед окрпрофосвітою, зазначив, що перехід на українську мову викладання було здійснено ще у 1918 р. [у часи університету] [146, арк. 73; 149, арк. 21, 25]. Водночас, у Вінницькому ІНО були труднощі із україномовними кадрами викладачів. У 1922-1923 н.р. заняття українською мовою проводили 15 викладачів, а російською – 7 [593, с. 302].

Таким чином, на долю інтелігенції Поділля, передусім викладачів закладів вищої освіти, працівників науково-дослідних закладів у перше десятиліття радянської влади випали надзвичайно складні морально-психологічні та матеріально-фізичні випробування. Їй припало пережити драму поразки національно-визвольної революції, руйнацію освітніх та індустріальних центрів і належало вижити за умов більшовицької влади, зберігаючи національну гідність і освітянські традиції краю.

Формування системи вищої освіти на Поділлі розгорталася відповідно до соціально-економічного становища краю та потреб у кваліфікованих кадрах для вирішення завдань відбудови народного господарства і культури в умовах НЕПу. До закладів вищої освіти належали і технікуми, які

виконували всі завдання і забезпечували якісну підготовку кадрів для різних галузей господарства і культури. Викладацькі колективи вишів складався з висококваліфікованих фахівців. Важливого значення надавалося підвищенню кваліфікації викладачів. Особлива увага приділялася підготовці педагогічних кадрів. Упродовж десятиліття відбулися суттєві зрушення, але кадрів вчителів вкрай не вистачало. Кількісне зростання вчителів не означало відповідного підвищення якісних показників, оскільки пріоритет надавався ідеологічній підготовці педагогічних кадрів. Більшість вчителів не мала достатньої фахової підготовки.

Певні здобутки мала подільська інтелігенція у сфері науково-дослідної роботи. У складі вишів, зокрема ІНО, а згодом сільгоспінституту, працювали науково-дослідні кафедри, які значною мірою формувалася на основі традиційних досліджень, що проводилися вченими у попередні роки, і вирізнялася не лише науковим, але й практичним та прикладним характером. На початку 20-х років історична наука, яка займала провідне місце в структурі кафедри, залишалася ще демократичною, де могла існувати критика результатів наукових пошуків колег, де ніхто не боявся відкрито висловлювати свої думки. Співробітники дослідних кафедр на основі багатого архівного матеріалу досліджували чимало важливих питань з історії краю, України та інших держав, які понині складають національне надбання вітчизняної історіографії. Також значний внесок був зроблений у розвиток краєзнавства. Однак уже в цей час започатковується більшовицька практика приділяти вагоме значення партійній приналежності та соціальному походженню науковців. Така стратегія мала наслідком політизацію вивчення суспільних дисциплін та загалом негативно позначилася на організації наукового процесу.

### **Висновки до розділу III.**

Економічна розруха, яка стала наслідком воєнних лихоліть позначилася на усіх сферах життєдіяльності тодішнього подільського суспільства, в тому

числі й на освітянській, яка, станом на початок 1920-х рр. перебувала в глибокій кризі. Значну частину шкільних приміщень було вщент зруйновано чи суттєво пошкоджено внаслідок бойових дій або ж їхнього використання для різних військових потреб. Шкільне майно (книги, меблі, приладдя) були знищені або реквізовані. Понад чверть сільських і міських шкіл виявилася непридатними для поновлення навчального процесу.

Мала місце катастрофічна нестача кваліфікованих учительських кадрів і це на тлі значної кількості неосвіченого й малограмотного населення. Вчителі, незважаючи на зайнятість на основному місці роботи, змушені були йти у лікнепи і ліквідовувати неписьменність дорослих, що призводило до їх колосального перевантаження. Поступово зростала освітня мережа, але все ж наявної кількості шкіл і самих вчителів не вистачало для охоплення навчанням дітей шкільного віку. З часом фіксуємо кількісне зростання вчителів, однак це не означало відповідного підвищення якісних показників, оскільки пріоритет надавався ідеологічній підготовці педагогічних кадрів. Від освітньої інтелігенції у першу чергу вимагали виховувати підростаюче покоління відповідно до державних пріоритетів. Учителство, власне як і викладачів закладів професійної освіти, представники владних структур розглядали як провідника їх ідей і заходів, намагалися спрямувати дії вчителів в русло «соціалістичного будівництва».

Радянська влада особливу увагу звертала на професійну освіту, у контексті якої працювали професійні школи, школи фабрично-заводського учнівства, профкурси та інші. Вони були забезпечені фінансово-матеріальною підтримкою з боку держави і місцевих органів влади, а також профспілок та інших громадських організацій, завдяки чому успішно виконували програму підготовки кадрів.

Освітня інтелігенція старанно втілювала у життя офіційну політику українізації, тим самим поєднуючи у своїй діяльності класовий та національний чинники. Пізніше, коли почали згортати українізаційні процеси, ті вчителі, викладачі, науковці та громадські діячі, які свого часу

сприяли утвердження радянської влади вже не були потрібно творцями тоталітарного політичного режиму і фактично були приречені на загибель. У ході здійснення політики коренізації місцеві органи влади намагалися поставити під свій контроль культурно-освітнє життя польської та єврейської спільноти, що часто призводило до перегинів. Особливо це стосувалося російської нацменшини.

На розвиток освітньої сфери витрачався значний обсяг коштів із різних джерел фінансування (державний бюджет, місцеві бюджети, цільові кошти, культфонди, надходження від промисловості) та все ж цього було недостатньо навіть для забезпечення її головних потреб.

Одним із пріоритетів влади була підготовка освітянських кадрів, яка на початку десятиліття здійснювалася в університетах, учительських інститутах, семінаріях і річних курсах, після чого їх реорганізували в інститути і технікуми. Крім того, створювалися низка інших закладів вищої освіти для забезпечення потреб краю у кваліфікованих кадрах для вирішення низки завдань, що постали у 20-ті рр. у ході відбудови народного господарства. На цей час припадає становлення науково-дослідної роботи, перших успіхів подільської інтелігенції у цій сфері. Однак в умовах радянської дійсності, політичного диктату, панування однодумності вони були обмеженими.

## РОЗДІЛ IV.

### ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

#### 4.1. Мережа культосвітніх установ

Важлива роль у поширенні досягнень культурної сфери серед народних мас у 1920-х рр. відводилася культурно-просвітницьким закладам. У сільській місцевості це були спочатку «Просвіти», а після їхньої реорганізації – сільбуду та хати-читальні, у містах же – робітничі клуби.

Новій владі були потрібні не настільки «вогнища культури», скільки «центри агітації та пропаганди». У відозві ЦК «До всіх організацій КП(б)У» (1920 р.) ставилося чітке завдання «оволодіти «Просвітами» як побутовою і звичною формою культурно-просвітницької роботи в українському селі. Просвітянські бібліотеки повинні бути переглянуті та доповнені комуністичною літературою, просвітянський театр, хор та інше повинні бути взяті під наше ідейне керівництво, саме приміщення просвіти повинно стати місцем, звідки кожен сільський бідняк дізнається про головні та основні завдання Радянської держави» [29, арк. 225].

30 листопада 1922 р. на пленумі Подільського губкому КП(б)У наголошувалося, що «просвіти були визначальними центрами контрреволюції, особливо це було в Подільській губернії, тут чистка просвіт займає колосальне значення», а тому «потрібно зайнятися зміцненням нашого ідеологічного фронту на селі – чисткою просвіт» [48, арк. 93].

Щоб підпорядкувати роботу «Просвіт» було розроблено типовий статут, на основі якого перереєстровувалися всі просвітянські організації. У параграфі 1 статуту зазначалося що товариство «Просвіта» мало на меті «шляхом широкої культурно-освітньої праці серед населення поширення соціалістичної культури на підвалинах широкої самодіяльності трудових мас України... стоїть на ґрунті диктатури пролетаріату і незаможного селянства, і всіма засобами бореться проти старого укладу державного будівництва». Саме тоді за словами української історики Г. Кучерова розпочалося створення «червоних «Просвіт»

[420, с. 201]. Щоправда, після того як до «Просвіт» потягнулися національно свідомі елементи, які хотіли об'єднати зусилля у розвитку української культури, влада змушена була змінити тактику для того, щоб загальмувати цей процес. Як наслідок, владні органи вирішили реорганізувати «Просвіти» і підпорядкувати їх підвідділам соціального виховання при повітових відділах народної освіти. У листі, направленому з цього приводу в повітові відділи народної освіти Поділля, зазначалося, що завідувачі повітвідділів повинні подбати, «аби в кожній «Просвіті» були люди з певним пролетарським світоглядом і під впливом котрих проводилась би праця «Просвіт». Ті ж товариства, «котрі уперто стоятимуть на шляху контрреволюції і бойового націоналізму», пропонувалось поступово ліквідувати. Практично вони перетворювалися з національних у класові. У грудні 1922 р. – січні 1923 р. в усіх «Просвітах» пройшли чистки, які супроводжувалися арештами педагогів. З бібліотек товариства вилучали всі «петлюрівські» книги [521, с. 258].

Поступово упродовж 1921-1923 рр. більшість «Просвіт» реорганізували у сільбуди та хати-читальні. Останнім дозволялося «організовувати бібліотеку, читальню... видавати листівки, плакати, брошури, книги» [19, арк. 111]. На Поділлі станом на 1 жовтня 1922 р. діяло 662 «Просвіти», на 1 січня 1923 р. – 499, 1 квітня – 216, на 1 січня 1924 р. – вже жодної [88, арк. 1; 182, с. 289, 329]. Реорганізацію «Просвіт» завершився процес встановлення повного контролю над культурно-освітніми закладами Поділля з боку місцевих органів влади.

Головним завданням сільбудів визначалося поширення т.зв. «соціалістичного знання», боротьба з «куркульсько-буржуазним побутом» тощо. Вони отримали право створювати бібліотеки, хати-читальні, проводити вистави, мітинги на різні теми, але головним напрямком у їхній праці повинно було стати саме популяризація ідей марксизму-ленінізму, а не розбудова української культури. На відміну від «Просвіт», членами яких могли бути всі бажаючі, до сільбудів приймали насамперед членів КП(б)У, ЛКСМУ, профспілок, бідноту, а також кращих середняків. Категорично заборонялося приймати до них «куркулів, куркульську молодь, всіх нелояльних до радянської влади громадян». Аналіз

статуту сільбудів показує багато схожих моментів з діяльністю «Просвіт». Як і просвітяни, сільбудівці мали можливість працювати в агрономічних, кооперативних, природничих, драматичних, соціально-економічних та інших гуртках, які діяли у структурі цих закладів. Водночас, основна мета сільбудів полягала не в культурно-просвітницькій, а в агітаційно-пропагандистській комуністичній роботі та антирелігійній діяльності [472, с. 163].

Нам вдалося віднайти документ «Зведення про сітку політ-просвітніх закладів і складу політпросвітпрацівників Подільської губернії станом на 1.11.1924 р.», у якому подано статистичні відомості про роботу політико-освітніх установ (див. табл. 10).

Таблиця №10

***Мережа політико-освітніх установ***

***Подільської губернії на 1 листопада 1924 р. [57, арк. 26; 58, арк. 13].***

| Назва округу   | Сільбуду |         | Хати-читальні |         | Члени установ |         |
|----------------|----------|---------|---------------|---------|---------------|---------|
|                | 1923 р.  | 1924 р. | 1923 р.       | 1924 р. | 1923 р.       | 1924 р. |
| Вінницький     | 67       | 72      | 18            | 192     | 820           | 7321    |
| Проскурівський | 96       | 56      | 24            | 182     | 917           | 4037    |
| Кам'янецький   | 52       | 75      | 17            | 157     | 715           | 1135    |
| Могилівський   | 83       | 96      | 35            | 104     | 880           | 10027   |
| Тульчинський   | 38       | 39      | 32            | 109     | 633           | 5616    |
| Гайсинський    | 37       | 58      | 14            | 80      | 743           | 5735    |
| Всього         | 373      | 396     | 140           | 824     | 4708          | 44088   |

У наступні роки кількість цих установ зростає. Проілюструємо це на прикладі Вінницького округу. У звітах Вінницького окружного КП(б)У VI і VII окружним партійним конференціям подано інформацію про кількість політико-освітніх установ (Див. табл. №11).

**Сітка політико-освітніх установ**  
**Вінницького округу Подільської губернії у 1925–1927 рр.**

[64, арк. 27; 65, арк. 77].

| <b>Назва установи</b> | <b>Кількість політико-освітніх установ</b> |                |                |
|-----------------------|--------------------------------------------|----------------|----------------|
|                       | <b>1925 р.</b>                             | <b>1926 р.</b> | <b>1927 р.</b> |
| Сільбуд               | 64                                         | 75             | 86             |
| Хата-читальня         | 192                                        | 330            | 408            |
| Клуб                  | 28                                         | 36             | 23             |

У Кам'янецькому окрузі у 1925 р. було 168 хат-читалень, 11 клубів, 80 сільбудів [196, с. 4], Прооскурівському – відповідно 249, 10 і 46 [208, с. 5].

На тлі збільшення чисельності хат-читалень, а також зростання загальної кількості членів політико-освітніх закладів, робітничо-селянська інспекція відзначала, що більшість сільбудів і хат-читалень, «замикаючись тісним гуртом комсомольської та частково неорганізованої молоді», фактично ставали клубами молоді [37, арк. 15]. Наприклад, у 1925 р. в огляді політичного і економічного стану Могилів-Подільської округи, направлено секретарю окрпарткому, наголошувалося, що «відзначається сильний занепад культпросвітроботи в нашому окрузі. Що пояснюється...головним чином відсутністю належного кадру політпросвітпрацівників. Як масове явище у всіх селах відзначається, що доросле населення до роботи в сільбудах і хатах-читальнях абсолютно не задіяне і таких майже не відвідує» [73, арк. 121]. У документі наведено конкретні приклади щодо 13 сіл округу, де стан політико-освітньої роботи визначався як незадовільний.

Однією із найгостріших проблем у діяльності сільбудів була кадрова проблема. Дійсно, вкрай не вистачало кваліфікованих працівників, які б могли організувати роботу цих закладів. Наприклад, у Зіньківському районі у червні 1923 р. вирішили відстрочити початок роботи сільбуду до тих пір, доки необхідні фахівці не пройдуть повний курс навчання в Кам'янецькій РПШ [486, с. 466].

Все ж у наступні роки у цьому напрямку позитивних змін не відбулося. У травні 1926 р. на засіданні комісії агітпропу Могилівського окружкому, характеризуючи стан політико-освітньої роботи в селах Ямпільського, Ялтушківського, Барського районів, зазначалося: «Сільбуд молодь не охоплює і члени драмгуртка перейшли в церковний хор... Молодь сільбуд не відвідує, пияче і спричиняє бійки... Хата-читальня постійно зачинена, газет немає... приміщення хати-читальні подібне на хлів, не опалюється, скло вибите...» [74, арк. 23–24]. У доповідній записці інспектора політосвіти Могилівської округи діяльність 217 наявних сільбудів і хат-читалень у 1926 р. так оцінювалися: «...виходить неприваблива картина, як від їхнього існування, так від їхньої роботи» [74, арк. 47–48]. Причинами такого стану вказані «абсолютна матеріальна незабезпеченість» і те, що 27% завідувачів сільбудів і хат-читалень малограмотні.

Культуротворчі процеси у краї пригальмовувало голодування, яке у 1925 р. охопило значну його частину. На початку листопада 1924 р. воно охопило 5 неврожайних районів прикордонного Могилівського округу, а вже станом на травень 1925 р., за визначенням Подільського губкому КП(б)У, голодувало 42 районів Поділля (з 93), що становило 45,2%: Вінницький округ – 8 районів, Гайсинський – 9, Тульчинський – 8, Кам'янецький – 6, Могилівський – 8, Проскурівський – 3. Найбільша кількість районів, охоплених голодом була у Гайсинському (64,3%), Тульчинському (61,5%), Могилівському (53,3%) та Вінницькому (44,4%) округах.

У секретній довідці Подільського губкому, направленій до ЦК КП(б)У, зазначалося, що приблизні підрахунки спеціальної комісії визначили кількість голодуючого населення – це понад 135 тис. дорослих і 72 тис. дітей.

Хоча для допомоги голодуючим РНК УССР й було виділено понад 150 тис. крб., але цих коштів катастрофічно не вистачало. У травні 1925 р. понад 30% населення вказаних районів голодувало. Люди змушені були їсти кропиву, лободу, заячий чай. В селах почастишали випадки тифу, що також

було спричинено голодом. Влада часто фіксувала настання смерті через тривале голодування.

У містах, особливо у Вінниці, збільшилась кількість селян, які у пошуках продовольства заповнили всі установи. Біля хлібних розподільників утворювалися величезні черги. Масового характеру набула задача селянами недозрілих посівів на кабальних умовах (за 3–4 пуда кукурудзи віддавали півдесятини засіяного поля).

Враховуючи невирішену ситуацію із забезпеченням продовольством голодуючого населення, місцева влада просила ЦК КП(б) терміново виділити для цих потреб 280 тис. крб., надіслати 80 тис. пудів борошна для ліквідації черг у міських хлібних розподільниках, а також переведення спеціальних кредитів для хлібозаготівельних операцій з метою покінчити із практикою здачі посівів на кабальних умовах [52, арк. 75].

Мали місце ряд інших труднощів. Зокрема, не вистачало кадрів інтелігенції, яка б володіла українською мовою. В одному із документів зазначалося, що у 1925 р. у більшості випадків «керуючий апарат СБ [сільбудів] української мови не знав, або дуже мало нею володів», а робота цих установ, окрім драмгурткової, на 75% здійснювалася російською мовою [19, арк. 15]. Це не могло позитивно відобразитися на задоволенні культурних потреб населення, 85% якого складали українці.

Кардинально не покращувало ситуацію масове залучення до їхньої діяльності сільського учительства. Наприклад, у тому ж Могилівському окрузі у 1925-1926 н.р. до громадської роботи у селах було залучено 65–70% учителів. Оскільки таке «залучення» відбувалося у «примусовому порядку», то й ефективність від їхньої роботи була незначною [51, арк. 78]. Чимало вчителів українських шкіл відмовлялися брати участь у роботі сільбудів, у проведенні агітаційно-пропагандистських заходів, читанні лекцій на політичні теми [122, арк. 431]. 7-8 жовтня 1926 р. на засіданні завідувачів УПО, де слухалося питання «Про обслідування політпросвіти Могилівської округи», зазначалося, що в окрузі «стан політпросвіти надзвичайно тяжкий матеріально й морально, настрої

ліквідаційний... За 1925 р. змінилося 6 окрінспекторів політосвіти... окрінспектура політосвіти авторитет має дуже малий» [74, арк. 66].

Середина 1920-х років принесла позитивні вісті для сільбудів. Ці заклади звільнили від непрофільної діяльності, яка гальмувала їхню роботу. Сільбуди, відчуваючи значні фінансові труднощі, змушені були відшуковувати різні джерела фінансування. Зокрема, вони утримували їдальні, готелі та постоялі двори, прибутки від діяльності яких йшли на потреби сільбудів. Отримавши державні кошти, ці заклади активізували культурно-освітню роботу, відновили драматичні, співочі, сільськогосподарські і наукові гуртки, запрацювали бібліотеки, курси ліквідації неписьменності тощо. Завдяки цьому мережа сільбудів і хат-читалень значно розширилася: 1925-1928 рр. у кожному із округів вона зросла на 30%, а кількість членів збільшилася на 20% [189, с. 79].

При підприємствах, військових частинах, закладах освіти міст і робітничих селищ створювалися клуби, які стали важливими центрами культурно-освітньої роботи. Найкраще працювали центральний показовий робітничий клуб у Вінниці, робітничі клуби в повітових (окружних) містах, які виникли у 1921-1923 рр. Вони фінансувалися із бюджету, мали кваліфікований штат культпрацівників, які керували роботою різних гуртків (антирелігійних, літературних, сільськогосподарських, шахових, театральних, хорових тощо). Окрім того, клуби стали місцем, де проводилися Тут влаштовували різноманітні вечора, проводили лекції, вистави, ставили «живі газети» [429, с. 93]. Водночас, були клубні заклади, які відчували «кадровий голод» на кваліфікованих працівників. Вихід знаходили у запрошенні на роботу викладачів вишів і представників вчительської інтелігенції. Їх уповноважували керувати гуртковою роботою і проводити лекційну діяльність, яка активізовувалася у період антирелігійної пасхальної компанії. Наприклад, навесні 1923 р. клуб Кам'янець-Подільського ІНО відрядив лекторів, які оприлюднили доповіді «Походження світу, землі і людини» в усіх районах Кам'янецьчини [486, с. 468].

Щодо визначення якості клубної роботи в містах Поділля важливою є її характеристика, що містилася у документах місцевих урядовців. Так, у квітні 1924 р. на засіданні розширеної колегії агітаційно-пропагандистського відділу Подільського губкому КП(б)У наголошувалося: «Клубна робота в місті Вінниця знаходиться в незадовільному стані, особливо внаслідок відсутності відповідних приміщень. Є тенденція перенести клуб в приміщення сільбудинку і там скоординувати студійну роботу, передавши масову роботу працівникам клубу» [56, арк. 61]. Фактично йшлося про підміну клубної роботи діяльністю сільбуду. Як свідчать архівні документи, в інших регіонах ситуація була аналогічною. Наприклад, у 1928 р. в акті про роботу профкому Кам'янець-Подільського ІНО зазначалося, що «за увесь час не було улаштовано масових вечорів на теми: побуту, науково-освітніх лекцій, останніх досягнень науки і техніки. Немає розмеження культурно-освітньої роботи між внутрівузівською та позавузівською, завдяки чому Рада клубу не уявляє точно своїх функцій та масштабу роботи» [159, арк. 89]. 3 січня 1929 р. учасники загальних зборів осередку КП(б)У Шепетівського педтехнікуму звернули увагу на незадовільну культмасову роботу у закладі, зокрема на нерегулярну роботу студентського клубу [118, арк. 8-8зв.]. Партієць Морозюк скаржився на те, що читальня через нестачу керосину ввечір не освітлювалася, а відтак не було можливості читати літературу. До того ж клуб не опалювався. Тому Морозюк пропонував вечірки проводити у лабораторії соціального виховання. Його колега по партосередку Коваль доніс, що викладачі не проводять ніякої роботи серед студентства. Такої ж думки був і партієць Кузьміч, який звернув увагу присутніх, що «лектура і студенти це два помости. Лектура вся вдарилася в академізм... Ніхто клуб не відвідує». Лозовський розкритикував правління педтехнікуму, яке, на його думку, не виділяло достатньо коштів на культмасову роботу у закладі. Своєрідний підсумок зустрічі підвів Войтович, який застерігав, що таке положення може призвести до невтішних для радянської влади наслідків:

«Потрібно студентство виховувати, щоб з них не вийшли контрреволюціонери» [118, арк. 19-19зв.].

Ми цілком солідарні із думкою історика Л. Якубової, яка вважає, що «центром перевиховання трударів за задумом більшовицьких вождів мав стати клуб. Сільський клуб, як видно з матеріалів преси, численних звітів обстежень сільрад та районів, упродовж першої половини 20-х рр. залишався химерою. Тоді як втомлене війною та революційними потрясіннями населення прагнуло радісного дозвілля, пролетарські та селянські клуби пропонували людям типовий набір більшовицьких розваг: засідання суспільних організацій, лекції на політичні теми, політичні диспути» [648, с. 41].

У цілому, в роботі сільбудів та клубів брала участь лише найбільш «активна» частина населення. На середину 1920-х рр. сільбудами та клубами було охоплено відповідно 265 тис. та 366 тис. осіб. Більшість жителів міст та сіл не брали участь у їх діяльності, або ж відігравали роль об'єктів культурницької роботи.

Серед закладів культури в 1920-х рр. найбільш доступними і зрозумілими для більшості населення були бібліотеки. Найбільшу мережу книгозбірень складали бібліотечні заклади та хати-читальні, організовані «Просвітами» та місцевими органами влади. У фондах перших з них переважала художня, історична, наукова література. У хатах-читальнях найбільше було книг із сільського господарства, права, політграмоти, економіки, географії та історії. На партійні органи покладали обов'язки ретельного нагляду за ідейним змістом книг. Наприклад, 21 травня 1921 р. голова Головополітосвіти надіслав листа завідувачу губерньського відділу політосвіти, у якій повідомляв про те, що до нього надійшла інформація про перепоვნення монархічною та антирадянською літературою подільських бібліотек. Таке звернення було дещо запізним, оскільки ще у квітні 1921 р. кам'янецькі «депеушники» почали шукати «шкідливу» літературу. Відомо, що у пошуках таких книг вони зірвали дерев'яну підлогу у бібліотеці Кам'янець-Подільського ІНО, а у 1922 р. вони «вичистили» з посади

завідувача бібліотеки М. Ясинського, за те, що мали місце випадки видачі студентам «клерикальних книг» [365]. Подібні чистки бібліотек від «петлюрівської, клерикальної, монархічної» та іншої ворожої літератури мали місце упродовж всього десятиліття. Зокрема, завідувач Вінницького повітового відділу політосвіти повідомляв, що до 1927 р. фонди бібліотек було вичищено на 95% [66, арк. 19].

У містах бібліотечну мережу складали самостійні бібліотеки, бібліотеки радянських, партійних установ, громадських об'єднань, навчальних та наукових закладів, клубні бібліотеки (робітничі, профспілкові) тощо. Також функції центральних міських та губернських бібліотек виконували державні бібліотеки та їхні філії [188, с. 729]. У містечках 30% усіх бібліотек функціонували у структурі хат-читалень. У сільській місцевості переважали стаціонарні бібліотеки при сільбудах. Фонди цих бібліотечних закладів були мізерними і становили від 7 до 205 прим. книг [20, арк. 59]. Загалом, у середньому їхній фонд складав 40–60 книг [88, арк. 197]. У 1923 р. у Кам'янецькому повіті органами політосвіти було встановлено, що книжковий фонд просвітянських бібліотек не перевищував 200–300 примірників [305, с. 161]. Більшість хат-читалень постійних бібліотечних фондів взагалі не мали. Крім того, для обслуговування жителів віддалених сіл організовувалися пересувні бібліотеки, які діяли при сільбудах. У селах Могилівської округи 1925 р. діяло 138 таких бібліотек [74, арк. 67–68]. Та, зважаючи на те, що радіус їхньої роботи охоплював не більше 15 верст, діяльність пересувних бібліотек була малоефективною [19, арк. 82].

Вони формувалися передусім із політичної літератури з різних політичних питань. Проте завданням цих бібліотек було також ознайомлення громадян з історією України, українською літературою, підручниками з різних навчальних дисциплін. Наприклад, у 1922-1923 рр. серед бібліотечного фонду пересувних книгозбірень Кам'яниччини були «Кобзар» Т. Шевченка, «Голод» В. Винниченка, «Історія українського народу» О. Єфіменко, «Рідне писання» І. Огієнка та ін. Починаючи, з 1923 р., коли

розпочали чистки бібліотечних фондів, ці зразки антирадянської літератури було вилучено [472, с. 164].

При районних сільбудах примірниковий фонд був більшим, хоча і далекий до потужного. Наприклад, у Могилівській окрузі 1925 р. нараховувалося 14 таких бібліотек із фондом від 1 до 3 тис. книг [74, арк. 67–68].

Станом на 1922 р. у Подільській губернії, як і загалом в УСРР, у містах превалювали самостійні бібліотеки та бібліотеки при закладах (21 з 25 самостійних бібліотек, які діяли в краю). Сільську бібліотечну мережу складали книгозбірні при хатах-читальнях, а після їхньої реорганізації – бібліотеки при сільбудах. Так з 499 хат-читалень 470 припадали на сільську місцевість [77, арк. 5].

У 1920-х рр. міська бібліотечна мережа фінансувалася із державного, місцевого бюджетів, за рахунок спеціальних коштів, культфондів, надходжень від промисловості. Наприклад, газети та журнали для читальні Кам'янець-Подільського ІНО передплачували коштом інституту, а також за рахунок пожертв студентів [392, с. 53].

Сільські бібліотеки функціонували виключно за рахунок обкладення селян. Тому, попри тенденцію щодо зростання бібліотечної мережі та збільшення книжкового фонду в першій половині 1920-х рр., забезпечення книгами сільських бібліотек значно поступалося міським книгозбірням. Так, у 1922 р. в УСРР функціонувало 3067 бібліотек з книжковим фондом 5831000 примірників: міські бібліотеки складали 9,6%, книжковий фонд – 81,8%, а сільські відповідно 90,4% і 18,2%. У 1923 р. ці показники складали 3726, 6574000, 10,1%, 80,8%, 89,9%, 19,2%, у 1924 р. – 5154, 8339, 8,8%, 77,9%, 91,2%, 22,1%, у 1925 р. – 5169, 10699000, 15,3%, 81,1%, 84,7%, 18,9% [176, с. 142–144]. Таким чином, існувала велика диспропорція в обслуговуванні сільських та міських читачів книжковою продукцією. Наприклад, у 1924 р. на одну книжку в сільській місцевості припадало в середньому 45 осіб, а в містах цей показник становив 1,8 [37, арк. 15]. Це ж було властиво і для подільських бібліотек.

Упродовж десятиліття кількість бібліотек, а, відтак, бібліотечний примірниковий фонд, зростали. Наприклад, у Вінницькому окрузі у 1923 р. було 15 бібліотек, книжковий фонд яких становив 2275 прим., у 1924 р. – відповідно 47 і 15873, у 1925 р. – 164 і 51716, у 1926 р. – 212 і 59147, у 1927 р. – 268 і 72416 [66, арк. 19].

У першій половині 1920-х рр. суттєвим недоліком формування книжкового фонду бібліотек було те, що переважали російськомовні видання. Хоча в ході проведення «коренізації» українські видавництва постійно нарощували тиражі української книжкової продукції (у Держвидавництві України та видавництві «Книгоспілка» у 1923 р. українські книжки складали 36% усієї друкованої продукції, у 1924 р. – майже 69%, а наприкінці 1925 р. – вже 75–99%), але через експансію книг видавництв РСФСР на українському книжковому ринку складали не більше 25% [40, арк. 60]. Матеріали перевірок робітничо-селянської інспекції сільських книгозбірень у 1925 р. зафіксували лише 6,6% українських книжок у загальному книжковому фонді, а разом із придбаними упродовж 1922–1925 рр. виданнями – 20,2% [19, арк. 81]. Звичайно, що це не могло задовольнити потребу в українській книзі сільських читачів, серед яких українці складали понад 80%. Подібна ситуація була характерною і для міських книгозбірень.

У бібліотеках організовували різні заходи для залучення ширшого кола читачів: вечори книги, виставки, читацькі конференції, свята рідного слова, пісні, вечори пам'яті видатних українських письменників тощо. Наприклад, у травні 1923 р. студенти і викладачів Кам'янець-Подільського ІНО зініціювали проведення бібліотеками та хатами-читальнями губернії літературних читань та вечорів пам'яті Івана Франка та Степана Руданського [485, с. 469].

Загалом, незважаючи на ідеологічно-агітаційну спрямованість та обмежений характер діяльності робота бібліотечних закладів певною мірою впливала на підвищення культурного рівня подолян.

Культурно-освітні заклади організовували або допомагали партійним і радянським органам у підготовці та проведення державних та революційних

свят. Зокрема, щорічно відзначали річниці Жовтневої революції, день Міжнародної солідарності трудящих 1 Травня, дні Лютневої революції та Паризької Комуни. На культосвітян покладали обов'язки напередодні того чи іншого свята проводити лекційну діяльність, організовувати бесіди, зустрічі з із свідками та учасниками подій. У день свята вони організовували маніфестації, влаштовували святкові концерти, виголошували привітання учасникам різноманітних форумів тощо. Щодо інших дат, то окрім ідеологічних, відзначався лише день смерті «видатного поета і революціонера» Т. Г. Шевченка [485, с. 470]. Чому вшановували дату смерті поета, а не народження невідомо.

Важливе місце у бібліотечних фондах належало пресі. У серпні 1923 р. на колегії Подільського агітаційно-пропагандистського відділу зазначалося, що на Поділлі найбільш масовими виданнями, орієнтованими на село, були «Робітниче-селянська газета» (тираж до 5400 прим.) та «Червоне село» (тираж до 2500 прим.). У рішеннях колегії окрім збільшення тиражів газет (першої до 10 тис. прим., другої – до 5 тис.), пропонувалися й інші шляхи покращення доступу селян до друкованих ЗМІ. Наприклад, рекомендувалося «після прочитання газет всіма відповідними товаришами здавати всі газети і через Експедиційний відділ направляти на село, те ж зробити по всім округам, так як газета зазвичай прибуває в село із запізненням понад 2-х неділь, тому прочитані газети не втрачають для села свого значення» [56, арк. 10].

У 1925 р. на Поділлі виходили часописи «Червоний край» та «Червоний кордон». Перший з них як орган Подільського Губкому КП(б)У видавався у Вінниці з 1920 р. Газета визначалася як «селянська з відділом робітничого життя». Вона виходила щоденно, її тираж у січні 1925 р. складав 12,5 тис. примірників. Часопис «Червоний кордон» друкувався з 1924 р. у Кам'янці-Подільському і був органом відповідного окружкому КП(б)У. Видання також позиціонувало себе як селянська газета. Воно друкувалося двічі на тиждень тиражем 4,5 тис. прим. [52, арк. 65].

Певна роль у формуванні інформаційного простору на місцях належала інтелігенції, яка виступала у ролі сільських кореспондентів (сількорів). Так, у 1927 р. в газеті «Червоний край» працювало 500 райселькорів (найбільше у Вінницькому окрузі – 200 осіб) [67, арк. 4].

На початку 1920-х рр. у життя міських і сільських жителів все більше проникало кіно. Слід зауважити, що як й інші види мистецтва кіно розглядалося радянською владою передусім через призму його пропагандистського потенціалу. Відома дослідниця української інтелігенції Я. Примаченко, цитуючи російського мистецтвознавця В. Максименкова, наголошує, що кіно не можна віднести до т. зв. промислового мистецтва, чи індустріального ЗМІ, а тому радянські функціонери часто виокремлювали працівників кіно як окрему групу інтелігенції, окрему від літературно-мистецької [532, с. 191]. Якщо представники останньої підпорядковувалися НКО УСРР, то працівники кіноіндустрії – Всеукраїнському кінофотоуправлінню (ВУФКУ).

Міська сітка кінотеатрів поділялася на комерційні та клубні установи. У жовтні 1924 р. у містах УСРР нараховувалося 177 комерційних та 123 клубних кіноустановок [20, арк. 84]. За перше півріччя 1925 р. сітка кінотеатрів (особливо робітничих) розширилася до 424 [28, арк. 15].

Всі кінотеатри сплачували державі податок за демонстрацію фільмів. Причому, якщо сума податку комерційних кінотеатрів становила до 30% їхнього валового доходу, то із робітничих клубів стягувалося від 5 до 15 крб. за кожну демонстрацію, що лише відшкодовувало амортизацію картини та затрати на прокат.

Робітничі кінотеатри були об'єднані в кущі (не більше десятка в одному). Кущ демонстрував 1 фільм на тиждень, який кожен кінотеатр отримував у призначений день. Кінофільми, отримані в порядку кущового постачання демонструвалися лише на закритих сеансах, які мали право відвідувати тільки члени клубу та їхні родини за ціною близько 10 копійок за

сеанс [20, арк. 85]. Такі умови не задовольняли потреб усіх робітників підприємств-власників, не кажучи вже про інші соціальні групи.

Доступ до кіно селян був більш обмежений, ніж у містян. До 1925 р. основною формою демонстрації фільмів у сільській місцевості були кінопересувні. Та й пересувок була мізерна кількість (у 1924 р. на всю республіку – 139). Тому ВУФКУ у 1925 р. розробило план кінофікації сіл стаціонарними установками. На 1 жовтня того ж року їх нараховувалося 215 одиниць [43, арк. 69]. Планувалося до 1 жовтня 1926 р. змонтувати ще 600, причому третину апаратів ВУФКУ сподівалися знайти на місцях [20, арк. 89]. Час довів, що ці плани так і не було виконано, адже станом на 1 жовтня 1926 р. у селах нараховувалося 440 кіноустановок. Однією із причин їхнього невиконання було те, що часто на місцях кошти, виділені на кінофікацію сіл осідали в містах. Так, у 1923 р. на Поділлі у селах не було жодної кіноустановки. До 1924 р. було заплановано змонтувати 20 пересувок [57, арк. 26]. Однак усі виготовлені кіноустановки вирішили розмістити в містечках. Лише втручання ВУФКУ виправило цю ситуацію [20, арк. 52]. Губкіно розбило територію губернії на 4 кущі по 5 населених пунктів задля розподілу кіноапаратів. Зокрема, Могилівський округ мав 3 кіноустановки, Вінницький – 4, Тульчинський – 4, Гайсинський – 4, Проскурівський – 1, Кам'янецький – 4 [58, арк. 1]. У листі ВУФКУ зазначалося: «Кінофікувати [слід] село, а зовсім не містечко, не завод, а сільбуд». Відстань від однієї до іншої установки мала становити 12-30 верст; 20 кіноустановок мали обслуговувати 4 механіка, а фільми обіцяли надавати безкоштовно [57, арк. 235].

Таким чином, різниця розвитку соціально-культурних інфраструктур села та міста, наявність культурно-побутових відмінностей між ними обумовлювали те, що сільські та міські жителі мали різні можливості для задоволення своїх культурних потреб і реалізації творчих можливостей.

Варто окремо зупинитися на короткому аналізі діяльності радянської влади щодо забезпечення культурно-освітнього розвитку основних етнонаціональних груп населення краю упродовж 1920-х рр.

Політика «більшовизації» національних меншин, що проводилася в ході задекларованої «коренізації», мала в кожному регіоні УСРР свої особливості. Показовим є приклад прикордонного Поділля з його строкатим національним складом населення. У доповіді Подільського губкому КП(б)У до ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У «Про стан українізації в Подільській губернії» зазначалося, що станом на 1924 р. в краї проживало 3482000 осіб (з них міських жителів до 400 тис.). За національним складом: українців – 80%, євреїв – 14%, інших (поляки, росіяни, молдаване, німці та ін.) – 6% [51, арк. 1].

Констатувалося, що «єврейська частина зосереджувалася у містечках і містах, займаючись ремеслами і торгівлею, і доволі велика частина інтелігентською працею – вільні професії, службовці радустанов». У сільськогосподарському виробництві євреї становили незначну частку (до 8 тис. осіб).

Польське населення було «частиною розкидане по цукровим заводам, частиною зібране компактними групами» в Кам'янецькому, Проскурівському і Могилівському округах і займалося землеробством. Лише у Кам'янецькому окрузі станом на жовтень 1924 р. нараховувалося 61148 поляків (головним чином це були селяни), які в окремих населених пунктах складали до половини кількості їхніх жителів [61, арк. 9].

Щодо політичних настроїв інтелігенції, то у зазначеній доповіді губкому наголошувалося, що «серед інтелігенції української, головним чином сільського вчительства, відбувається процес наближення до радвлади і партії. Польська інтелігенція, частково єврейська, залишається майже вороже настроєною» [51, арк. 1].

Ще у ході Української революції 1917–1920 рр. у складі міських та губернських більшовицьких організацій були утворені національні комуністичні секції, які впродовж весни-літа 1920 р. були реорганізовані у відділи (бюро) агітації й пропаганди. Їхнім завданням було залучення місцевого населення (передусім представників нацменшин) до радянського будівництва. Крім того, від початку 1920-х рр. при партійних комітетах почали діяти спеціальні підрозділи, що проводили відповідну роботу серед

нацменшин. Цю роботу координував спеціально утворений підвідділ нацменшин ЦК КП(б)У, в структурі якого діяло чотири секції: єврейська, польська, німецька та болгарська [435, с. 87–88].

Активну роботу серед нацменшин здійснювали й радянські органи влади. Так, у травні 1921 р. президія ВУЦВК затвердила указ, згідно з яким при НКВС УСРР було створено відділ нацменшин. 1924 року при ВУЦВК започаткували Центральну комісію у справах національних меншостей, до функцій якої входила також розробка, погодження і проведення через законодавчі органи законопроектів, що стосувалися національної політики в УСРР. Уповноважені члени комісії брали участь (з правом дорадчого голосу) в засіданнях усіх центральних установ при обговоренні питань, що стосувалися прав нацменшин. Місцевими органами Центральної комісії були бюро (секції) нацменшин при губернських окружних виконкомах [42, арк. 19].

Найчисельнішими нацменшинами Поділля були євреї та поляки. Їхні представницькі органи відзначалися найбільшою активністю в роботі партійних і радянських органів краю. У березні 1925 р. представник євсекції Подільського губкому КП(б)У повідомляв, що для задоволення єврейського населення губернії було зроблено чимало: при Центральному робітничому клубі у Вінниці організовано євсекцію, у всіх районних клубах організовані єврейські куточки, «в цілому ряді містечок різних округів організовано єврейські гуртки при сільбудах і хатах-читальнях», в окремих населених пунктах відкриті єврейські хати-читальні, у Тульчині, Немирові, Калинівці, Могилеві відкриті клуби кустарів-одинаків, «широко розгорнута по самим закинутим куткам сітка драматичних гуртків», по губернії розіслано 150 бібліотек тощо [52, арк. 33]. А ось як характеризували єврейську клубну роботу 7-8 жовтня 1926 р. на засіданні завідувачів УПО: «В містечку Могильові 3 клуби: центральний, робітничий, окремий клуб для кустарів-одинаків. У двох перших робота не проводиться, тільки жваву роботу проводить Клуб кустарів, який має гарний драмгурток, що дає вистави на

єврейській і російській мовах. В клубі добре працює бібліотека, є хоролий гурток» [74, арк. 67].

Інший стан справ склався щодо задоволення культурних потреб поляків. Найбільше поляків проживало у Вінницькому окрузі (див табл. №12).

Таблиця №12.

***Чисельність польського населення Подільської губернії (на 15 листопада 1924 р.)*** [61, арк. 37].

| Округ          | Всього жителів | Міських | Сільських |
|----------------|----------------|---------|-----------|
| Вінницький     | 25532          | 4430    | 21202     |
| Проскурівський | 24251          | 3987    | 20264     |
| Кам'янецький   | 11413          | 2405    | 9008      |
| Могилівський   | 10164          | 1209    | 8955      |
| Тулчинський    | 9752           | 1368    | 8384      |
| Гайсинський    | 6489           | 900     | 5589      |
| Всього         | 87601          | 14299   | 73302     |

Чимало поляків не сприймали політики органів радянської влади. На початку 1925 р. у доповіді Подільського губкому КП(б)У в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У зазначалося, що серед польського населення спостерігалось «велике упередження до радянської влади, великий вплив ксьондзів, більше шовіністичних настроїв» [51, арк. 9]. В іншому документі наголошувалося, що серед поляків «дуже великий вплив мали ксьондзи, які по костелах кажуть загрозливі промови проти польської молоді, яка тягнеться до комсомолу і взагалі до радянської суспільності, внаслідок чого родина молоді примушує останню виходити з комсомолу та не брати участі в суспільному житті села» [74, арк. 68].

Таким чином, у ході проведення «коренізації» національні меншини отримали певні права, а саме формувати адміністративно-територіальні одиниці, друкувати літературу та періодичні видання національними мовами та ін., але ці процеси тривали недовго. Наприкінці 1920-х рр. в умовах формування командно-адміністративної системи більшовицьке керівництво починає ототожнювати національно-культурне відродження з націоналізмом.

Як влучно зазначав Я. Дашкевич, старорежимний божок – великодержавний шовінізм – не здавав своїх позицій, ідентифікував українізацію з контрреволюцією, петлюрівщиною, махновщиною тощо [343, с. 59].

Ці тенденції в партійній політиці проявлялися й раніше у прихильників «жорсткої лінії» в національній політиці, зокрема, у позиції Й. Сталіна, яку М. Скрипник влучно назвав «подвійною бухгалтерією». Так, М. Скрипник у своїй промові на XII з'їзді РКП(б) відкрито звинуватив Сталіна у «подвійній бухгалтерії» – безкомпромісною боротьбою з великодержавницьким шовінізмом «компенсувати зауваженням протилежним, на шовінізм народностей недержавних» [579, с. 41]. Викриваючи таємні наміри генсека, М. Скрипник наголошував: «А чи не дуже це висунуто у т. Сталіна? Чи не буде це протиставлення двох націоналізмів причиною того, що багато й багато з товаришів на практиці свою бездіяльність в справі національного питання будуть виправдовувати саме цим протиставленням?» [579, с. 41]. Подальший перебіг подій засвідчив, що усі побоювання М. Скрипника справдилися повною мірою. Сфера національних відносин стала однією з перших, на якій випробовувалася сталінська репресивна машина.

Таким чином, у 20-х рр. комунобільшовицька влада, яка не мала достатньо ресурсів для широкого застосування відкритого примусу під час комунізації, використовувала низку форм та засобів для пропаганди своїх ідей. Один з таких засобів був пов'язаний із реорганізацією «Просвіт», дореволюційних осередків самоорганізації інтелігенції, у сільбуду і хати-читальні, які наряду із клубами становили мережу політосвітніх закладів. Тим самим влада завершила процес встановлення повного контролю над культурно-освітніми закладами Поділля. На ці заклади радянська влада покладала великі надії щодо здійснення культурно-просвітницької роботи, в основі якої лежала панівна ідеологія, яка шляхом тотальної пропаганди формувала лояльного до влади громадянина-виробника, гвинтика системи. Провідну роль в цих процесах мали відігравати і, фактично, на практиці здійснювати, «культурні сили» – вчителі, лікарі та агрономи. Практична

робота цих осередків полягали у читанні вголос різноманітної літератури, проведенні бесід, політінформацій, виголошенні лекцій, доповідей, у яких вихваляли «мудру» владу більшовиків. Вони організовували художню самодіяльність, відігравали значну роль у ліквідації неписьменності селян, поширювали серед населення сільськогосподарські знання. Додатковими засобами до цих форм було функціонування бібліотек та кінотеатрів, вихід у світ преси. Всі вищезазначені форми мали формувати у населення політичну культуру, згуртованість, єдність та відчуття колективізму. Вони були спрямовані на досягнення нових можливостей для саморозвитку та вдосконалення громадян, внесли помітний вклад у розвиток як загальної, так і національної культури жителів як міст, так і містечок та сіл. Більшовики сподівалися, що через діяльність сільбудів, хат-читалень, клубів, кінотеатрів, бібліотек їм вдасться сформувати колективістські принципи життя, нові психологічні установки, новий тип відносин між людьми. Загалом, вивчення практичного досвіду хат-читалень та сільбудів може стати у нагоді для безпосереднього застосування певних його висновків у нинішньому реальному розвитку культурно-просвітницької роботи бібліотек та клубів, у вирішенні завдань відродження і піднесенні національної культури не лише у селах, але й у містах.

#### **4.2. Літературна діяльність**

Літературна спадщина письменників подільського краю стала важливою складовою літературного процесу періоду національно-культурного відродження українського народу в 1920-х рр. В цей час відбувається ідеологічна диференціація літературного руху на Поділлі, в якому вирізняється організаційно ще не оформлена група молодих пролетарських письменників, які орієнтувались на радянську владу та група митців, формування світогляду яких відбувалося під впливом національного здвигу, спричиненого Українською революцією 1917-1920 рр.

Тогочасними центрами літературного життя Поділля стали міста Кам'янець-Подільський та Вінниця. 1922 року було утворено «Асоціацію молодих пролетарських письменників Поділля», до якої увійшли такі визначні українські письменники як М. Трублаїні, М. Годованець, Є. Кирилюк, О. Кундзіч, К. Андрійчук та інші. Розпочали свою діяльність осередки селянського літературного об'єднання «Плуг», філії якого були утворені в усіх округах. Зокрема, до складу Кам'янецького осередку «Плугу» увійшли відомі на той час письменники та поети Д. Копиця, С. Божко (голова), Т. Масенко, Н. Забіла, П. Крижанівський, М. Шклярук, Т. Огневик, К. Карий, А. Паравійчук та ін. (близько 100 членів). Їхні твори часто друкувалися на сторінках газети «Червоний кордон». У номері газети від 15 червня 1924 р. зазначалося, що «Спілка «Плуг» має на меті об'єднувати розпорошених досі селянських письменників. По районах і селах, там, де немає відповідних сил для утворення філії, застосовуються літературні гуртки «Плуг». Завдання цих гуртків – нести в гущі селянства творчість революційних молодих письменників, розповсюджувати ідеї нової соціальної літератури» [241]. Відсутність коштів тривалий час заважала «плужанам» підготувати та видати додаток до газети, окремого альманаху «Кордон». «Кордон» вийшов у січні 1926 р., але помітних художніх творів тут не було. Спільно з ІНО філія «Плугу» організовувала літературні вечірки, які збирали велику – до 400 осіб і більше – аудиторію, представників Кам'янецького, Могилівського та Проскурівського округів. На цих зібраннях зачитували твори місцевих авторів, обговорювали матеріали харківського місячника «Плужанин», виголошувалися доповіді про стан розвитку української літератури. Недоліком «Плугу» була гонитва за кількістю учасників, що вело до розпорошення сил, до злиття з організаціями сількорів. Так, наприклад, якщо у червні 1924 р. по селах Кам'яниччини налічувалося 22 літературні гуртки «плужан», то до кінця року такі гуртки були створені майже в кожному селі округу, хоча постанова політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання» застерігала від подібного

«масовізму» [462, с. 63]. Функціонував у Кам'янці-Подільському і філія спілки пролетарських письменників «Гарт», до складу якої входили І. Дніпровський, В. Кириленко, В. Поліщук та З. Кицюк [442, с. 24, 58].

У 1926 р. після виїзду більшості членів «Плугу» з Кам'янця-Подільського літературне життя на Кам'янецьчині занепало. Виникла необхідність створення нової організації молодих літераторів. Було створено Кам'янецьке відділення літературної організації «Молодняк», до складу якого ввійшли Т. Масенко, Л. Дмитерко, В. Беляєв та інші, які згодом стали відомими радянськими письменниками. 14 листопада 1926 р. бюро організації ухвалило план подальшої роботи. Керівником секції критичної літератури став відомий літературознавець, викладач ІНО Ю. Філь, секції прози – М. Грищенко, секція вивчення поезії – Ю. Шабленко. Осередки «Молодняка» почали діяти в ІНО, сільгоспінституті, хімічному технікумі та у деяких школах міста. Члени цієї літературної організації повністю підтримали лінію ЦК КП(б)У під час літературної дискусії 1925-1928 рр. і в періодичній пресі різкого критикували суспільно-політичні та художні погляди М. Хвильового, «неокласиків» тощо. Нерідко вони публікували на шпальтах «Червоного кордону» і антирелігійні памфлети. Діяльність цих літературних об'єднань характеризувалася своєю невизначеністю, спричиненою творчими пошуками в середовищі митців [311, с. 74; 479, с. 350].

У 1920-х роках популярними були так звані «літературні суди», де викладачі, вчителі шкіл, студенти обговорювали найбільш популярні художні твори. Проходили ці суди у гострих дискусіях. Саме в такій атмосфері відбувся наприкінці 1928 р. «літературний суд» над відомим романом В. Винниченка «Сонячна машина» [225].

Практично всі літератори розпочали свій літературний шлях з газети чи журналу. Без перебільшення можна стверджувати, що преса посідала чільне місце у літературному процесі першої половини 1920-х рр. [442, с.13]. Газета була найоперативнішим інформатором в галузі новинок літератури і, так би мовити, перехідним етапом читача до книги. Значну роль у поширенні і

популяризації літератури 1920-х рр. на Поділлі відігравав широко відомий тоді часопис «Червоний край», який видавався у м. Вінниці з 1924 р.

У закладах вищої освіти створювалися літературні гуртки, якими керували викладачі. У листопаді 1922 р. відновив свою роботу літературно-художній гурток ім. Лесі Українки Вінницького ІНО, керівництво яким здійснював Мельник. Окрім нього до складу правління входили Шмаль та Курбань. У грудні Курбань вибув і його замінив Гонтковський [97, арк. 59]. Члени гуртка видавали літературний журнал «Струмки», головним редактором якого був Шмаль. На літературних вечорах репрезентувались літературні новинки, проводився їхній критичний аналіз. Крім членів гуртка у проведенні вечорів брали участь й інші письменники Вінниччини.

У червні 1921 р. літературний гурток почав діяти у Кам'янець-Подільському ІНО (ініціатор відкриття і керівник гуртка – М. Бекер). Гуртку присвоїли ім'я Івана Франка, життя і літературна діяльність якого були «ареною боротьби проти світового Капіталу і обскурантизму шовіністичної української інтелігенції». У газеті «Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України» очільник гуртка закликав студентів брати участь у його роботі. У дописі він, заохочуючи молодь, писав, що тут вона могла б розвинути свої здібності і черпати досвід з вітчизняної і європейської літератур [211]. На жаль, гурток проіснував лише декілька місяців. У квітні 1924 р. він відновив свою роботу [111, арк. 4-4зв.]. У вересні 1928 р. до складу гуртка ходили 39 викладачів і студентів [113, арк. 30; 159, арк. 85]. Однак він не зміг розгорнути активної роботи. Гуртківці працювали не систематично, а спорадично. На вечорах, гуртківці, маючи значні літературні сили, «ховали своє під три подушки, щоб бува не засміяли», представляли твори інших літераторів [278].

У Кам'янець-Подільському ІНО функціонував ще й окремий єврейський літературний гурток. Практична робота гуртківців полягала у зачитуванні доповідей на засіданнях гуртка, в обговоренні творів єврейських письменників [152, арк. 9зв.].

Крім того, в місті над Смотричем працювали декілька гуртки, які відносили себе до Кам'янецької групи літературного товариства «Молодняк». Власне самі «молодняківці» до цього поставилося досить скептично. Вони вважали, що тоді було чимало псевдопоетів і псевдо письменників, а тому висунули вимогу «боротьби проти прищеплення кожному, хто пише «вірші» взагалі, хто оповідає дописа під віршик – ярлика письменника, поета «молодняківця». Члени товариства були переконані, що звання письменника потрібно здобувати титанічною роботою, наполегливим навчанням і засвоєнням літературного доробку [222].

Гордістю літературного життя Поділля стали імена Кесаря Андрійчука, Володимира Свідзинського, Микити Годованця, Трохима Огневика, Прохора Вороніна, Миколи Нарушевича, Якова Качури, Олексія Кундзіча, Миколи Трублаїні, Панька Педи та ін. Зокрема, поет Кесар Андрійчук був одним із зачинателів літературного руху на Поділлі. Народився він 22 березня 1907 р. у с. Латанці Брацлавського повіту Подільської губернії (нині в складі с. Тростянець Тиврівського району) в багатодітній родині селянина-бідняка. Під час навчання у Вороновицькому технічному училищі К. Андрійчук долучився до громадської роботи: він виконував обов'язки секретаря комнезаму, завідувача хати-читальні, трудився сільським кореспондентом газети Вінницького округу «Червоний край». У 1924 р. Андрійчук переїжджає до Вінниці, де розпочав навчатися на трирічних педагогічних курсів імені Івана Франка. Там він зав'язав контакти із поетом-байкарем М. Годованцем. У 1927 р. став студентом літературного факультету Одеського ІНО. Студіюючи в Одесі, брав участь у роботі загальноміського літературного об'єднання.

Свою літературну діяльність К. Андрійчук розпочав у січні 1927 р. у виданні «Червоний степ». Друкувався в одеських виданнях «Чорноморська комуна», «Молода гвардія», «Блиски», «Металеві дні», в дніпропетровській «Зорі», житомирському «Літературному додатку». У 1927 р. став членом Всеукраїнської спілки пролетарських письменників. У 1931 р. у

харківському видавництві «ЛіМ» («Література і мистецтво») побачила світ його перша збірка поезій «На зламі».

К. Андрійчук працював викладачем української мови та літератури у Сутиській неповній школі, а також у Тиврівській середній школі. Одночасно був співробітником Тиврівської районної газети «Ударник соц. будівництва». Підтримував тісні творчі контакти з іншим відомим подолянином – поетом Трохимом Огневиком, а також поетом Миколою Нарушевичем. У 1935 р. він переїхав з Тиврова до Вінниці і влаштувався на роботу в редакцію газети «Молодий більшовик», де очолив відділ літератури та мистецтва. Кесара Андрійчука спіткала така ж трагічна доля, як і інших письменників «розстріляного відродження». 25–26 листопада 1937 р. трійка НКВС Вінницької області засудила поета на 10 років виправно-трудових таборів. Був звільнений 8 вересня 1947 р., після закінчення терміну ув'язнення [230, с. 6].

Яскравою зіркою на мистецькому небосхилі Поділля спалахнула творчість поета Володимира Свідзинського. Народився письменник 8 жовтня 1885 р. в селі Маянів Вінницького повіту Подільської губернії. У 1922 р. вийшла його перша збірка «Ліричні поезії». Він також був одним із організаторів архівної справи на Кам'янецьчині. Підготував ряд ґрунтовних історичних розвідок, які висвітлювали життя і побут подільського селянства. Пізніше він захопився перекладацькою діяльністю. Йому належить перший повний поетичний переклад українською мовою «Слово о полку Ігоровим». Перекладав він також твори Овідія, Гесіода, Аристофана, Лопе де Вега, Пушкіна, Тургенєва, Горького. Брав участь у колективному перекладі вірменського епосу «Давид Сасунський». Наприкінці 1925 р. митець переїхав до Харкова. Саме там пройшли найкращі роки життя поета. У 1927 р. вийшла його друга збірка – «Ліричні поезії». У сталінські часи сваволі він не поступився своїми ідеалами, через що й був заарештований 27 вересня 1941 р. Загинув у Харкові при загадкових обставинах. Його творчість тривалий час була заборонена [589, с. 3].

На 1920-ті рр. припадає початок творчості майбутнього видатного байкаря Микити Годованця. У своїх спогадах митець зазначив, що йому «довелося бути організатором і фактичним редактором першого після встановлення в Кам'янці-Подільському радянської влади журналу для селян «Сільська біднота» (1920 р.)» [237, с. 11]. Наприкінці 1924 р. він перейшов працювати до редакції вінницької газети «Червоний край» та очолив вінницьку філію «Плугу». Його ліричні твори і байки друкувала також столична преса. У 1927 р. у Вінниці вийшла перша книжка байок Годованця – «Незаможник Клим». До 1928 р. український байкар жив і працював у Вінниці. Його тогочасні твори – яскраві свідки життя Вінниччини, де у сатиричній, завуальованій формі висміювалася радянська дійсність. У січні 1937 р. в Харкові поета-байкаря заарештовували. Приводом для арешту став донос, згідно з яким він поширював закордонну літературу. Спеціальна «експертиза» визнала байки М. Годованця «націоналістичними». Письменник був засуджений до 10 років концтаборів на Колімі. Звільнився у 1947 р., офіційно був реабілітований 1957 р.

Трохим Огневик (Блажчук) у 1923 р., у якості сількора подільської делегації, був учасником з'їзду письменників-початківців у Харкові. 1924 року його обирають секретарем Вінницької філії селянських письменників «Плуг». Згодом він очолив місцеву філію у Кам'янці-Подільському, організував обласну філію «Плуг» в Одесі. З написаних ним дописів у пресу можна скласти цілий літопис суспільно-політичного життя Тиврівського району у 1920-ті рр. Як і більшість тогочасних пролетарських митців він поділяв думки М. Хвильового про «загірну комуну». Тому провідною темою творчості Огневіка були соціальні перетворення в Україні [232, с. 2]. Виступав з доповідями про літературну майстерність, аналізував творчість письменників-початківців. Свої вірші він друкував в газетах, журналах, колективних збірниках. Окремою книжкою під назвою «Червоні квіти» твори Трохима Огневіка вийшли у 1972 р., вже після його смерті.

Літературну Тивровщину періоду непу також представляє уродженець с. Цвіжин Прохор Воронін. Перші його твори з'являються на сторінках газет «Червоне село» і «Червоний край». Найбільш плідно він працював у жанрі нарисів. Талант П. Вороніна окреслився ще 1906 року, коли в газеті «Громадська думка» було надруковано його перший нарис під назвою «На зажинках». Восени 1927 р. П. Воронін переїхав до Харкова, працював у видавництві «Книгоспілка», де тоді було видане повне зібрання творів Михайла Коцюбинського [210, с. 2]. Основні збірки його художньої прози – «Як я виграв самовара» та «Щасливий день Флора», в яких автор намагається довести, що шлях селянина у революцію – це дорога мужності, пройти яку можливо лише завдяки вірі у справедливість і щасливе майбутнє.

З періодом національного відродження на Поділлі співпала творчість і Миколи Нарушевича з с. Василівка Базалійського (нині Теофіпольського) району Хмельницької області. Від 1916 р. він був активним учасником літературного гуртка у Вінниці, а 1919 р. став одним із співзасновників Вінницької юнацької спілки, що діяла під проводом УСДРП та партії соціалістів-самостійників. Тоді ж на сторінках газети вінницької «Просвіти» «Шлях» з'являються його ранні твори. В часи УНР М. Нарушевич працював у редакції газети «Республіканські вісті», вчителював, служив у Залізній дивізії, друкувався в армійській пресі. Після закінчення військових дій займався краєзнавством, музейною справою – був завідувачем художнього відділу Вінницького історично-побутового музею. Продовжував займатися літературною творчістю. Миколу Ферапонтовича також не обминула хвиля сталінських репресій. 27 жовтня 1933 р. його було засуджено на 10 років виправно-трудових таборів, де він, зокрема на Соловках, і загинув. Реабілітований 3 вересня 1960 р., але й донині його життя та творчість майже невідомі широкому загалу [231, с. 2].

У даному контексті слід згадати і Якова Качуру – видатного українського прозаїка. Народився літератор 9 листопада 1897 р. у с. Юрківка, тепер Тульчинського району Вінницької області. Літературну

творчість розпочав у 1923 р. Був членом Спілки селянських письменників «Плуг», Всеукраїнської спілки пролетарських письменників. У 1925 р. окремими виданнями вийшли його твори: «Дві сили», «Історія одного колективу», збірки оповідань «Без хліба» (1927 р. ), «Похорон» (1929 р.) та ін. В романі «Чад» (1929 р.) висвітлено події Першої світової війни і Української революції 1917-1920 рр. Одним із найвідоміших творів автора є повість «Іван Богун» (1940 р.) [280, с. 3]. У нарисах періоду Другої світової війни висвітлював епізоди фронтового життя.

У с. Павлівці Калинівського району народився відомий український прозаїк і перекладач Олексій Кундзіч. Його авторству належать повість «Гуцул», романи «Де факто», «Моцарт», «Ботокуди», «Окупант», «Родичі», оригінальні літературні статті про художнє мистецтво, які увійшли до книг «Дієзи в ключі», «Слово і образ» [506, с. 19].

Значну творчу спадщину залишив по собі Микола Трублаїні. Народився літератор 25 квітня 1907 р. в с. Вільшанка, нині Крижопільського району Вінницької області. У 1920-1922 рр. навчався у Проскурівському реальному училищі, де й почав займатися літературною творчістю. Став сількором вінницької газети «Червоний край», у якій у 1924 р. з'явилася його перша стаття із промовистою назвою «День Леніна». 1925 року редакція газети «Червоний шлях» відправила М. Трублаїні навчатися до Харкова на «Всеукраїнських курсах журналістики». По закінченні курсів він працював у редакції харківської газети «Вісті» та навчався на фізико-математичному факультеті Харківського ІНО. У 1927 р. М. Трублаїні (як кореспондент «Вістей») два місяці подорожував на Далекому Сході. Його замітки «Листи з далекої подорожі», «Великим Сибірським шляхом» публікувалися в газеті під псевдонімом Гнат Завірюха. Впродовж 1927-1932 рр. письменник був членом літературної організації «Молодняк» (Харків). З 1934 р. М. Трублаїні був членом Спілки письменників СРСР, його також призначили директором харківського філіалу видавництва «Радянський письменник». З перших днів радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. М. Трублаїні працював

військовим кореспондентом фронтової газети «Знамя Родины». Під час бою під с. Козолугівкою Токмацького району його смертельно поранили. 5 жовтня 1941 р. він помер [609].

Одним із відомих письменників 1920-х рр. був виходець із с. Жванець на Кам'янецьчині Панько (Пантелеймон) Педа. З 1926 р. П. Педа жив і працював в Одесі. Належав до літературної організації «Гарт». У пам'яті друзів Панько залишився як здібний майстер вірша, епіграми [422, с. 3]. Степан Олійник, який в студентські роки жив з Педою в одній кімнаті гуртожитку Одеського ІНО, згадував: «Не раз після підготовки до лекцій, пізніше вечорами починали ми своєрідне «змагання»: хто більше пам'ятає віршів Некрасова, Маяковського, Сосюри, Єсеніна, Тичини і інших. Уже давно спав гуртожиток, а в нашій кімнаті продовжувався «літературний вечір». Панько Михайлович у цьому «змаганні» майже завжди виходив переможцем» [506, с. 88]. Роки навчання в творчій біографії поета були надзвичайно плідними. Він видає збірку «Перший рейд» (1931 р.), подає у видавництво книгу поезій про донецьких шахтарів, готує збірку «Засуджена енциклопедія», входить до складу громадсько-політичного та літературно-художнього місячника «Металеві дні». Одна із поезій поета має символічну назву «Бринить весна». Панько Педа вірив у революцію, був з тими, хто творив в ім'я революції [443, с. 81]. Та на початку 1932 р. у кімнаті гуртожитку, де жили П. Педа та С. Олійник, відбувся обшук. 23 грудня 1937 р. трійкою при УНКВС УРСР по Одеській області Пантелеймон Педа був засуджений до розстрілу. Через чотири дні вирок було виконано.

Серед інших назовемо прізвища поета З. Кицюка (автор віршів «В жнива», «Старий привід»), драматург О. Доленка-Ковалевська (автор романів «Марево», «Нові скрижалі», драми «Зірниця»), письменника Д. Бузька (автор повістей і романів «Лісовий звір», «Смерть Івана Матвійовича», «Чайка», «Нащадки хоробрих», «Кришталевий край»), поета, прозаїка і критика Г. Шкурупія (автор роману «Двері в день»), поета Юліуса Фучека (поема «Дума про Київ», роман у віршах «Степ») [397, с. 62], письменника М. Бурачека (нарис «Микола

Самокиш», «Олександр Мурашко»), прозаїка О. Вікторової (оповідання «Марина», «Марфа Родіонова», «Коли опадало листя», повісті «Сенка Біленький», «Буйні сходи», роман «Крамольники»), прозаїка, драматурга Г. Гайдовського (книги «Картонний імператор», «Сталеві коні»), прозаїка Ю. Зорі (роман «Депо», повість «Узалізного павутинні», оповідання «Остання мандрівка»), прозаїка-гумориста К. Котка (книги гумору і сатири «Альманах трьох», «Трагедія і фарс», «Червона сатира») [442, с. 13, 15, 17, 29, 37].

У другій половині 1920-х рр. значну роботу з мово- та літературознавства здійснювала секція культури науково-дослідної кафедри економіки, сільського господарства та культури Поділля, яка була створена при Кам'янець-Подільському ІНО, діяльність якої спрямовував І. Любарський. Його по праву вважають одним із засновників діалектології Поділля, оскільки заклав основи наукових досліджень мовлення подолян (вивчав фонетику, лексичні і морфологічні особливості подільських говірок, створив діалектичний атлас Поділля тощо). Крім того, працівники підсекції літератури досліджували спадщину подільських літераторів С. Руданського, В. Свидницького, М. Коцюбинського, рукописи місцевого музею, вивчали стан культурно-освітнього будівництва на Поділлі та вносили пропозиції щодо його вдосконалення. 1929 року було видано том «Записок Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри» [467, с. 79–80].

Таким чином, літературний процес на Поділлі у 1920-х рр. розвивався за складних умов становлення тоталітарного режиму в СРСР. У цей час вирізняється організаційно ще не оформлена група молодих пролетарських письменників, які орієнтувались на радянську владу та група митців, формування світогляду яких відбувалося під впливом національного здвигу, спричиненого Українською революцією 1917-1920 рр. Упродовж десятиліття працювали «Асоціація молодих пролетарських письменників Поділля», осередок спілки селянських письменників «Плугу», після виїзду більшості членів якого було започатковано осередок літературної організації «Молодняк». Діяльність цих літературних об'єднань характеризувалася

своєю невизначеністю, спричиненою творчими пошуками в середовищі митців, стимулювалася утвердженням марксистсько-ленінської критики. У закладах вищої освіти створювалися літературні гуртки, де молодих «класово свідомих» студентів, а подекуди і молодих викладачів, навчали писати вірші чи прозу, яку негайно вміщували у газетах чи журналах. Мали місце непоодинокі випадки плагіату. Тим самим здійснювалася груба підміна понять, коли справжні цінності відступали під тиском бутафорної імітації, яка влаштовувала більшовицьке керівництво ідеологічними «якостями», незважаючи на її художню безпорадність. Разом з тим, у цей час творила ціла плеяда дійсно талановитих літераторів. Серед них – К. Андрійчук, В. Свідзинський, М. Годованець, Т. Огневик, П. Воронін, М. Нарушевич, Я. Качура, О. Кундзіч, М. Трублаїні, П. Педа та ін. Вони змушені були пристосовуватися до специфіки радянської дійсності, багато з них зазнало переслідувань, репресій, було знищено. Незважаючи на вищезазначені обставини, творчість митців Поділля 1920-х рр. стала беззаперечним здобутком української національної літератури.

#### **4.3. Мистецька творчість**

Важливою складовою культурного життя суспільства було сценічне мистецтво. В українських містах 1920-х рр. останнє було репрезентовано театром, оперою, балетом тощо. У цей період на Поділлі центрами театрального життя були міста Вінниця і Кам'янець-Подільський, але театри також функціонували у Проскурові та Могилеві-Подільському.

На розвиток цього мистецького жанру в подільському регіоні значно вплинула діяльність у Вінниці «Нового Львівського театру» (НЛТ) під керівництвом А. Бучми, який було створено задля задоволення культурних потреб вояків Української Галицької армії навесні 1919 р. НЛТ об'єднав творчі сили Тернопільського українського драматичного театру, львівської «Молодої бесіди», частину київських акторів-новаторів. Театр перебував під опікою Начальної команди Галицької армії, а його актори вважалися

військовими з відповідним утриманням. Управителем театру був хорунжий УСС Лесь Грінішак. У вінницький період (вересень-грудень 1919 р.) труппа театру налічувала 43 актори [575, с. 143].

У часи перебування у Кам'янці-Подільському уряду УНР театральне життя у цьому місті вирувало. У Пушкінському народному домі проходили вистави Українського театру під керівництвом Й. Стадника, театральної труппи М. Садовського, який став уповноваженим Міністерства преси та інформації УНР у справі організації народних театрів і хорів. Саме тоді Пушкінський дім було перейменовано у Шевченківський театр. Однак, коли владу у місті захопили більшовики, то театральне життя почало занепадати: зменшилася кількість українських вистав, а разом із цим й відвідуваність вистав глядачами, погіршилося матеріальне становище акторів тощо. Українські труппи почали залишати місто. Останнім виїхав із Кам'янця-Подільського колектив під керівництвом М. Садовського. Деякий час в Шевченківському театрі ще відбувалися спектаклі місцевих аматорських українських та єврейських аматорських труп, які, однак, вже не користувалися популярністю у містян. На початку ж 1930-х рр. театральне життя в Кам'янці-Подільському остаточно занепало [552, с. 199–200].

Після того як УГА змушена була виїхати з Вінниці, відбувся розкол і у театральній трупі НЛТ: частина акторів залишила місто разом з військами, а ті, які залишилися – 28 січня 1920 р. об'єдналися з театальною трупкою київського «Молодого театру» Гната Юри, що переїхала із Проскурова. Так утворився Новий драматичний театр ім. І. Франка, який функціонував у приміщенні міського театру [412, с. 370]. Трупі дозволили користуватися наявними там декораціями та костюмами. Театральні підмостки Новий драматичний театр ім. І. Франка ділив із труппами російського та єврейського театрів, вистави давалися почергово. Чільне місце в репертуарі театру посідали п'єси В. Винниченка, що в подальшому стане підставою для політичних звинувачень на адресу керівництва театру у «контрреволюційності» та пропаганді «петлюрівщини».

Окрім театру ім. І. Франка у 1920 р. сценічне життя Вінниці було представлено виставами театру Російської драми, єврейської трупи Шнея Гольда, концертами капели Г. Давидовського, симфонічного оркестру І. Зона, камерного ансамблю Френкеля, народного хору Лукашевича. Перебралася до Вінниці й частина акторів трупи М. Садовського, яка утворила нове об'єднання – «1 Трудовий кооператив українських акторів».

В період бойових дій між військами УНР та польської армії Ю. Пілсудського з більшовиками театр ім. І. Франка залишався у Вінниці і навіть поставив виставу, на якій були присутні Головний отаман, члени уряду і союзники. Після того, як війська союзників змушені були залишити Вінницю більшість трупи, після коротких гастролей по приміських селах, переїхала до Черкас. Ті ж, які залишилися у Вінниці об'єдналися із частиною трупи російської драми, «1 Трудовим кооперативом українських акторів» та групою акторів II Міського театру Києва. Так утворився новий колектив ім. В. Леніна, трупа якого нараховувала до 50 осіб.

З утвердженням радянської влади посилювався ідеологічний контроль за діяльністю мистецьких колективів. Наприкінці 1920 р. було утворено Подільську губернську політосвіту, яка визначала шляхи розвитку мистецького життя подільців. Зокрема, при театральних трупах були запроваджені посади комендантів театрів. Саме вони разом із членами художнього сектора політосвіти контролювали діяльність мистецьких колективів (погоджували репертуар вистав, формували графік виступів, опікувалися кадровою політикою тощо) [91, арк. 30].

Перший губернський з'їзд працівників мистецтва Поділля, який відбувся у Вінниці 1921 р., закликав митців краю бути ближчими до народних мас, вийти за межі елітарного мистецтва і зосередити свою діяльність у «Просвітах» та робітничих клубах [173, с. 12].

З літа 1922 р. мистецьке життя губернії вже повністю контролювалося органами ДПУ. Зокрема, при губвідділі ДПУ було утворено спеціальну культосвітню комісію [91, арк. 27].

1920-ті рр. стали періодом творчих експериментів і пошуків в усіх сферах культурного життя Поділля: літературі, художньому мистецтві, музиці, драматургії тощо. У цей час виникли різноманітного спрямування творчі об'єднання, групи, студії. Хоча їхня діяльність часто й була короткотривалою та все ж дала початок новим формам.

У січні 1923 р. театр ім. В. Леніна відзначив у Вінниці треті роковини від початку своєї діяльності (з утворення НЛТ). За цей період театр відпрацював понад 600 вистав [412, с. 370]. У жовтні 1925 р. відбулася інша знаменна подія в мистецькому житті Вінниці – 50-річчя з дня заснування відзначав єврейський театр, організований А. Гольдфаденом [89, арк. 204].

Репертуар театрів головним чином орієнтувався на освіченого глядача. На початку 1920-х рр. значну частку репертуару вінницьких труп (як українських, так і російських) складали класичні твори Шекспіра, Шиллера, Діккенса, Гоголя, Грибоєдова. Однак, ці постановки не користувалися значним попитом на відміну від п'єс драматургів XIX-XX ст. (А. Чехова, Л. Толстого, Г. Сенкевича, В. Винниченка тощо). Особливе місце в репертуарі театрів посідали постановки за творами пролетарських письменників М. Горького, В. Трахтенберга та ін., які також не були затребувані публікою. Запроваджувалися «культпоходи» до театрів організованих груп робітників та червоноармійців, які мали примусовий характер.

Репертуар вистав не завжди відповідав інтересам аудиторії, особливо українського глядача. На підтвердження цієї тези наведемо такий приклад: навіть на третьому році задекларованої «українізації» в театральному житті переважала російська мова. Так, упродовж театального сезону 1925-1926 рр. в УСРР відбулося 7280 вистав, з яких російською мовою – 5 тис. (70%), українською – 1480 (20%), єврейською – 740 (10%) [39, арк. 45]. Частка українських театрів становила 26% [170, с. 510].

Яскравою подією у мистецькому житті краю стало відкриття у Вінниці при театрі ім. В. Леніна сатиричного театру «Мозаїка» (прем'єра відбулася 20 березня 1924 р.). Вистави театру-студії, враховуючи його політичну

орієнтацію, були спрямовані на викриття негативних явищ повсякденного життя, засудження людських недоліків, висміювання представників нетрудових мас тощо. Репертуар «Мозаїки» складався з комедій, сатиричних мініатюр, комічних куплетів, лекцій, сольних виступів викривального змісту.

Непересічною подією у мистецькому житті краю стало створення у 1925 р. Українського державного театру на Поділлі. В статуті УДТП зазначалося, що це є державна установа, керівництво якою здійснюється безпосередньо центральними органами влади, а свою діяльність театр має координувати з крайовими політпросвітніми закладами. Театру передавалося у користування приміщення колишнього міського театру разом з усім його майном [575, с. 253]. Влітку того ж року у Вінниці відбулося зібрання керівників подільських театрів (Вінницького, Кам'янець-Подільського, Проскурівського та Могилівського), де було прийнято рішення щодо координації організації проведення театральних гастролей в містах і сільській місцевості. Однак, ситуація не покращилася. Так, 7-8 жовтня 1926 р. на засіданні завідувачів УПО зазначалося, що в окрузі «художня робота майже вся полягає у виставах, що дають гастролери... усі гастролі мають дуже низький художній рівень» [74, арк. 67–68].

Наприкінці 1920-х рр. Вінниця стала базою для пересувного театру опери та балету УСРР (інша назва – Державний український правобережний театр). На його підмостках демонстрували свій талант відомі оперні співаки: Єроганов, Іскра-Озерська, Загуменний, Манько, Мамін-Нікольський та ін. [412, с. 370].

Слід зауважити, що саме 1920-ті рр. стали періодом розквіту аматорського мистецтва. Наприклад, у Вінниці на початку 1920-х рр. діяв «Театр пошуків», що представляв активну робітничу молодь, аматорський гурток «АРС». У 1925 р. тут гастролював аматорсько-професійний театр «Червоний галстук» під керівництвом І. Савченка.

При робітничих клубах і сільбудах діяла значна кількість аматорських мистецьких колективів (театрів, гуртків, студій), діяльність яких влучно

охарактеризував М. Хвильовий як «гопаківсько-шароварська просвіта», але і в ній були паростки того «чорнозему митця, до якого Тичина «посилав свої нерви». У 1922 р. на Поділлі діяло 246 драматичних студій і гуртків. Станом на 1 січня 1925 р. їхня кількість зросла до 491, а чисельність членів складала понад 17 тис. осіб [79, арк. 30].

Слід зауважити, що далеко не всі подоляни мали можливість долучитися до культурного життя. Перехід на самоокупність, передача театрів у оренду, висока ціна квитків зробили їх недоступними для широких народних мас. Задля виправлення цієї ситуації 4 серпня 1921 р. РНК УСРР видало постанову, в якій йшлося про необхідність надання половини наявних в театрах місць для безкоштовного розподілу серед членів профспілки та червоноармійців; виділення певної кількості дешевих квитків; постановку спектаклів для робітників зі спеціальною знижкою на вартість квитків [187, с. 423]. Наприклад, з метою фінансової підтримки театрів було запроваджене розповсюдження квитків між членами профспілок із знижкою їхньої вартості до 60%. Однак, через слабку виконавську дисципліну матеріальне становище театрів не покращилося. Як наслідок, театральне мистецтво продовжувало залишатися певною мірою елітарним.

Дещо поліпшилося матеріальне становище театрів у 1923 р., коли Подільський губвиконком видав низку постанов, згідно з якими передбачалося суттєве зменшення податкового обкладення (50% знижка тарифів на опалення та електроенергію, звільнення від орендної плати та відрахувань до місцевого бюджету тощо). Ці заходи дали підстави адміністраціям театрів суттєво (наполовину) зменшити вартість квитків, що зробило вистави більш доступними для широкої публіки.

Сільське населення взагалі було обділене можливістю долучитися до повноцінного культурного життя, яке тут зводилося до «театральщини» сільбудів і хат-читалень, нечастих гастролей міських виїзних труп тощо.

У селах було вкрай мало мистецьких кадрів. Зокрема, згідно із переписом 1926 р. у сільській місцевості проживало лише 246 представників

мистецької сфери, причому найчисельнішою серед них була категорія «музиканти», яка складала 127 осіб. Не могли зарадити ситуації й нечасті гастролі на селі міських труп. Часто метою таких гастролей було проведення агітаційних кампаній. Саме на це їх спрямовували у своїх інструкціях чиновники Головполітосвіти УСРР. Наприклад, в одній із них зазначалося: «Наша мета – провести продовольчі гасла і пояснити селянинові зміст нашої нової політики в галузі продовольчій... Всі нові засоби сучасного мистецтва повинні бути рішуче принесені в жертву задля цієї мети» [100, арк. 85]. Хоча було й інакше. Так, у листі керівництва Могилівського окркомун КП(б)У до всіх завкомів цукроварень та райкомів партії (серпень 1926 р.) зазначалося, що з метою «підсилення українізації в районах Могилівщини і серед робітників та службовців цукроварень, а також для розвитку на периферії хорового українського мистецтва», слід надати всебічне сприяння (передовсім «засобами пересування») Українській хоровій капелі, яка налічувала 40 учасників. Капела характеризувалася як «Український хор... з досить обширним репертуаром пісень, що гарно виконуються» [74, арк. 20].

У 1920-х рр. на Поділлі значного розвитку набуло й музичне мистецтво, яке базувалося на творчості М. Леонтовича, К. Стеценка та інших корифеїв української музики, що заклали основи формування національної музичної культури новітнього часу шляхом творчого поєднання здобутків народного фольклору та кращих зразків європейської музичної спадщини.

Характерною рисою музичного життя УСРР стало утворення різноманітних шкіл, товариств, спілок тощо. Своєрідним координатором творчих процесів у цій сфері стало Музичне товариство ім. М. Леонтовича, організаційне оформлення якого відбулося у 1922 р. у Харкові. Свої зусилля члени товариства зосередили передовсім на етнографічному напрямі: збиранні та обробці народних пісень, пропаганді здобутків народної пісенної спадщини, організації фольклорних творчих колективів. На Поділлі функціонувало кілька філій товариства (у Вінниці, Проскурові, Кам'янці-Подільському та Тульчині) [379, с. 6; 409, с. 122].

Однією із перших у червні 1922 р. була створена Вінницька філія товариства. Важливим напрямом її діяльності стала організація капели з метою пропаганди народних пісень, формування високого рівня виконавської майстерності співаків [438, с. 29]. Члени товариства зосереджували значну увагу на популяризації хорового співу. До складу товариства увійшли: композитор, диригент і фольклорист Родіон Скалецький, композитор Григорій Давидовський та ін. Високий рівень підготовки виконання народних пісень давала участь у хорових гуртках, що діяли при педагогічних та мистецьких навчальних закладах (Вінницький музичний та Кам'янецький педагогічний технікуми, Вінницькі трирічні педагогічні курси тощо).

З серпня 1922 р. розпочала свою діяльність філія товариства у Кам'янці-Подільському спочатку під керівництвом Т. Ганицького, а з 1925 р. – А. Тесленка, з 1926 р. – Є. Кондрацького. Філія об'єднала митців, освітян, науковців, студентів, членів аматорських музичних колективів. У рамках товариства діяли такі творчі об'єднання: камерний струнний ансамбль В. Бєсядовського, хор В. Гоца, музично-драматична студія Т. Ганицького. У 1926-1927 рр. до складу товариства входили 282 особи. Активними членами товариства були диригенти Василь Бєсядовський, Іван Вікул, Олександр Познарів, композитор, диригент і музичний критик Тадей Ганицький, диригент Дмитро Білобержицький, керівник оркестру Зденек Комінек, історики Євген Кондрацький та Юхим Сіцинський та багато інших представників подільської інтелігенції, які займалися громадською, музично-освітньою та просвітницькою роботою [207, с. 445; 409, с. 122–123].

Основними напрямками діяльності товариства стали пропаганда української народної музики, музично-педагогічна та просвітницька діяльність (організація навчальних курсів для навчання та перепідготовки музичних кадрів, концертів для жителів Кам'янця та округу, фольклорних експедицій задля збирання та обробки народних пісень тощо). У 1928 р. на основі Кам'янецької філії товариства ім. Леонтовича було утворено Всеукраїнське товариство революційних музик.

Значною подією у музичному житті Поділля були гастролі відомих колективів, зокрема всесвітньовідомої капели «Думка». Зокрема, у 1922 р. митці дали 34 концерти. В основному концерти відбувалися на місцевих цукроварнях: у Бершаді, Чечельнику, Соколівці, Капустянах, Тростянці, Ободівці, Соболівці, Тульчині і т.д. За кожний виступ капела отримувала 6 пудів цукру. У 1926 р. митці завітали у Козятин, Вінницю і Жмеринку, а у 1929 р. – до Кам'янця-Подільського і Проскурова [574, с. 203-205].

Помітне місце у музичному житті краю належало творчості духових оркестрів. Відродженням духової музики на Тульчинщині опікувався М. Леонтович, який з 1 серпня 1920 р. посів посаду завідувача секції мистецтв повітового відділу народної освіти [375, с. 85].

Значного розвитку також набуло художньо-прикладне мистецтво, знаним центром якого була Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа, яка стала одним із перших подібного профілю навчальним закладом на українських теренах, де ґрунтовно вивчалось народне мистецтво. Діяльність школи спрямовувалася Володимиром Гагенмейстером мистецтвознавцем, талановитим пейзажистом і педагогом. Зусиллями педагогічного колективу школи, на базі її літографічної майстерні навіть було створене видавництво. Під час фольклорних експедицій педагоги та учні школи збирали зразки народного мистецтва Поділля, селянського розпису зокрема. Ці матеріали склали основу більшості праць В. Гагенмейстера: «Розпис печі. Село Гута-Морозівська» (1922 р.), «Стінні розписи. Село Цвіклівці» (1924 р.), «Стінні розписи на Кам'янецьчині» (1927 р.), «Проскурівщина. Стінні розписи» (1929 р.), «Настінні розписи Кам'янецьчини. Матеріали до вивчення українського селянського мистецтва 1917–1927 років» (1930 р.) та ін.

Упродовж 1925-1927 рр. у Кам'янець-Подільській художньо-промисловій школі викладав Кость Кржемінський, який переїхав на Поділля із Умані. Окрім досягнень на ниві викладацької і наукової діяльності (він був автором низки праць: «Стінні розписи на Уманщині», «Пам'ятки єврейського

мистецтва на Поділлі. Мацеви (Надгробки)», «Хати с. Ходоровець» та ін.) К. Кржемінський здійснив вагомий внесок у справу збереження та розвитку українського народного мистецтва [613, с. 41–42]

З Поділлям також була пов'язана і творчість відомого українського портретиста Михайла Жука. Зокрема, його пензлю належить низка подільських пейзажів. У цей період творив кам'янецький художник О. Грен, на полотнах якого зображувалися природа і люди Подільського краю. У 1923 р. він заснував у місті власну художню студію [297, с. 51].

Таким чином, події національно-державного відродження 1917-1920 рр., запровадження «українізації» у 1920-х рр. дало поштовх розвитку багатогранного мистецького життя на Поділлі, центрами якого стали Вінниця і Кам'янець-Подільський. Провідна роль у цих процесах належала творчій інтелігенції, зокрема, видатним митцям А. Бучма, Г. Юра, М. Садовський, в. Гагенмейстеру, Т. Ганницькому та ін. Перше післявоєнне десятиліття стало періодом творчих експериментів і пошуків в усіх сферах культурного життя Поділля: художньому мистецтві, музиці, драматургії. Слід наголосити на тому, що незважаючи на умови, в яких змушені були жити і працювати її представники, зокрема на усі нюанси становлення тоталітарного режиму, вони все ж знаходили простір для творчого пошуку і залишили по собі вагомому культурну спадщину.

#### **Висновки до розділу 4.**

Воєнна поразка УНР не могла спинити прагнення українського народу до національно-культурного відродження. Запровадження «українізації» в УСРР було сприйнято інтелектуальною елітою, у т. ч. подільською, як реальне підґрунтя для розгортання цього процесу, важлива роль в якому відводилася діяльності культурно-просвітницьких закладів.

Разом із цим, радянська влада усіляко намагалася, і не безуспішно, встановити жорсткий ідеологічний контроль над усіма сферами культурного життя подолян. Так, наприкінці 1920 р. було утворено Подільську губернську

політпросвіту, яка визначала шляхи розвитку культурного життя регіону. Наприклад, згідно з рекомендаціями останньої, I губернський з'їзд працівників мистецтва Поділля, який відбувся 1921 р. у Вінниці, закликав творчу інтелігенцію краю бути ближчою до народних мас, вийти за межі елітарного мистецтва й до праці у просвітах та робітничих клубах. Вже з літа 1922 р. мистецьке життя у губернії підпало під жорсткий контроль ДПУ. Саме тоді «Просвіти» реорганізували у хати-читальні, сільбуду, клуби, важливими ідеологічними чинниками стали бібліотеки, кінотеатри, які мали формувати свідомість «нової радянської людини».

Незважаючи на такі складнощі, простір для творчого пошуку інтелігенції все ж залишався. Незважаючи на складні умови тогочасної радянської дійсності досягнення творчої інтелігенції краю беззаперечно були визначними. Це був період активних пошуків та експериментів у літературі, образотворчому мистецтві, музиці, драматургії тощо. Головними центрами літературно-мистецького життя на Поділлі стали Кам'янець-Подільський та Вінниця, де впродовж досліджуваного періоду створювалися нові літературні організації та групи, поставали видавництва, театри та ін. Літературна спадщина письменників подільського краю стала важливою складовою літературного процесу періоду національно-культурного відродження українського народу 1920-х рр. Слід відмітити, що характерною рисою літературного руху на Поділлі стала його ідеологічна диференціація. Йдеться про організаційно не оформлену групу молодих «пролетарських» письменників, а також прибічників української національної літератури.

Слід наголосити на тому, що далеко не всі пересічні подоляни могли долучитися до мистецьких здобутків, відвідувати концерти, вистави, виставки та ін. Зокрема, перехід на самоокупність та передача театрів в оренду, висока ціна квитків зробили їхнє відвідування недоступним для широких народних мас.

Від середини 1920-х рр. радянською владою було розпочато кампанію із боротьби з так званим «націонал-ухильництвом», під чим, серед іншого,

розумілася й відданість громадян національній культурі. Зокрема, було здійснено низку заходів з «радянзації» та уніфікації культурно-просвітницьких закладів, витіснення з їхніх лав представників так званої «старої» інтелігенції, підпорядкування роботи цих установ керівництву партійної номенклатури задля їхнього перетворення в агітаційно-пропагандистські центри з утвердження радянської влади на українських теренах. В умовах становлення тоталітарного режиму поступово втрачалася свобода творчості. Творча інтелігенція по-різному реагувала на ці зміни. Частина її радо прийняла нові порядки, інші ж підтримали їх змушено та були й такі, хто не поступився своїми принципами і через це зазнав переслідувань та репресій.

## ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження соціально-політичного портрету інтелігенції Поділля, вивчення її культурно-освітньої діяльності впродовж 1920-х рр. дозволяє зробити наступні конклюзії.

Історія людства свідчить, що суспільство завжди потребує висококваліфікованих фахівців, які, завдячуючи своїм інтелектуальним здібностям, рухають прогрес відповідно вимогам часу та закладають основи суспільного розвитку в перспективі. Такою соціальною групою людей, професійно зайнятих розумовою працею, є інтелігенція.

1. В українській та зарубіжній історіографії присутні праці, присвячені проблематиці української інтелігенції, яка стала об'єктом вивчення багатьох гуманітарних наук – історії, політології, етнології, культурології, мистецтвознавства тощо. Важливе місце у цих дослідженнях посідає вивчення особливостей становлення та діяльності інтелігенції окремих історичних та етнографічних регіонів України, зокрема й інтелігенції Поділля впродовж 1920-х рр. Завдяки кропіткому, багаторічному науковому пошуку подільських науковців в історії місцевої інтелігенції відкрилося чимало нових сторінок. Однак, у рамках окремого узагальнюючого дослідження ця проблема не висвітлювалася. Підготовлена кваліфікаційна робота є певним внеском автора в її вивчення.

2. Новітній культуротворчий процес в Україні був започаткований в роки Української революції 1917-1920 рр. Після поразки у визвольних змаганнях значна частина української інтелігенції, яка брала у них активну участь, емігрувала за кордон. Саме у такий спосіб прибічники УНР рятувалися від радянської влади, а ЗУНРу – від режиму Другої Речі Посполитої. У цьому контексті слід зазначити, що багато представників української інтелігенції, які залишилися жити й працювати на батьківщині були усунуті радянською владою від культурно-освітньої та наукової діяльності як неблагонадійні. Чимала кількість інтелігентів принципово відмовлялася співпрацювати з новою владою, чинила їй опір. Значною мірою це стосується і подільського регіону. Крім того, соціально-політична ситуація у подільському регіоні на початку 1920-х рр. була

досить складною, оскільки тут продовжувалися запеклі воєнні дії, що призвели до кризи в економіці, руйнації соціальної інфраструктури, зростали антирадянські настрої серед жителів краю, не простими були міжнаціональні відносини (за національною ознакою понад 80% населення Поділля становили українці та разом із цим у краї історично сформувалися місцевості компактного проживання представників інших етнічних груп – євреїв, поляків, молдаван). Суттєву частку серед представників інтелігенції становили мешканці Галичини (колишні діячі ЗУНР, вояки УСС, УГА, ЧУГА), які не прийняли утвердження на території їхнього краю Другої Речі Посполитої.

Зважаючи на вищезазначене, більшовики відчували неабиякий кадровий голод на прорадянсько налаштовану інтелігенцію, через що вони вимушені були використовувати послуги дореволюційної інтелігенції, а також тих представників цієї верстви, що працювали за українських урядів. Влада постійно контролювала настрої інтелігентів, пам'ятаючи, що у свій час вони брали активну участь у боротьбі з більшовиками на боці їх противників, а, відтак, становили серйозну небезпеку для неї. Для контролю за інтелігенцією, насамперед за педагогічними і науково-педагогічними працівниками, які мали нести ідеї більшовиків у широкі маси, використовували низку заходів: створювали партійні осередки, проводили політичні та соціальні чистки неблагонадійного елементу, залучали їх до політико-освітньої роботи тощо. Певною мірою для тогочасної інтелігенції характерною була позиція вичікування і сподівання на крах більшовицького режиму. Серед учителів, викладачів і науковців були ті, хто сприйняв ідеї робітничо-селянської влади, більшість їх, втративши надію на реставрацію колишньої влади, просто «примазалися і ставили палки в колеса пролетарського возу». Частина інтелігенції продовжили бути на антирадянських позиціях, у результаті чого вони стали об'єктом масштабних репресій.

3. Складність і напруженість суспільно-політичної обстановки, що було наслідком політики правлячої партії, спрямованої проти національно свідомої інтелігенції, доповнювалося відсутністю для неї достойних умов праці, гідної зарплати, харчування та задоволення житлових умов. До того ж, після

завершення воєнних лихоліть матеріально-технічна база освітянської сфери перебувала у жахливому стані. Приміщення закладів освіти були зруйновані або напівзруйновані у результаті бойових дій та їхнього використання для різних військових потреб, майно ж було знищено або реквізовано. З часом кількість шкіл зросла, було забезпечено кількісне зростання вчителів, але все ж наявної кількості шкіл і самих вчителів не вистачало для охоплення навчанням дітей шкільного віку. Таке становище спостерігалось упродовж всього десятиліття.

4. Одним із пріоритетів влади була боротьба з неписьменністю та малограмотністю, яка, у свою чергу, вимагала значного збільшення кількості вчителів, а рівень підготовки наявних фахівців був незадовільний. Окрім того, у радянській школі зразка 1920-х рр. пріоритет надавався ідеологічному фундаменту педагогічних кадрів. Від освітньої інтелігенції у першу чергу вимагали виховувати підростаюче покоління відповідно до державних пріоритетів. Учителство, власне як і викладачів закладів професійної освіти, представники владних структур розглядали як провідника їх ідей і заходів, намагалися спрямувати дії вчителів в русло «соціалістичного будівництва». Власне це стосується, як власне шкіл титульного етносу, так шкільних закладів нацменшин. У ході здійснення політики коренізації місцеві органи влади намагалися поставити під свій контроль культурно-освітнє життя польської та єврейської спільноти, що часто призводило до перегинів. У цьому відношенні найбільш пригнобленою була російська нацменшина.

Загалом, ліквідація неписьменності, розширення мережі культурно-освітніх закладів, впровадження української мови в освітній процес, збільшення кількості навчальних закладів нацменшин у межах «коренізації» та її складової «українізації», покращення змісту освіти та якості знань в учнівсько-студентських лавах тощо стали основними напрямками освітньої політики в УСРР у 1920-х рр. Втім, від самого початку модернізація культурного життя паралельно співіснувала з тенденцією до його підпорядкування пануючій радянській ідеології.

Певні здобутки мала професійна освіта (професійні школи, школи фабрично-заводського учнівства, профкурси), яка на відміну від базових освітніх закладів мала краще фінансово-матеріальне забезпечення, що дало змогу успішно виконували програму підготовки кадрів.

Як вже зазначалося, значну увагу приділяли підготовці освітянських кадрів. Основи формування системи вищої освіти на українських теренах були закладені у часи Української революції 1917-1920 рр. Педагогічному напрямку, як базовому, у цій системі відводилася провідна роль. Побудова нового суспільства потребувала й відповідних педагогічних кадрів – прибічників радянської влади, оскільки вважалося, що «старі», дореволюційні, не здатні забезпечити належний освітній процес.

Процес становлення вищої педагогічної школи на Поділлі супроводжувався постійним жорстким контролем з боку влади життєдіяльності інтелігенції, запровадженням практики «чисток», залученням викладачів та студентів до пропагандистської та агітаційної роботи тощо. Матеріальне становище вчителів, викладачів закладів вищої освіти та науковців було складним через низькі заробітні плати із періодичною їхньою затримкою, часткову заміну заробітної платні продуктами харчування та речами, неналежні умови праці та проживання.

З метою «пролетаризації» навчальних закладів та виховання нової радянської інтелігенції практикувався принцип формування студентських лав шляхом видачі цільових направлень, що негативно вплинуло на якість контингенту абітурієнтів, адже такі «висуванці» часто не мали належної бази для сприйняття тих знань, які давала вища освіта. Тут слід зауважити, що проблематика історії українського вчительства становить особливий науково-пізнавальний інтерес, адже результати її дослідження можуть мати безпосереднє практичне застосування в процесі виховання майбутньої генерації вчителів незалежної Української держави.

5. Радянська влада усіляко намагалася, і не безуспішно, встановити жорсткий ідеологічний контроль над усіма сферами культурного життя подолян. На початку 1920-х рр. культосвітньою роботою у сільській місцевості

опікувалися спочатку «Просвіти», а після їхньої реорганізації – сільбуду та хатичитальні, у містах – робітничі клуби. Однак, переважна більшість пересічних жителів міст і особливо сіл не брали ніякої участі в їхній діяльності, або ж, у кращому випадку, відігравали роль об'єктів культурницької роботи останніх. Культурно-просвітницькі заклади підпорядковувалися партійно-державному керівництву й з часом перетворювалися в агітаційно-пропагандистські центри радянської влади.

Незважаючи на те, що 1920-ті рр. стали часом становлення тоталітарного режиму в УСРР, який прагнув жорстко контролювати усі сфери суспільного життя, представникам інтелігенції все ж вдавалося знаходити простір для творчого пошуку. У цей період виникають різноманітні літературні організації та групи, постають видавництва, театри, народжується нове кіномистецтво. Це був період активних пошуків та експериментів у літературі, образотворчому мистецтві, музиці, драматургії тощо. Інтелігенція Поділля не стояла осторонь цих процесів, а стала їхнім активним учасником, відіграла важливу роль у розбудові культурного життя Поділля й розвитку культуротворчих процесів в УСРР.

Підсумовуючи зазначимо, що подільська інтелігенція впродовж досліджуваного періоду самовіддано працювала на освітній й культурній ниві. Завдяки її зусиллям у 1920-х рр. активізувалося культурно-освітнє життя регіону, відбулися значні позитивні зрушення в культурно-освітній сфері та науці, утворилася низка професійних й аматорських творчих об'єднань, а також наукових, просвітницьких та дослідницьких установ, сформувалися модерні напрями в літературі та мистецтві та ін. Однак, вже від кінця 1920-х рр. радянське керівництво почало прирівнювати національно-культурне відродження до націоналізму та у цьому зв'язку заходи з «українізації» поступово згортатимуться. Українська інтелігенція досліджуваного періоду, згідно з влучною метафорою Єжи Гедройця, стане поколінням «розстріляного відродження», оскільки його представники будуть цілеспрямовано знищуватися тоталітарним режимом.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

### 1. Неопубліковані джерела

#### 1.1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ)

***Ф. 166. Міністерство освіти і науки України, м. Київ. 1918–2012.***

##### **Оп. 2.**

1. Спр. 272. Звіт про роботу Подільського відділу народної освіти за 1920-1921 рр. і матеріали до нього. 5 серпня – 9 грудня 1921 р., 125 арк.
2. Спр. 848. Місячні звіти про роботу Подільського губвідділу народної освіти за січень-жовтень 1922 р. Січень 1922 р. – 6 січня 1923 р., 119 арк.
3. Спр. 1050. Матеріали про стан та учбово-виховну роботу Вінницького інституту народної освіти (звіти, анкетні відомості, зведення, учбові плани, програми, списки лекторів, студентів). 5 грудня 1922 р. – 24 жовтня 1923 р., 119 арк.
4. Спр. 1063. Матеріали про стан учбово-виховної роботи вищих учбових закладів м. Кам'янець-Подільського в 1921/1922 – 1923/1924 н. роках (звіти, плани, доповіді, відомості). 8 серпня 1922 р. – 26 червня 1924 р., 276 арк.
5. Спр. 1064. Матеріали про стан учбово-виховної роботи в Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті ім. К. Маркса і робітфаку при ньому, Інституті народної освіти в 1921/22 – 1922/23 навч. рр. (протоколи, звіти, доповіді, плани, відомості, списки професорів, викладачів, студентів цих учбових закладів). 17 листопада 1923 р. – 21 березня 1924 р., 348 арк.
6. Спр. 1066. Доповідь про стан учбової роботи Кам'янець-Подільського агрономічного технікуму та відомості про склад викладачів і перереєстрація студентів цього технікуму. 15 грудня 1922 р. – 1 серпня 1923 р., 46 арк.

7. Спр. 1098. Анкетні відомості про стан Могилів-Подільського сільськогосподарського технікуму на І. XII. 1922 р. – І. X. 1923 р. і матеріали до них. 15 січня 1922 р. – 27 жовтня 1923 р., 31 арк.

8. Спр. 1166. Стенографічний звіт про роботу 2-го Всеукраїнської наради. 11–14 квітня 1925 р., 95 арк.

### **Оп. 3.**

9. Спр. 655. Матеріали про роботу Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (звіти, протоколи, кошториси видатків, списки викладачів та листування про штати надсилку різних відомостей та інше). 17 листопада 1923 р. – 30 грудня 1924 р., 170 арк.

### **Оп. 5.**

10. Спр. 567. Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, учбові плани, програми, кошториси). Т. II. 12 червня – 22 жовтня 1925 р., 1114 арк.

11. Спр. 588. Матеріали про роботу медичних і фармацевтичних вузів і технікумів України (протоколи, доповіді, звіти, довідні записки, учбові плани, програми, статистичні відомості, листування). 27 листопада – 5 листопада 1925 р., 965 арк.

### **Оп. 6.**

12. Спр. 205. Річні звіти педагогічних технікумів про їх стан та учбово-виховну роботу за 1924/25, 1925/26 і 1926/27 навчальні роки і матеріали до них. 18 листопада 1925 р. – листопад 1927 р., 340 арк.

13. Спр. 4170. Доповідні записки про завдання, що стоять перед Кам'янець-Подільським сільськогосподарським інститутом та його матеріальне становище, листування з інститутом про асигнування коштів на покращення учбового процесу та капітальний ремонт приміщення. 16 квітня 1926 р. – 7 жовтня 1930 р., 114 арк.

14. Спр. 4173. Доповідь про сучасний стан та перспективи розвитку Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. 9 квітня 1926 р., 18 арк.

15. Спр. 4688. Протоколи засідань правління Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. 9 червня 1926 р. – 2 квітня 1930 р., 8 арк.

**Оп. 8.**

16. Спр. 404. Звіти інспекторів Управління профосвіти для обстеження стану роботи Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, Вінницького, Могилів-Подільського, Проскурівського і Тульчинського педтехнікумів за 1927/28 р. 9 січня – 25 лютого 1929 р., 48 арк.

***Ф. 539. Центральна контрольна комісія – Народний комісаріат  
робітничо-селянської інспекції УСРР (ЦК–НК РСІ УСРР), м. Харків.  
1918–1958.***

**Оп. 3.**

17. Спр. 110. Документи про культурно-просвітницьку і видавничу діяльність в УСРР, 156 арк.

18. Спр. 278. Документи про організацію і врегулювання притоку сільського населення для роботи на промислових підприємствах УСРР (постанови, пропозиції, кошториси, доповідні і пояснювальні записки, таблиці, свідчення, листування). Липень 1925 р. – серпень 1926 р., 234 арк.

19. Спр. 1393. Документи про розвиток народної освіти в УСРР (інструкції, звіти, доповіді, свідчення, листування), 214 арк.

20. Спр. 1400. Документи про обстеження народної освіти і політосвіти в УСРР (протоколи, доповіді, свідчення, листування). Травень-вересень 1925 р., 135 арк.

21. Спр. 1471. Документи про обстеження стану охорони здоров'я в Подільській губернії (1924–1925 рр.), 145 арк.

***Ф. 582. Державний комітет статистики України (Держкомстат  
України, м. Київ). 1920–2003.***

**Оп. 1.**

22. Спр. 1654. Форма В-7. Самодіяльне населення за статтю, головними народностями і головним заняттям. Зведена по Україні. 1926 р. Т.1, 563 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України  
(м. Київ)**

***Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК  
КПУ), м. Київ (1918–1991)***

**Оп. 6.**

23. Спр. 29. Протоколи № 3, 4, 6–26, 28–56 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 1 січня 1922 р. – 29 червня 1922 р., 116 арк.

24. Спр. 30. Протоколи № 57–101 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 4 липня 1922 р. – 22 листопада 1922 р., 155 арк.

25. Спр. 34. Матеріали до протоколів № 33–34 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 31 березня 1922 р. – 9 травня 1922 р., 158 арк.

26. Спр. 40. Протоколи № 102–120, 1–34а, 35–48 засідань Політбюро ЦК КП(б) України. 5 січня 1923 р. – 31 грудня 1923 р., 189 арк.

27. Спр. 66. Матеріали і протоколи № 55–60 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 20 лютого 1925 р. – 27 березня 1925 р., 177 арк.

**Оп. 20.**

28. Спр. 154. Документи про обстеження стану і розвитку кінематографії в УСРР (постанови, циркуляри протоколи, доповідні записки, свідчення, листування). 20 лютого – 24 грудня 1925 р., 134 арк.

29. Спр. 301. Матеріали до протоколу № 42 /пункти 3а – 29а; 1–4/ засідання Політбюро ЦК КП(б)У. 2 січня 1921 р. – 30 червня 1921 р., 255 арк.

30. Спр. 354. Протоколи № 63–111 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 1 липня 1921 р. – 27 грудня 1921 р., 152 арк.

31. Спр. 540. Протокол VII Подільської губернської конференції КП(б)У і засідань бюро губкому партії. Доповіді, місячні звіти, листи, зведення, зведення губкому партії про партійне і радянське будівництво, боротьбу з

бандитизмом, роботі серед жінок, молоді, проведення продподаткової кампанії та іншим питанням. 12 січня 1921 р. – 30 грудня 1921 р. 200 арк.

32. Спр. 998. Протоколи № 48–77; 1–7 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 2 січня 1924 р. – 27 червня 1924 р., 145 арк.

33. Спр. 1075. Циркуляри, інструкції, положення, проєкти положень ЦК КП(б)У, Центрального бюро комуністического студентства при організаційно-інструкторському відділі ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У о роботі ком'ючєєк в вищих учєбних заведєніях, бор'бє с буржуазної ідеологієй, освєщенні в печаті жєзні шкєлы и др. вєпрєсам. Плєны работы, докладах о дєятєльности Центрального бюро комуністического студентства, ком'ючєєк вузов. 14 сєнтября – 31 дєкабря 1922 г., 197 арк.

34. Спр. 1076. Протоколи засєдєний Центрального бюро комуністического студентства при організаційно-інструкторському відділі при ЦК КП(б)У. Протоколи засєдєний члєнов бюро Дома прєлетарского студентства (ДПС). 24 августа – 28 дєкабря 1922 г., 160 арк.

35. Спр. 1489. Протоколи № 8–37, 37а, 38–42 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 4 липня 1924 р. – 27 грудня 1924 р., 187 арк.

36. Спр. 1513. Положєніє о вищих учєбних заведєніях, подготєвчих курсах для поступающих в вузы, інструкція полїткомїссєрам вузов. Доклады о состояннї партїйной работы в інстїтутах народногє обрєзованнєя. Тєзїсы, доклады, положєнієя о профєсїональном обрєзованнїи. Протоколы засєдєний комїссїи по распрєдєлєнїю стїпендїй в вузах и др. докумєнты о граждєанских учєбных заведєніях. 13 янвєря – 15 дєкабря 1922 г., 106 арк.

37. Спр. 1854. Протоколи засідань комісії Народного Комїсарїату Освіти УСРР з прєдставнїками вїдомств і устанєв з встанєвлєннєя сїтки вищих навчальних закладїв, прєвєрїкї інстїтутїв і робїтнїчих фєкулътєтїв УСРР. Вїпїскї з прєтоколїв засїдань комісії Народного Комїсарїату Освіти УСРР, доповїдї, звєдєннєя НКО УСРР в ЦК КП(б)У про стан вищих навчальних закладїв, культурно-просвітньої роботи на сєлї, прєдбачуванєму прїємї до

вищих навчальних закладів в 1923–24 навчальному році. 16 січня 1924 р. – 31 грудня 1924 р., 96 арк.

38. Спр. 1856. Тезисы к докладу Главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования УССР «Производственная практика и стаж в системе профобра». Переписка с Главполитпросветом и Укрглавпрофобром об уточнении контрольных цифр бюджета на 1924/1925 гг.; подготовке дипломатов и консулов УССР, праздновании годовщины Великой Октябрьской социалистической революции в школах ликвидации неграмотности и др. вопросам. 1 февраля – 8 декабря 1924 г., 54 арк.

39. Спр. 2251. Матеріали до протоколів № 60–66 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 22 лютого 1924 р. – 15 травня 1924 р., 192 арк.

40. Спр. 2260. Матеріали до протоколів № засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 29 травня 1924 р. – 20 вересня 1924 р., 167 арк.

41. Спр. 2316. Протоколи № 47–76 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 6 січня 1924 р. – 25 грудня 1924 р., 143 арк.

42. Спр. 2455. Матеріали до протоколів № 21–28, 30–34 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 16 серпня 1924 р. – 2 листопада 1924 р., 172 арк.

43. Спр. 2691. Протоколи № 56–59 засідань Політбюро ЦК КП(б)У. 6 червня 1924 р. – 30 жовтня 1924 р., 46 арк.

44. Спр. 2703. Докладные записки, справки информотдела ЦК КП(б)У, ВСНХ УССР, советских органов о состоянии и перспективах развития высшего образования в республике, связях вузов с производством, положении дел в отдельных учебных заведениях, деятельности партячеек вузов. Тезисы доклада проф. С. Ю. Семиковсково о взаимопомощи республиканских и союзных научно-исследовательских учреждений. Февраль – 29 сентября 1928 г., 86 арк.

### **1.3. Державний архів Вінницької області (м. Вінниця)**

***Ф. П. 1. Подільський губерньський комітет КП(б)У (Губком КП(б)У)***

**Оп. 1.**

45. Спр. 2. Протоколи засідань і стенограми VIII Подільської губернської конференції КП(б)У. 2–5 липня 1922 р., 98 арк.

46. Спр. 3. Протоколи засідань і стенограми IX Подільської губернської конференції КП(б)У. 16–21 березня 1923 р., 28 арк.

47. Спр. 5. Протоколи і матеріали X Подільської губернської конференції КП(б)У. 5 травня 1924 р. – 8 травня 1924 р., 354 арк.

48. Спр. 11. Протоколи пленумів Подільського Губкому КП(б)У. 8 лютого 1922 р. – 30 листопада 1922 р., 168 арк.

49. Спр. 40. Таємне і цілком таємне листування Подільського Губкому КП(б)У з ЦК КП(б)У, ЦК РКП(б), Губвідділом ДПУ і Окркомітетами КП(б)У. 6 травня 1923 р. – 23 квітня 1924 р., 120 арк.

50. Спр. 57. Протоколи пленумів губкому КП(б)У. 8 лютого 1922 р. – 30 листопада 1922 р., 62 арк.

51. Спр. 241. Доповіді Подільського губернського комітету КП(б)У в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. 14 листопада 1924 р. – 24 січня 1925 р., 52 арк.

52. Спр. 242. Доповіді Подільського губернського комітету КП(б)У в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. 14 березня 1925 р. – 27 березня 1925 р., 77 арк.

53. Спр. 419. Доповіді Подільського губернського комітету КП(б)У в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. 16 листопада 1926 р. – 25 січня 1926 р., 77 арк.

54. Спр. 1510. Протоколи засідання Широкої колегії Подільського губернського комітету КП(б)У. 27 березня 1923 р. – 11 квітня 1924 р., 32 арк.

55. Спр. 1565. Інструкції, програмні завдання, плани роботи та інша матеріали культурно-просвітницьких закладів і організацій Агітаційно-пропагандистського відділу Подільського губернського комітету КП(б)У. 19 березня 1924 р. – 27 березня 1925 р., 235 арк.

56. Спр. 1569. Доповіді, зведення та інші матеріали з питань освіти і кінофікації села Губернського відділу професійної освіти та Губернського управління будинками селян. 1 жовтня 1924 р. – 12 січня 1925 р., 33 арк.

57. Спр. 1594. Протоколи приймально-випробувальної комісії при прийомі осіб до навчальних закладів. 21 березня 1923 р. – 31 жовтня 1923 р., 51 арк.

58. Спр. 1674. Протоколи засідання Польської секції Подільського губерньського комітету КП(б)У. 29 квітня 1924 р. – 4 червня 1928 р., 41 арк.

59. Спр. 1683. Звіт Польської секції при Кам'янецькому окружному відділі народної освіти. 24 травня 1924 р. – 24 січня 1925 р., 51 арк.

***Ф. П. 29. Вінницький окружний комітет КП(б)У. 1923–1930 рр.***

**Оп. 1.**

60. Спр. 5. Протоколи Пленумів Вінницького Окркому КП(б)У. 25 червня 1923 р. – 5 жовтня 1923 р., 7 арк.

61. Спр. 35. Вінницька округа. Звіти і листування про роботу органів народної освіти, охорони здоров'я і соціального забезпечення. 1 березня 1923 р. – 14 грудня 1923 р., 63 арк.

62. Спр. 205. Директивы и инструкции ЦК РКП/б/, ЦК КП/б/У по вопросам организационно-партийной и массово-политической работы. 4 січня 1924 р. – 02 грудня 1924 р., 114 арк.

63. Спр. 289. Отчет окружного комитета КП(б)У VII окружной партийной конференции. 27 ноября 1926 г., 120 арк.

64. Спр. 290. Материалы к отчетному докладу окружного комитета КП(б)У VII окружной партийной конференции. 14 февраля 1927 г. – 16 декабря 1927 г., 205 арк.

65. Спр. 338. Звіти і інформації Вінницького окружного комітету КП(б)У про стан агітаційно-масової роботи. 7 січня 1927 р. – 6 грудня 1927 р., 156 арк.

66. Спр. 373. Спецзведення ДПУ про факти порушення революційної законності. 1 січня 1928 р. – 28 грудня 1928 р., 229 арк.

67. Спр. 430. Докладные записки и переписка по вопросу работы добровольного общества «Безбожник» и материалы антирелигиозной пропаганды. 20 февраля – 3 декабря 1928 г., 24 арк.

***Ф. П. 30. Гайсинський окружний комітет КП(б)У. 1923–1930 рр.***

**Оп. 1.**

68. Спр. 5. Гайсинська округа. Протоколи засідань бюро Окркома КП(б)У. 19 лютого 1923 р. – 31 грудня 1923 р., 138 арк.

69. Спр. 1565. Зведення, інформації в губком про роботу Ольгопольського повітового комітету КП(б)У. 1 січня 1921 р. – 1 червня 1921 р., 36 арк.

***Ф. П. 31. Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У.***

***70. 1923–1930 рр.***

**Оп. 1.**

71. Спр. 118. Могилів-Подільська округа. Зведення і огляди ДПУ про факти бандитизму, антирадянських виступів, економічному і політичному стані округи. 21 січня 1926 р. – 20 грудня 1926 р., 210 арк.

72. Спр. 190. Доповідні, записки, справи і листування з питань роботи культурно-освітніх установ, органів народної освіти, поширення періодичної преси в Могилів-Подільській окрузі. 118 арк.

73. Спр. 354а. Могилів-Подільська округа. Матеріали до звіту окружного комітету КП(б)У XIII-ій партійній конференції. 13 травня 1930 р., 20 арк.

***Ф. П. 33. Тульчинський окружний комітет КП(б)У. 1923–1930 рр.***

**Оп. 1.**

74. Спр. 114. Циркуляри та інструктивні листи ЦК і Подільського Губкому КП(б)У по агітпропу. 4 січня – 30 грудня 1924 р., 271 арк.

***Ф. П. 136. Вінницький обласний комітет КП(б)У. 1932–1939 рр.***

**Оп. 9.**

75. Спр. 437. Протоколи засідань колегії агитпропа горкома КП(б)У 21 січня 1924 р. – 17 грудня 1924 р., 14 арк.

***Ф. П. 147. Подільська губернська контрольна комісія КП(б)У,***

***м. Вінниця. 1920–1925 рр.***

**Оп. 1.**

76. Спр. 145. Протоколи засідань клубної комісії и переписка горкома КП(б)У по вопросам культурно-просветительной работы. 16 січня 1924 р. – 23 грудня 1924 р., 112 арк.

***Ф. П. 159. Могилів-Подільський міський комітет компартії  
України. 1924–1991 рр.***

**Оп. 1.**

77. Спр. 491. Директиви міському КП(б)У з питань організаційної і масово-політичної роботи. 6 вересня 1925 р. – 14 грудня 1925 р., 20 арк.

***Ф. П. 249. Вінницький український педагогічний технікум.  
1925-1941 рр.***

78. Спр. 6. Справа комосередку при ВУПТ. 29 жовтня 1926 р. – 10 липня 1928 р., 225 арк.

79. Спр. 13. Плани і відчити. 1 січня 1928 р. – 15 січня 1929 р., 61 арк.

80. Спр. 20. Плани і відчити. 21 лютого – 15 квітня 1930 р., 16 арк.

81. Спр. 33. Протоколи бюро и общих собраний коммунистов. 1927 г., 62 арк.

82. Спр. 34. Протоколи бюро и общих собраний коммунистов. 1928 г., 82 арк.

***Ф. Р. 254. Подільська губерньська інспекція народної освіти***

**Оп. 1.**

83. Спр. 27. Матеріали щодо відрахування коштів викладачами на благодійність. 1924 р., 118 арк.

84. Спр. 110. Статистичні дані про культурно-освітні заклади міського та сільського типу Подільської губернії у 1923 р., 16 арк.

85. Спр. 129. Матеріали звернень повітових органів народної освіти до губерньського керівництва. 1921–1923 рр., 35 арк.

86. Спр. 195. Бюджет Тульчинських педкурсів на 1923–1924 н.р., 12 арк.

87. Спр. 208. Матеріали щодо організації святкування 50-річчя з дня заснування єврейського театру. Жовтень 1925 р., 25 арк.

88. Спр. 249. Циркуляр НКО УСРР про організацію допомоги голодуючим Півдня України на Поділлі. 12 серпня 1922 р., 18 арк.

89. Спр. 278. Матеріали щодо створення при Губвідділі ДПУ спеціальної культосвітньої комісії. 1922 р., 113 арк.

90. Спр. 294. Матеріали щодо матеріального становища представників художньо-мистецької інтелігенції. 1922 р., 141 арк.

91. Спр. 382. Відомості щодо національного складу населення Подільської губернії. 1921 р., 6 арк.

92. Спр. 625. Матеріали про відвідування театрів глядачами у Подільській губернії. 1922 р., 46 арк.

**93.** Спр. 636. Матеріали до протоколу № 1 засідання секретаріату ЦК КП(б)У. 8 вересня 1922 р., 12 арк.

94. Спр. 637. Матеріали обстеження матеріально-технічного забезпечення театрів Подільської губернії. 1922 р., 14 арк.

95. Спр. 647. Матеріали щодо створення літературно-художнього гуртка при Вінницькому інституті народної освіти ім. Лесі Українки. Листопад 1922 р., 23 арк.

***Ф. Р. 256.***

**Оп. 1.**

96. Спр. 254. Посвідчення вчителів Овечацької школи. 4 квітня – 16 вересня 1923 р., 6 арк.

***Ф. Р. 510. Вінницька окружна рада профспілок***

**Оп. 1.**

97. Спр. 129. Протоколи засідань РКК вузов г.Вінниці. Учебный план, тарифно-расценочная ведомость, штаты винницкого украинского педагогического техникума им. И. Франко. 5 апреля – 15 декабря 1926 г., 40 арк.

***Ф. Р. 965. Подільське губернське статистичне бюро***

**Оп. 5.**

98. Спр. 299. Статистичні відомості про кількість міських та сільських шкіл у Подільській губернії станом на 1.01.1922 р., 16 арк.

99. Спр. 351. Циркуляри, укази ЦСУ України, статистичні відомості про кількість культурно-просвітніх закладів на 01.01.1925 р. 62 арк.

***Ф. Р. 1941. Вінницький інститут народної освіти ім. В. І. Леніна.  
1920-1924 рр.***

**Оп. 1.**

100. Спр. 1. Циркуляри Наркомпроса и Укрглавпрофобра, ведомости сдачи зачётов и протоколы заседаний совета института. 11 января – 16 декабря 1922 г., 156 арк.

101. Спр. 5. Циркуляри и протоколы заседаний президиума Укрглавпрофобра; списки лекторов института и протоколы собраний лекторов и студентов института. 28 января – 24 декабря 1923 г., 193 арк.

102. Спр. 14. Протоколи засідань ради (1920-1921 академ. рік). 25 серпня 1920 р. – 2 червня 1921 р., 57 арк.

103. Спр. 15. Протоколи засідань ради (1921-1922 академ. рік). 23 липня 1921 р. – 10 липня 1922 р., 87 арк.

104. Спр. 47. Доклад-обзор деятельности Наркомпроса за 1922-1923 гг., постановления комиссии по освобождению платы за правоучение. 22 октября – 14 декабря 1923 г., 164 арк.

**Державний архів Хмельницької області (м. Хмельницький)**

***Ф. П. 1. Кам'янець-Подільський повітовий комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1920-1923 рр.***

**Оп. 1.**

105. Спр. 164. Протоколи партсобраний и заседаний ячейки КП(б)У высших учебных заведений г. Каменец-Подольска и переписка по организационным и др. вопросам. 3 марта – 31 декабря 1922 г., 88 арк.

106. Спр. 203. Протоколы партсобраний и заседаний, доклады и отчёты ячейки КП(б)У высших учебных заведений г. Каменец-Подольска. 3 января – 9 марта 1923 г., 83 арк.

***Ф. П. 3. Кам'янець-Подільський окружний комітет КП(б)У. 1923–1930, 1935–1937 рр.***

**Оп. 1.**

107. Спр. 39. Протоколи засідань колегії і бюро Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. 13 березня 1923 р. – 23 жовтня 1923 р., 109 арк.

108. Спр. 90. Державні інформаційні зведення Кам'янець-Подільського прикордонного загону ДПУ про політичний і господарський стан округи, про настрої серед населення. 4 травня 1924 р. – 31 грудня 1924 р., 65 арк.

109. Спр. 97. Протоколы партийных собраний и бюро ячейки КП(б)У высших учебных заведений города Каменец-Подольска. 29 апреля – 24 ноября 1924 г., 147 арк.

110. Спр. 263. Директивы ЦК ВКП(б) и протоколы совещаний по вопросам высших учебных заведений при Каменец-Подольском окружном КП(б)У. 15 августа 1928 г. – 1 июля 1929 г., 38 арк.

***Ф. П. 4. Осередок Комуністичної партії (більшовиків) України Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. 1924-1932, 1934-1935, 1944-1991 рр.***

**Оп. 1.**

111. Спр. 1. Отчётные доклады и материалы о работе добровольных организаций при ячейке КП(б)У. Июль 1924 г. – октябрь 1928 г., 43 арк.

112. Спр. 2. Директивы вищестоящих пратийних органів и списки членов и кандидатов партии ячейки КП Украины. Апрель – декабрь 1925 г., 129 арк.

113. Спр. 6. Протоколы собраний и заседаний бюро ячейки КП(б)У. 24 ноября 1925 г. – 24 января 1927 г., 93 арк.

114. Спр. 9. Статистические отчёты и списки членов партии ячейки КП(б)У. Январь-декабрь 1926 г., 57 арк.

115. Спр. 18. Ведомости по уплате членских партийных взносов и планы работы ячейки КП(б)У. Февраль 1927 г. – декабрь 1928 г., 93 арк.

***Ф. П. 458. Шепетівський окружний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. 1924-1941, 1944-1962, 1965-1991 рр.***

**Оп. 1.**

116. Спр. 275. Протоколы партийных собраний ячейки КП(б)У Шепетовского педтехникума. 3 января – 7 марта 1929 г., 61 арк.

***Ф. П. 1602. Кам`янець-Подільський окружний комітет Ленінської Комуністичної спілки молоді України. 1923-1930, 1935-1937 рр.***

**Оп. 1.**

117. Спр. 303. Сведения о нездоровых явлениях и засоренности в комсомольской организации города Каменец-Подольска. 8 декабря 1928 г. – декабрь 1929 г., 30 арк.

118. Спр. 360. Отчёты о работе «легкой кавалерии» по городу Каменец-Подольску. Апрель-декабрь 1929 г., 33 арк.

***Ф. Р. 5. Кам`янецька окружна інспектура народної освіти. 1922-1930 рр.***

**Оп. 1.**

119. Спр. 8. Протоколы съезда работников народного образования и социалистической культуры уезда и города от 4-9 мая 1921 г., съезда учителей Китайгородского района, совещания заедующих школ и детских учреждений города и собрания курсантов окружных политико-педагогических курсов; доклад о состоянии народного образования в Должокской волости. 23 января – 23 декабря 1923 г., 54 арк.

120. Спр. 95. Доклад о состоянии народного образования в округе на 15 июня 1927 г. 1927 г., 110 арк.

121. Спр. 146. Выписки из протоколов заседаний СНК УССР и президиума окружного исполкома, резолюции по докладам о пятилетнем

плане культурного строительства на Украине, планы ликвидации неграмотности и радиофикации в селах округа. 11 февраля 1928 г. – 30 декабря 1929 г., 741 арк.

122. Спр. 153. Протоколы заседаний рабоче-конфликтной комиссии профсоюза работников просвещения. 12 сентября – 31 октября 1928 г., 7 арк.

123. Спр. 561. Циркуляры, распоряжения и протоколы совещаний Подольского губернского отдела профобразования о порядке приёме в техникумы; об организации курсов профобразования; выписки из приказов по подотделу профобразования. 18 августа 1922 г. – 20 февраля 1924 г., 81 арк.

124. Спр. 563. Доклад о работе Каменецкого уездного отдела профобразования за 1922 г., доклады и отчёты о работе подотдела профобразования за 1923 г., института народного образования и школ фабрично-заводского обучения, сведения о комплектовании институтов, техникумов и рабфаков, анкеты школ профобразования. 30 января – 15 декабря 1923 г., 282 арк.

125. Спр. 565. Протокол объединённого заседания студенческих комитетов института народного образования и сельскохозяйственного института, штатное распоряжение и списки студентов сельскохозяйственного института и рабфаки. 3 января – 21 декабря 1923 г., 397 арк.

126. Спр. 587. Протоколы заседаний комитета улучшения быта студентов. 4 марта – 31 октября 1924 г., 56 арк.

127. Спр. 589. План работы и отчёт о работе Каменец-Подольского института народного образования за осенний квартал 1923-1924 учебного года, анкета научных и методработников, списки преподавателей и студентов института. 10 января – 31 декабря 1924 г., 65 арк.

128. Спр. 611. Годовой отчёт Каменец-Подольского института народного образования за 1925-1926 учебный год. 1925-1926 гг., 54 арк.

129. Спр. 641. Протоколы заседаний правления и предметной комиссии Каменец-Подольского института народного образования, отчёт института за

1925-26 учебный год, анкеты преподавателей института. 5 февраля – 9 октября 1926 г., 60 арк.

130. Спр. 771. Годовые отчёты по ликвидации неграмотности. 1927, 23 арк.

**Ф. Р. 195. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут**

131. Спр. 9. Звіти про діяльність інституту і його відділів. 21 вересня 1921 р. – 8 грудня 1922 р., 115 арк.

132. Спр. 14. Протоколы заседаний библиотечной комиссии и рабфака СГИ, отношения Райиполкома по вопросу укомплектования фундаментальной библиотеки института, проверке каталога, изъятия запрещенных книг; списки рекомендованой и подлежащий изъятию литературы. 12 января 1927 г. – 10 апреля 1932 г., 88 арк.

133. Спр. 76. Книга учёта работ написанных преподавателями института. 1 октября 1925 г. – 24 декабря 1928 г., 16 арк.

134. Спр. 85. Учебные планы, программы и научные работы профессоров института. 1927 г., 60 арк.

135. Спр. 86. Отчёт о работе кафедры за вторую половину 1925 года, списки и сведения о преподавателях и аспирантах института. 18 апреля – 3 декабря 1927 г., 86 арк.

**Ф. Р. 302. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. 1920-1935, 1948-1997 рр.**

**Оп. 1.**

136. Спр. 3. Декрети, постанови Раднаркому УРСР, вказівки Укрголовпрофбюро про покращення положення учених спеціалістів та заслужених робітників літератури і мистецтва, забезпечення сільськогосподарських шкіл учбовим приладдям, трудову мобілізацію студентів та інших питаннях. 2 січня – 10 грудня 1921 р., 98 арк.

137. Спр. 5. Декрет Раднаркому УРСР, накази по Київській військовій окрузі, інституту, інструкція про учбово-трудова мобілізацію студентів,

відновлення наукової ради, порядок прийому до вищих шкіл, відчит університету по канцелярії студентських справ з 22 жовтня 1918 р. по 1 липня 1920 р., відомості про склад студентів та списки їх. 13 жовтня 1921 р. – 3 травня 1924 р., 181 арк.

138. Спр. 11. Накази політ комісара по вищих школах м. Кам'янець-Подільський, списки студентів, звільнених з інституту. 16 квітня – 24 грудня 1921 р., 123 арк.

139. Спр. 51. Доповідна записка про реорганізацію факультетів, річні, місячні звіти по навчальній частині інституту за 1921-1922 навч. рік. 6 грудня 1921 р. – 3 січня 1923 р., 263 арк.

140. Спр. 217. Звіт про роботу інституту за 1921-1922 академічний рік. 1922 р., 13 арк.

141. Спр. 218. Звіт про роботу інституту за 1922 р. 1922 р., 57 арк.

142. Спр. 384. Накази по вищих школах м. Кам'янця. 9 березня – 13 червня 1923 р., 10 арк.

143. Спр. 385. Накази по інституту за 1923 рік. 23 січня – 22 листопада 1923 р., 69 арк.

144. Спр. 394. Лист Центральної спілки українського студентства в Празі про встановлення зв'язку з вищими школами України (копія), вказівки Наркомату освіти УРСР, наказ губерньського комітету профосвіти про практичну роботу в вузах, затвердження скорочення штатів в зв'язку з об'єднанням інституту з педкурсами та інше. 7 січня – 18 грудня 1923 р., 76 арк.

145. Спр. 414. «Вісті» – щотижнева стінна інформаційна газета інституту за 1923-1925 рр. 1923-1925 рр., 142 арк.

146. Спр. 415. Заметки для еженедельной гезеты института «Вести» за 1923 г., 25 октября 1923 г. – 18 августа 1925 г., 48 арк.

147. Спр. 566. Наказ окрвиконкому про проведення загального перепису державного апарату, протоколи звітних річних зборів продукційного колективу інституту; копії відомостей, відправлених окружному комітету

професійної освіти про стан інституту та інше. 5 січня 1924 р. – 14 лютого 1925 р., 154 арк.

148. Спр. 574. Накази по інституту за 1924-1927 роки. 14 липня 1924 р. – 1 жовтня 1927 р., 80 арк.

149. Спр. 576. Накази по ІНО за 1924 рік. 9 січня – 2 серпня 1924 р., 58 арк.

150. Спр. 599. Положення про штатну систему оплати викладачам вищих учбових закладів; вказівки Наркомату освіти УРСР про надіслання відомостей про кандидатури в члени правління інституту від студентів та професійної спілки. Листування з радою студентського клубу, відомості та звіти про його роботу і гуртка по вивченню основ ленінізму. 1 січня 1924 р. – 31 серпня 1925 р., 15 арк.

151. Спр. 721. Протоколи засідань правління інституту, соціально-економічної предметної комісії та факультетської комісії про затвердження плану лабораторних занять, постановку єврейської мови та літератури в педагогічних вузах, по сільськогосподарських питаннях; звіти про роботу за 1924/25 р. та літній триместр. Списки та відомості про співробітників. 2 липня – 29 грудня 1925 р., 118 арк.

#### **Оп. 4.**

152. Спр. 3. Політзвіт за 1924-1925 навч. рік. 10 вересня – 15 грудня 1924 р., 4 арк.

153. Спр. 4. Політзвіти за 1924-1925 навч. рік. 1 січня – 15 липня 1925 р., 12 арк.

154. Спр. 41. Численность трудовой интеллигенции Каменецкого округа и др. 4 апреля 1929 г., 31 арк.

#### ***Ф. Р. 336. Кам`янецький повітовий виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.***

***1920-1923 рр.***

155. Спр. 82. Циркуляры, приказы, письмо Подольского губернского исполкома, информационные бюллетени ГПУ, протоколы пленума и бюро

уездного комитета партии по чистке советского аппарата. Списки сотрудников уездного продкома и политически неблагонадёжных сотрудников уезда. 5 января – 17 декабря 1922 г., 190 арк.

***Ф. Р. 1566. Кам'янецьке окружне відділення профспілки працівників освіти. 1923-1930 рр.***

**Оп. 1.**

156. Спр. 52. Матеріали місцевого комітету профспілки ІНО (протоколи, листування, списки). 2 січня – 15 грудня 1924 р., 83 арк.

***Ф. Р. 1584. Кам'янецьке окружне бюро пролетарського студентства. 1924-1930 рр.***

**Оп. 1.**

157. Спр. 4. Протоколы заседаний бюро за 1928 г., акты обследований учебных заведений города. 23 января – 27 декабря 1928 г., 159 арк.

158. Спр. 26. Заметки студентов высших учебных заведений города для газеты «Студент Прикордоння». 29 ноября 1929 г., 49 арк.

## **2. Опубліковані джерела та матеріали**

### **2.1. Збірники документів, матеріали законодавчого та нормативного характеру, мемуари**

159. Бюллетень VIII Всеукраинской конференции КП(б)У (12–17 мая 1924 р.): Стеногр. Харьков: Пролетарий, 1924. 231 с.

160. Великий терор на Хмельниччині: іст.-краєзн. зб. (свідчення та док.) / упоряд. В.А. Дмитрик та ін.; авт. передм. М. Вавринчук. Хмельницький: Евріка, 2004. 2-ге вид., допов. і випр. 414 с.: іл.

161. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917–1953. Москва: МФД, 2002. 872 с.

162. Голод та голодомор на Поділлі 1920 –1940 рр.: зб. док. та матер. / упоряд. Р. Ю. Подкур та ін. Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. 704 с.

163. Декреты Советской власти. Июль 1921 г. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. Т. XVII. 512 с.
164. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) / ред. П.П. Бачинський. Київ, 1999. 640 с.
165. Закони та розпорядження в справі народної освіти. Систематизований збірник з передмовою заступника народного комісара освіти О. Полоцького / упоряд. М. Глейзер. Харків: Радянська школа, 1931.
166. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Москва: Госпланиздат, 1921. №15. 216 с.
167. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Москва: Госпланиздат, 1940. №49. 268 с.
168. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В двох томах. 1918–1941. Київ: Вид-во політ. літ. України, 1976. Т. 1. 1007 с.
169. Костюк Г.О. Зустрічі і прощання: спогади. Київ: Смолоскип, 2008. Кн.1. 720 с.
170. Культурная жизнь в СССР: Хроника. 1917–1927 / АН СССР. Ин-т истории СССР. Москва: Наука, 1975. 766 с.
171. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 (Збірник документів і матеріалів) / упоряд.: В.М.Волковинський, П.С.Гончарук, А. Д. Гришин та ін. Київ: «Наукова думка», 1979. 665 с.
172. Культурне будівництво в Українській РСР (1928 – червень 1941): зб. док. і матер./[упоряд.: В. М. Даниленко, О. Г. Луговський, І. О. Молодчикова та ін.; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас та ін.]. Київ: Наук. думка, 1986. 416 с.
173. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959 рр.: зб. док./[редкол.: О. І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та ін.]. Київ: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1960. Т.1. 1917 – червень 1941 рр. 884 с.
174. Культурное строительство СССР. Москва, 1940. 268 с.

175. Ленин В. И. Речь на I всероссийском съезде учителей-интернационалистов, 5 июня 1918 г. // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Изд. пятое. Москва: изд-во полит. л-ры, 1969. Т. 36, март-июль 1918 г. С. 420-421.

176. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської еволюції «згори». 1928–1940: зб. док. та матеріал. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.

177. Опыт неосознанного поражения: Модели революционной культуры 20-х годов: хрестомат. / сост. Г.А. Белая. Москва: РГГУ, 2001. 455 с.

178. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1979. Т. 2. 627 с.

179. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / автор-упорядник, передмова, коментарі М.П. Олійник. Хмельницький : ХНУ, 2008. 250 с.

180. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): зб. док. і матер. Вінниця, 1957. 625 с.

181. Покутський, П. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут. Спогади / Павло Покутський // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя (Мюнхен). 1966. Ч. 6 (66), червень. С. 89-102.

182. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП (б). Повестки дня засідань. 1919–1952: Каталог / под ред. Г.М. Адибекова, К.М. Андерсона, Л.А. Роговой. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. Т. II. 2001. 1200 с.

183. Про стан та перспективи культурного будівництва (Пост. XI Всеукр. З'їзду Рад робітн., селянськ. і червоноарм. депутатів 15 травня 1929 р. ) // Закони та розпорядження у справі народної освіти. Систематизований збірник з передмовою заступника наркома освіти УСРР О. Полоцького / упор. М. Глейзер. Харків: Радянська школа, 1931.

184. Русова С. З маловідомого і невідомого / [упоряд. О. Джус, З. Нагачевська]. Івано-Франківськ: Гостинець, 2004. Ч. 1: Несторка української педагогічної літератури. 456 с.
185. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1921. №21.
186. Сборник узаконений и распоряжений рабочее-крестьянского правительства Украины. 1923. №46.
187. Социалистическое строительство на Виннитчине: док. и матер. (1921-1941) / [сост. В. Ф. Воловик и др.]. Одесса: Маяк, 1987. 272 с.
188. Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов, 28/XII 1928 – 4/I 1929 . Москва: Ком. акад. изд.-во историков-марксистов, 1929. Т. 1.
189. Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали. К.: Парламентське в-во, 2008. 928 с.
190. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / сост. В.А. Блюм. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 488 с.
191. Червоні жорна. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій. Вінниця: Державне обласне видавництво «Вінниця», 1994. 80 с.

## 2.2. Описово-статистичні джерела

192. Артисти, композитори, художники Хмельниччини: бібліографіч. покажч. / [укл.: С. К. Гуменюк]. Хмельницький, 1989. 80 с.
193. Безвершук Ж.О. Історія культури в термінах і назвах: словник-довідник. Київ: Вища школа, 2003. 399 с.
194. Кам'янецька округа: матеріали до опису округ УСРР / Центр. стат. управл. УСРР. Харків, 1926. 48 с.
195. Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. Київ: Україна, 2003. 384 с.
196. Косячный П. Вопросы «количества и качества» в развитии народного образования // Экономика и статистка Проскуровщины:

ежемесячный бюллетень Проскуровского окрплана и окрстатбюро. Проскуров, 1927. №2-3, ноябрь-декабрь. С. 3-14.

197. Майер В. Попередні підсумки всесоюзного шкільного перепису 15 грудня 1927 р. на Проскурівщині // Экономика и статистика Проскуровщины. Ежемесячный бюллетень Проскуровского окрплана и окрстатбюро. 1928. № 4–5. С. 80–90.

198. Мала енциклопедія етнодержавознавства / ред. Ю. І. Римаренко. Київ: Генеза, 1996. 942 с.

199. Мистецтво України: біографічний довідник / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Любінський; за ред. А. В. Кудрицького. Київ: Українська енциклопедія, 1997. 700 с.

200. Муха І. А. Композитори України та української діаспори: Довідник. Київ: Музична Україна, 2004. 351 с.

201. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР: стат. зб. Київ: Статистика, 1973. 316 с.

202. Народное образование Украины на 1 января 1922 г. Учреждения социального воспитания // Статистика Украины. Серия VII. Статистика народного образования. Харьков. 1924. Т. II. Вып. 3. 1924. С. 418–419.

203. Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. // Статистика України. №96. Т. 1. Вип. 1. Харків: ЦСУ України, 1927.

204. Новий довідник: Історія України / упоряд. С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко; ред. І. Сілакова. К.: ТОВ «Казка», 2006. 736 с.

205. Печенюк М. А. Музиканти Кам'янецьчини. Біографічно-репертуарний довідник. Хмельницький: Поділля, 2003. 480 с.

206. Проскурівська округа: матеріали до опису округ УСРР / Центр. стат. управл. УСРР. Харків, 1926. 50 с.

207. Українська Літературна Енциклопедія: у 5 т. / ред. І. О. Дзеверін. Київ: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1988. Т. 1: А–Г. 1988. 536 с.

### 2.3. Періодична преса

208. Барабан В. Закоханий у Поділля // Вінницька правда. 1984. 22 березня. С. 2.

209. Бекер М. Місцеве життя // Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. Кам'янець-Подільський, 1921. 7 липня. №160. С. 2.

210. Біляєв В. Вистави Народного Держтеатру // Червоний кордон. 1927. 2 липня. С. 4.

211. Божко С. До перевірки Вузів // Червоний кордон. 1924. 21 вересня. С. 3.

212. Бракує вчителів на Україні // Червоний кордон. 1924. 23 листопада. С. 2.

213. В євсекції «Плугу» // Червоний кордон. 1925. 1 березня. С. 4.

214. В спілці селянських письменників «Плуг» // Червоний кордон. 1925. 12 березня. С. 4.

215. Василенко Н. Кілька слів про Камінецький університет // Вісти Кам'янець-Подільського повітового революційного комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. Кам'янець-Подільський, 1921. 9 червня. С. 1.

216. Великий перелом в Вищій Школі // Червоний шлях. Орган окружкому КП(б)У і окружвиконкому Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Кам'янецьчини. Кам'янець-Подільський, 1923. 13 квітня. С. 2.

217. Вести из Каменца. Обеспечение просветработников // Известия. Винница, 1922. 12 апреля. С. 3.

218. ВИНО // Известия. 1922. 14 мая. С. 3.

219. Всеукраїнська нарада по освіті // Вісті. Кам'янець-Подільський, 1921. 16 липня. С. 4.

220. Г.Ш. Літмолодняк і літературні гуртки // Червоний кордон. 1927. 5 травня. С. 7.
221. Геть вимести сміття Жовтоблакитної контрреволюції // Студент Прикордоння. 1929. 29 листопада. С. 1.
222. Голодающее учительство // Известия. 1922. 3 ноября. С. 4.
223. Д. Літературний суд // Червоний кордон. 1929. 6 січня. С. 7.
224. Долинко М. Спілка Робос на Україні // Шлях освіти. 1924. №1. С. 154
225. Досліджуємо народне мистецтво // Червоний кордон. 1925. 20 грудня. С. 4.
226. Дубілей Л. Ті незабутні роки // Радянський студент. 1974. 24 жовтня. С. 2.
227. Єврейский театр // Известия. 1922. 6 мая. С. 4.
228. Завальнюк К. Кесар Андрійчук – поет трагічної долі // Земля Подільська. 1998. 10 квітня. С. 6.
229. Завальнюк К. Співець із розстріляного «Відродження» // Панорама. 2002. 12 червня. С. 2.
230. Завальнюк К. Трохим Блажчук-Огневик // Вінницька газета. 1999. 27 квітня. С. 2.
231. Заклинський Р. Партійне життя. Новий партосередок // Червоний кордон. Кам'янець-Подільський, 1925. 14 червня. Ч. 47. С. 2.
232. Затонський В. П. До радянського вчителя // Радянська освіта. 1923. Ч. 1. С. 6–14.
233. Интеллигенция Подолии // Известия. 1922. 11 травня.
234. Іванів В. Наш земляк – публіцист Прохор Воронін // Колгоспна зоря. 1985. 10 лютого. С. 4.
235. Інтерв'ю дає байкар // Вінницька правда. 1967. 19 січня. С. 11.
236. Кам'янецький повітовий з'їзд представників культурно-освітніх організацій // Вісті. 1921. 22 лютого. С. 1.

237. Капела ім. Леонтовича // Більшовицька правда. 1936. 15 березня. С. 4.
238. Карий К. В спілці селянських письменників «Плуг» // Червоний кордон. 1925. 22 лютого. С. 4.
239. Комсомолец. Комсомольці і літературні гуртки ім. «Плуг» // Червоний кордон. 1924. 15 червня. С. 3.
240. Копержинський К. Кам'янець-Подільський ІНО, його праця і значіння для трудових мас // Шлях освіти. 1922. №5. С. 330–335.
241. Кравець Ю. Недописана біографія // Вінницька правда. 1965. 15 січня. С.4.
242. Круглик П. Суд над педагогом Кам'яначчини // Червоний кордон. 1925. 31 травня. С. 2.
243. Л. З діяльності Кам'янецького окр. краєзнавчого комітету // Червоний кордон. 1927. 19 лютого. С. 8.
244. Маємо свій театр // Червоний кордон. 1927. 22 листопада. С. 4.
245. Мальченко В. Треба утворити два осередки (м. Кам'янець на Поділля) //Червоний кордон. 1928. 11 жовтня. Ч. 117 (493). С. 3.
246. Наказ по Вищих Школах Кам'янця-Подільського // Вісти Кам'янець-Подільського повітового комітету та Кам'янецького бюро Комуністичної партії (більшовиків) України. Кам'янець-Подільський, 1921. 20 травня. №123. С. 2.
247. Наказ по політосвіті (клубна секція) // Вісті. 1921. 19 липня. С. 2.
248. Наукові сили і студентська молодь Кам'янця ганьблять контрреволюційних змовників // Червоний кордон. 1929. 26 листопада. С. 1.
249. Наші завдання й досягнення в справі народної освіти на селі // Червоне село. Вінниця. 1924. 2 лютого. С. 3.
250. Не послабляти культурно-освітньої праці // Червоний кордон. 1927. 1 червня. С. 5.
251. Невсипущий Е. Вінницький Інститут Народньої Освіти // Студент революції. 1923. №4-5. С. 98–99.

252. НЭП и работники просвещения // Известия. 1922. 7 апреля. С. 1.
253. Нові книжки // Червоний кордон. 1927. 3 січня. С. 7.
254. Обласна олімпіада самодіяльного мистецтва // Більшовицька правда. 1936. 5 лютого. С. 1.
255. Огневик Т. На Вінницьких трьохрічних педагогічних курсах ім. Івана Франка // Шлях освіти. 1924. №1. С. 257–258.
256. Оснос Ю. Из послеоктябрьской истории интеллигенции // Историк-марксист. 1940. №8. С. 28–45.
257. Открытие сельбудынка // Известия. 1922. 14 февраля. С. 1.
258. Открытие строительного техникума // Известия. 1922. 7 апреля. С. 1.
259. Открытие худпрофшколы // Известия. 1922. 7 апреля. С. 1.
260. Петляк Ф. 1921 // Радянський студент. Кам'янець-Подільський, 1980. 2 жовтня. №25-26 (1001-1002). С. 2-3.
261. Петляк Ф. ІНО в 1922-1923 рр. // Радянський студент. 1980. 16 жовтня. №27 (1003). С. 2.
262. Працівники і глядачі вінницької опери вітають київську орденоносну оперу // Більшовицька правда. 1936. 24 березня. С. 1.
263. Предславович Л. Мистецька робота на селі // Шлях освіти. 1925. №12. С. 120–121.
264. Про діяльність Наукового Товариства в Кам'янці // Червоний кордон. 1925. 9 липня. С. 4.
265. Производственный театр на Подолии // Известия. 1922. 4 апреля. С. 2.
266. Пролетарізуймо вищу школу // Червоний кордон. 1924. 3 липня. С. 2.
267. Протест польського вчителства проти гніту нацменшості у польщі // Червоний кордон. 1925. 11 червня. С. 1.
268. Резолюція ЦК КП(б) У на доклад Наркомпросу Про стан та перспективи загального навчання на Україні // Бюлетень народного комісаріату освіти. 1928. 4–11 серпня. С. 1–4.

269. Реорганізація української трупи // Известия. 1922. 9 апреля. С. 4.

270. Рішуча відсіч ворогам соціалістичного будівництва. (Резолюція, що її прийнято на загальному студентському з професурою Кам'янецьких ВИШів – мітингові) // Студент Прикордоння. 1929. 29 листопада. Ч.2 (9). С.2.

271. Суд над педагогом Кам'янещини // Червоний кордон. 1925. 31 травня.

272. Театр і мистецтво // Червоний кордон. 1924. 23 жовтня. С. 4.

273. Театр ім. Шевченка // Вісті. 1921. 25 травня. С. 2.

274. Треба зміцнити культурне будівництво // Червоний кордон. 1927. 26 березня. С. 7.

275. Чистка ВІНО // Известия. 1922. 20 мая. С. 3.

276. Член гуртка. Літгурток І.Н.О. // Червоний кордон. 1928. 1 травня. Ч. 50 (426). С. 5.

277. Шапіро М. За більшовицьке поширення преси // Соціалістичний наступ (Затонський район). 1933. 12 січня. С. 2.

### **3. Монографії, книги, брошури та статті**

278. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 101 с.

279. Авербах Л. На путях культурной революции. Москва: Московский рабочий, 1929. 198 с.

280. Адамський В. Р. Становлення науково-дослідної роботи в Кам'янець-Подільському інституті народної освіти // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2009. Т. 14. С. 197-212.

281. Алещенко М. І., Нестеренко В. А. Професор В. П. Храневич – відомий вчений-зоолог Поділля // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2003. Т. 3. С. 190-196.

282. Алещенко М. І., Радіоненко В. А., Суровий А. Ф. Комітети незаможних селян і запровадження початкового загального всеобучу (1924-

1933 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8. С. 338-345.

283. Алещенко М. І., Суровий А. Ф., Радіоненко В. А. Робітничий факультет при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (1922-1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11. С. 263-269.

284. Андрушко О. І. Культурно-освітня робота серед робітників Вінниччини в роки першої і другої п'ятирічок // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). Вінниця, 1985. С. 10–11.

285. Андрущак Р. І. Радянські антикатолицькі друковані видання на Поділлі в 1920-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т. 22. С. 183-190.

286. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. Харьков: Издательское объединение «Вища школа», 1976. 156 с.

287. Афанасьев В.В. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917–1941 роки). Харків: Прапор, 1968. 322 с.

288. Бабенко Л. Л. Спецслужби і релігійний рух на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 4. С. 117-128.

289. Баєр М. М. Підсумки будівництва Кам'янецького Сільсько-Господарського Інституту та перспективи його розвитку: відбитки з кн. 4-ої «Записок С.-Г. Інституту в Кам'янці на Поділлі». Кам'янець на Поділлі: друкарня імені Леніна, 1927. 21 с.

290. Баженов Л. В. Alma mater Подільського краєзнавства. м. Кам'янець-Подільський – осередок історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. 416 с.

291. Баженов Л. В. Микита Павлович Годованець // Реабілітовані історією. Хмельницька область. Науково-документальна серія книг

«Реабілітовані історією»: у 27 т. Хмельницький, 2008. Кн. 1. С. 783–790.

292. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.

293. Баженов Л. В., Кучеров Г. Г. Основні етапи діяльності подільських «Просвіт» у 1906-1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 83-91.

294. Баженова С. Е. З історії Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника // Культура Поділля: історія і сучасність: матер. другої наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького, м. Хмельницький, 27–29 серпня 1993 р. Хмельницький, 1993. С. 209–210.

295. Баженова С. Олександр Львович Грен (1898-1983) – художник Поділля // Духовні витоки Поділля: митці в історії краю: матер. IV всеукр. наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 13 березня 2014 р. / [редкол.: І. М. Шоробура (гол.), О. М. Галус, Ю. В. Телячий та ін.]. Хмельницький: Хмел. гум.-педагог. академ., 2014. С. 51-53.

296. Байдич В. Г. Формування педагогічних кадрів на Поділлі в роки першої і другої п'ятирічок // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 67–68.

297. Байдич В. Г. Шкільне будівництво на Поділлі в 1921–1925 рр. // Тези доповідей дев'ятої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, м. Вінниця, 5 вересня 1990 р. Вінниця, 1990. С. 74–75.

298. Бахмат М. І., Алещенко М. І. Подільський державний аграрно-технічний університет: монограф. Кам'янець-Подільський, 2005. 264 с.

299. Бачинський Д. Інтелігенція в українізаційних процесах 1920-х – поч. 30-х рр.: історіографія питання // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 12. С. 309–322.

300. Берковський В. Г. Матеріали фонду 166 ЦДАВО України як джерело до історії освіти на Кам'яниччині (20-30-ті роки XX ст.) // Освіта,

наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 358-369.

301. Безгулий А. І. Деякі особливості становлення Вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті ХХ сторіччя // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вип. III. Серія: Історія. Вінниця, 2001. С. 63–67.

302. Безгулий А. І. Місцева преса Вінниччини і військово-патріотична робота серед населення (20 – 30-ті рр.) // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985. С. 102–103.

303. Бібліотеки Поділля (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія / О. Б. Айвазян, В. С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський: Вид. ПП Зволейко Д. Г., 2016. 256 с.

304. Білінський М. Часописи Поділля (в межах УСРР): Іст. нарис з доби 1838–1927 рр.: відбитка із зб. «Часописи Поділля» / за ред. В. Отамановського, М. Ідашкина. Вінниця, 1927–1928. 31 с.

305. Білокінь С. «Білі круки» подільського друкарства: про видання Кам'янець-Подільської художньо-промислової профшколи, 1921–1931 рр. // Пам'ятки України. 2000. Ч. 3–4. С. 33–45.

306. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелозн. дослідж. Київ: Київ. наук. т-во ім. П. Могили, 1999. 447 с.

307. Білоцерківський В. Я. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні в 1926 – 1932 рр. // Питання історії СРСР. 1975. Вип. 20.

308. Божко Л. Викладання народного мистецтва в школі В. Гагенмейстера на Поділлі (1920 – 1930-ті роки) // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київ: УНІСЕРВ, 2008. Вип. 24. С. 69–74.

309. Борисенко М. В. Уніфікація літературного життя України в 1920–1932 роках. Київ, 2001. 126 с.

310. Боффа Дж. История Советского Союза в двух томах. Москва, 1990. Т. 1: От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941. 628 с.

311. Василенко О. Політичні організації студентів в індустріально-технічних вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті рр. // Схід: інформ.-аналіт. журн. / [редкол.: В. І. Кравченко, С. Р. Лях, В. О. Пірко та ін.]. Донецьк, 2009. №8 (99), листопад. С. 35-39.

312. Верменич Я. В. Національна політика більшовиків і опозиція: підґрунтя маневрів навколо українізації 20-30-х рр. XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2005. № 31. С. 34–45.

313. Верменич Я. В. Політичні наслідки і уроки політики українізації 20 – 30-х рр. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2001. Вип. 4. 2001.

314. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / пер. с фр. А.И. Пигалева. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента Б.Н. Ельцина, 2010. 447 с.

315. Винниченко В. Поворот на Україну. Львів–Пшібрам: Друк. наук. ім. Т.Г. Шевченка, 1926. 34 с.

316. Вініковецький С., Воловик Д. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років XX ст. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол.: Винокур І.С. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-т, 2001. С. 407–415.

317. Вінниця: Історичний нарис. Вінниця: Кн.-газ. вид., 1964. 354 с.

318. Власов М.Г. Рождение советской интеллигенции. Москва: Политиздат, 1968. 86 с.

319. Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК—ГПУ. 1921-1923 / Вступ. ст., сост. В.Г.Макарова, В.С.Христофорова; Комментар. В.Г.Макарова. Москва: Рабочий путь, 2005. 544 с.

320. Гальчак С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 224 с.

321. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / [редкол.: В. Геринович (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський та ін.]. Кам'янець на Поділля: друкар. ім. Леніна, 1927. Т. 2. С. 1–24.

322. Главацкий М. Е. Историография формирования интеллигенции в СССР: учеб. пособ. Свердловск: УрГУ, 1987. 107 с.

323. Глинський А. Б. Національні меншини на Україні. Харків: Центрвидав, 1931. 77 с.

324. Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин в Україні в 20-ті роки // Укр. іст. журн. 1991. №7. С. 125-130.

325. Григорчук П. С. Деякі аспекти культурно-національного процесу на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вип. VI. Вінниця, 2003. С. 145–150.

326. Григорчук П. С. Національно-культурне будівництво на Поділлі в 20-ті рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2006. Вип. XI. 2006. С. 210–215.

327. Григорчук П.С. Тульчинська округа в середині 20-х років у статистичних даних // Тези доповідей дев'ятої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 5 вересня 1990 р. Вінниця, 1990. С. 82–83.

328. Гриневич Л. В. Газета «Червоний край» як джерело з історії проведення політики українізації на Вінниччині // Тези доповідей десятої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1991. С. 83–84.

329. Гринько Г. Советское культурное строительство на Украине: тезисы доклада т. Гринько в III сессии ЦИКА 21 июля 1921 г. Харків, 1921. 12 с.

330. Грінченко М. Історія української музики. Київ: Спілка. 1922. 241 с.

331. Гусєв І. І. Депортація української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Історія України. 2000. 18 травня. С. 7–8.

332. Гутянський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 108 с.

333. Давидюк А. Т. До питання періодизації більшовицького терору в Україні // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: матер. міжнарод. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 23–24 листопада 2001 р. / ред. колегія: А. Т. Давидюк, П. М. Кравченко, В. П. Лациба. Вінниця: «Велес», 2001. С. 17–19.

334. Даниленко В. М. До витоків політики «українізації» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. Київ, 1993. Вип. 1. С. 53–67.

335. Даниленко В. М. Згорання українізації й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-політичному житті радянської України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. Вип. 2. Київ, 1994. С. 96–115.

336. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. Киев: Наукова думка, 1986. 213 с.

337. Даниленко В. М. Советский рабочий класс и художественная культура, 1917–1932. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 240 с.

338. Даниленко В. М. Участь робітників Вінниччини в художньому житті країни в роки перших п'ятирічок (1928–1941) // Тези доповідей п'ятої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1987. С. 27–28.

339. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 342 с.
340. Данілов В. І. Кость Копержинський – забуте ім'я // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 300–303.
341. Дашкевич Я. Р. Українізація: Причини і наслідки // Слово і час. 1990. №8. С. 55–64.
342. Дровозюк Л. М. Перша подільська педагогічна конференція (1924) // Тези доповідей шостої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1988. С. 47.
343. Ерліх Л. Д. З історії Вінницького краєзнавчого музею // Культура Поділля: історія і сучасність: матер. другої наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького, м. Хмельницький, 27–29 серпня 1993 р. Хмельницький: Поділля, 1993. С. 212–215.
344. Єсюнін С. М. Становлення музейної справи у Проскуріві в першій половині ХХ століття // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2017. Т. 24. С. 121-133.
345. Єфіменко Г. Взаємовідносини влади та суспільства в радянській Україні 1920 – 1930-х років: до проблеми методології історичних досліджень // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2003. № 8. С. 83–100.
346. Єфіменко Г. Повсякденне життя вчителя школи соціального виховання // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): колектив. монограф. / відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2010. Ч. 2. С. 5-78.
347. Жезицький В. Й. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х років. Київ: Рідний край, 1997. 95 с.
348. З історії інституту // Записки сільсько-господарського інституту в Кам'янці на Поділля. Кам'янець на Поділля, 1924. Т. І. С. 181–185.
349. Завальнюк К. В. Політичні репресії на Поділлі в 1921–1922 рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті в контексті

національної пам'яті: матеріали обл. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 25 листопада 2005 р. / редкол.: І.С. Гамрецький, Ю.А. Зінько, В.П. Лациба та ін. Вінниця: Книга – Вега, 2006. С. 49–61.

350. Завальнюк О. М. В. О. Геринович. Сторінки біографії (1883–1941) // Реабілітовані історією. Хмельницька область. Хмельницький, 2008.

351. Завальнюк О. М. Володимир Олександрович Геринович // Зневажена КЛІО: Збірник на пошану академіка НАН України Тронька П.Т. / ред. Ю. З. Данилюк, В. М. Даниленко, В. Ю. Васильєв. Київ, 2005. С. 116–141.

352. Завальнюк О. М. Геринович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 28 с.

353. Завальнюк О. М. Софія Русова: Кам'янецькі сторінки біографії. (1919–1922 рр.) // Етнічна історія народів Європи: збірник наукових праць. Київ: УНІСЕРВ, 2001. Випуск 5. С. 61–65.

354. Завальнюк О. М., Байдич В. Г., Комарніцький О. Б. Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність. Вінниця: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2017. 390 с.

355. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.): іст. нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. 340 с.

356. Завальнюк О. М., Петров М. Б. «Винним себе визнав...» (В. О. Геринович) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). Київ: Рідний край, 1991. С. 178–183.

357. Завальнюк О. М., Трембіцький А. М. Доля кам'янецьких вишів у 1920-1930-х рр. (за спогадами Павла Покутського) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 74-84.

358. Затонский В. П. Национальная проблема на Украине. Харьков, 1926. 104 с.

359. Знищити український націоналізм на теоретичному фронті: зб. статей. Б. м., 1934. Вип. 1. 125 с.

360. Иванова Л. В. Формирование советской интеллигенции (1917–1927 гг.). Москва: Изд-во «Наука», 1980. 392 с.

361. Иванов В. Ф. Тадеуш Ганицький (1844–1937): монограф. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. 124 с.

362. Інтелігенція: суть, історичні долі, перспектива. Міжнародна наукова конференція. Дніпропетровськ, 1996 р. Тези доповідей / ред. кол.: В.Ю. Пушкін (голова), Ю.М. Чекушина (заст. голови). Дніпропетровськ, 1996. 216 с.

363. Історія бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені івана Огієнка. URL: <https://library.kpnu.edu.ua/2016/02/19/istoriya-biblioteky/> (дата звернення 20.05. 2020 р.)

364. Історія української культури: у 5 т. Т. 5. Кн. 1 / [редкол.: М. Г. Жулинський (гол. ред.), М. П. Бондар, М. М. Сулима та ін.; авт.: Б. М. Ажнюк, М. П. Бондар, Д. О. Горбачов та ін.]. Київ: Наук. думка, 2001. 864 с.

365. Історія української культури: у 5 т. Т. 5. Кн. 4 / [редкол.: М. Г. Жулинський (гол. ред.), М. П. Бондар, М. М. Сулима та ін.; авт.: Л. Ф. Артюх, В. Д. Бондаренко, Т. В. Гардашук та ін.]. Київ: Наук. думка, 2001. 944 с.

366. Історія Української РСР: в 10-ти томах / [АН УРСР, Ін-т історії; редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гол.) та ін.; редкол. тому: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1977. Т. 6. УРСР в період будівництва та зміцнення соціалістичного суспільства. 544 с.

367. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Оіном, 2003. 408 с.

368. Каросєва Л. Р. В. Д. Отамановський // Тези доповідей десятої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1991. С. 84–85.

369. Каросєва Л. Р. Розвиток краєзнавчої роботи в 20-х роках ХХ століття // Тези доповідей шостої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1988. С. 44–45.

370. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920 – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К: «Глобус», «Вік»; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. 176 с.

371. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). Київ: Наукова думка, 1991. 96 с.

372. Касьянов Г. В., Ткачова Л. І. Держава і українська інтелігенція. Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років) // Деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х років. Київ: Ін-т іст. АН УРСР, 1990. №5. с. 26–41.

373. Кирилишен Г. В. Історична хроніка духової інструментальної музики на Тульчинщині // Історія становлення та перспективи розвитку духової музики в контексті національної культури України та зарубіжжя: зб. наук. пр. Рівне: Волинські обереги, 2019. Вип. 11. С. 84–87.

374. Кисіль О. Український театр: популярний нарис історії українського театру. Київ: Книгоспілка, 1925. 173 с.

375. Кичаев А. Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления / под ред. и с пред. Я. Рубинова. Каменец-Подольск: Изд. Каменец-Под. Окрплана, 1929. 67 с.

376. Козаченко А. Десять років українського театру. Харків, 1929. 56 с.

377. Козицький П. Музичне життя на Україні // Культура і побут. 1926. 17 січня.

378. Коляструк О. До проблеми взаємин більшовицької влади з інтелігенцією у 1920-і рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 17. 2007. С. 167–174.

379. Коляструк О. А. До характеристики повсякденного життя інтелігенції Кам'янця-Подільського у середині 20-х рр. XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 255–261.

380. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Укр. іст. журн. 2008. №2. С. 145-153.

381. Коляструк О.А. З історії партійно-радянської преси Вінниччини (1926 –1932) // Тези доповідей п'ятої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1987. С. 19–20.

382. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України, 2010. 386 с.

383. Коляструк О. А. Матеріальне становище наукових працівників Кам'янця-Подільського на початку 20-х рр. ХХ ст. (за матеріалами фонду 331 ЦДАВО України) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15. С. 432–440.

384. Коляструк О. А. Парадокси та уроки українізації 20 – 30-х років ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. Вінниця. 2000. Вип. 2. С. 138–149.

385. Коляструк О. А. Побутування подільської інтелігенції в умовах голоду 1920-х рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті в контексті національної пам'яті: матер. обл. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 25 листопада 2005 р. / редкол.: І.С. Гамрецький, Ю.А. Зінько, В.П. Лациба та ін. Вінниця: Книга – Вега, 2006. С. 120–127.

386. Коляструк О. А. Реалії повсякдення науково-освітньої інтелігенції Поділля у 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 265-275.

387. Коляструк О. А. Українізація преси УСРР (перша половина 20-х рр. ХХ ст.) // Наукові записки Вінницького державного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: історія. Вінниця, 1999. Вип. 1. 1999. С. 69–76.

388. Комарніцький О. Б. Громадська діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст.

науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), В. А. Смолій, Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 19. С. 502–510.

389. Комарніцький О. Б. Громадсько-політична діяльність та повсякденне життя студентської молоді Вінницького педагогічного технікуму (20-30-ті рр. XX ст. )//Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр./[редкол.: О. П. Реєнт (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 95–112.

390. Комарніцький О. Б. До питання про участь студентства у житті бібліотек педагогічних навчальних закладів Поділля та південно-східної Волині (1920–1930-х рр.) // Бібліотечна справа на Поділлі: історія і сучасність: матер. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 21 червня 2016 р. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 52–56.

391. Комарніцький О. Б. Матеріали фонду Р. 1586 Держархіву Хмельницької області як джерело до вивчення матеріального становища студентства Кам'янець-Подільського інституту народної освіти//Іван Огієнко і сучасна освіта та наука: наук. зб. Серія: історична та філологічна/[редкол.: О. М. Завальнюк (гол. ред.), Є. І. Сохацька (відп. ред.), Л. І. Бондарчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. VIII. С. 62–75.

392. Комарніцький О. Б. Матеріальне становище студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у 1920-ті рр.//Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки/[редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.), С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк та ін.] Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. Вип. 2. С. 100–109.

393. Комарніцький О. Б. Могилів-Подільський педагогічний технікум у 1920-1930-х рр.: формування складу та навчальна діяльність студентів//П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція: матер. конф., м. Могилів-Подільський, 16-17 жовтня 2015 р./[редкол.: С. Д. Гальчак (гол.), Л.

В. Баженов (співгол.), Ю. А. Зінько (співгол.) та ін.]. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. С. 363–370.

394. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монографія /наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.

395. Копчук А. М. Розвиток літературної творчості на Поділлі (1921–1925) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 61–62.

396. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (генеза і наслідки). Дослідж. і спостереження сучасника. Київ: Смолоскип, 1995. 508 с.

397. Кот С. І. Дослідник подільської старовини (Г. В. Брилінг) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край, 1991. С. 191–197.

398. Коцур А. Преса Поділля як джерело вивчення соціальних відносин на Україні в 20-х рр. // Культура Поділля: історія і сучасність: матер. другої наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького, м. Хмельницької, 27–29 серпня 1993 р. Хмельницький, 1993. С. 222.

399. Коцур В. Вплив українізації на розвиток освіти в 20-ті рр. ХХ ст. Історіографія проблеми // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: зб. наук. праць. Київ, 1997. Вип. 1. 1997. 345 с.

400. Кравченко П. М. Характер політичних репресій на Вінниччині в 20–30-х роках // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті в контексті національної пам'яті: матер. обл. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 25 листопада 2005 р. / редкол.: І.С. Гамрецький, Ю.А. Зінько, В.П. Лациба та ін. Вінниця: Книга – Вега, 2006. С. 20–28.

401. Кравченко П. М., Мельничук І. П., Петренко В. І. Сільська інтелігенція Поділля в 20-х роках ХХ ст. за документами Державного архіву Вінницької області // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8. С. 142-148.

402. Красильников С. А. Высылка и ссылка интеллигенции как элемент карательной политики (1920 – начало 1930-х гг.) // Дискриминация интеллигенции в послереволюционной Сибири (1920–1930-е гг.). Новосибирск, 1994. С. 26–34.

403. Криворучко О. І. Преса як важлива складова соціокультурної характеристики сільського та міського населення УСРР на початку 1920-х // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. пр. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2005. Вип. 9. С. 104–106.

404. Кручек О. А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 рр.). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1996. 50 с.

405. Кузик В. Комітет пам'яті ім. М. Леонтовича, як феномен доби Українського Відродження 20-х років XX століття // Музично-педагогічна і творча діяльність М. Леонтовича в контексті відродження національної освіти та культури: наукові доповіді першої Всеукр. наук.-теорет.конф. Кам'янець-Подільський: ПП ХВ ім. Гагенмейстера. 1997. С. 4–9.

406. Кузик В. Комітет пам'яті М. Леонтовича та Музичне товариство ім. М. Леонтовича як феномен культури українського відродження 20–30-х років XX століття // IV міжнародний конгрес українців. Мистецтвознавство. Одеса–Київ. 2001. Кн. 2. 2001. С. 342–350.

407. Кузів М. Діяльність Кам'янець-Подільської філії музичного товариства імені Миколи Леонтовича в першій половині XX сторіччя // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. Тернопіль, 2017. № 1. С. 120–126.

408. Кузьменко М. М. Модернізація системи освіти в УСРР 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект // Укр. іст. журн. 2004. № 5. С. 66–80.

409. Кузьменко М. М. Морально-етична та соціально-професійна адаптація старої науково-педагогічної інтелігенції радянської України в 1920-х – 1930-х рр. // Історичні і політологічні дослідження. 2005, грудень (№3–4). С. 242–250.

410. Кузьмінець Н. П. Літературно-мистецьке життя на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2008. Вип. 14. 2008. С. 369–272.

411. Культура и власть в условиях коммуникационной революции ХХ века. Форум немецких и российских культурологов / под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовского. Москва: «АИРО-XX», 2002. 280 с.

412. Культурне будівництво на Вінниччині в роки Радянської влади. Вінниця, 1959. 86 с.

413. Кульчицький С. Зміст радянської українізації 20-х років // Сучасність. 1998. №9. С. 66–70.

414. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1929). Київ: Основа, 1996. 346 с.

415. Курневич М. В. З приводу II конференції педвузів Поділля // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / [редкол.: В. Геринович (ред.), Ф. Кондрацький, М. Курневич, І. Любарський]. Кам'янець на Поділля: друкар. ім. Леніна, 1926. Т. 1. С. С. 9-13.

416. Курносов Ю., Боднар А. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. Київ: Наукова думка, 1964. 341 с.

417. Курносов Ю. О. Духовне життя на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. 1990. № 1. С. 89–93.

418. Кучеров Г. Г. «Червоні «Просвіти» Правобережної України як культурно-освітні осередки радянського режиму на селі (1920-1923 рр.) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана

Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Вип. 12. С. 198-209.

419. Кучеров Г. Г. Русько-Фільваровецька «Просвіта» та досвід її роботи // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 68-74.

420. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Париж, 1959. 954 с.

421. Лациба В., Струкевич О. Родіон Андрійович Скалецький: доля таланту за тоталітаризму // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 7. С. 164 – 178.

422. Лисий А. Історичний факультет ВДПУ (1930-ті – 1941 рр.) // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (краєзнавчі дослідження): матеріали XXIII всеукр. наук. іст.-краєзнавч. конф. м. Вінниця, 20-21 жовтня 2011 р. / [редкол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.), Ю. С. Степанчук, С. М. Василюк та ін.]. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2011. С. 63–69.

423. Лозицький О. І. Політика українізації в 20-30-х рр.: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. 1989. №3. С. 46–55.

424. Лозовий В. С. Селянство та інтелігенція в добу Української революції 1917-1921 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 47-54.

425. Лойко О. О. З історії культурного розвитку Подільського села в умовах НЕПу // Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 329–331.

426. Лойко О. Інтелігенція Поділля в умовах непу // Тези 15-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1996. С. 61-62.

427. Лойко О. О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінниччини в 1921–1928 роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб.

наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2001. Вип. III. 2001. С. 90–95.

428. Лойко О. О. Культурно-просвітницька робота в подільському селі в період НЕПу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2003. Вип. 5. С. 85–91.

429. Лойко О. О. Професійна освіта на Вінниччині за часів НЕПу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2001. Вип. III. 2001. С. 84–86.

430. Лойко О. О. Шкільна освіта на Вінниччині в період Непу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2003. Вип. VI. 2003. С. 162–165.

431. Ляпіна О. В. Становлення інститутів народної освіти в УРСР (перша половина 1920-х рр.) // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. / [редкол.: В. М. Вашкевич (гол. ред.), Б. І. Андрусишин, І. Н. Войцехівська та ін.]. Київ: Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 18. С. 56–65.

432. Мазур В. М. З історії Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського (1919–1941) // Тези третьої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1985. С. 17–18.

433. Мазур В. М. Особливості соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку національних меншин в Україні (1920–1929): порівняльний аналіз. Вінниця: ДОВ «Вінниця», 1999. 156 с.

434. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ: Либідь, 1992. 196 с.

435. Макарова О. В. Освітні заклади Кам'янця-Подільського очима емігранта // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 122–131.

436. Максименко Н. У тому співі душа жива. Музичне товариство ім. Леонтовича та організація хорової справи в навчальних закладах 20-х рр. // Українська культура. 2000. №4. С. 29.

437. Маля М. Радянська історія соціалізму в Росії. Пер. з англ. М. Маля. Київ: Мегатайп, 2000. 608 с.

438. Маркова С. В., Алілуйко К. І. Освітньо-виховна система УСРР 20-х – 30-х рр. ХХ ст. як чинник легітимізації правлячого режиму // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 340-349.

439. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму / НАН України. Інститут української мови. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2017. 240 с.

440. Мацько В. П. Літературне Поділля: довід. і переклади. Хмельницький, 1991. 106 с.

441. Мацько В. Подільський письменник Панько Педа // Слово і час. 1993. №5. С. 81–84.

442. Мацько В. Політичні репресії на Хмельниччині: червона жара // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937–1997): матер. Всеукр. наук.-іст. краєзнавч. конф., м. Хмельницький, 26 вересня 1997 р. Хмельницький: «Доля», 1997. С. 263–276.

443. Мельник Е. М. Діяльність П.Г. Клепатського в Кам'янець-Подільському державному українському університеті // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. К.: УНІСЕРВ, 2001. Вип. 5. 2001. С. 59–61.

444. Мельник Е. М., Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921–1930 рр.) // Освіта, наука і культуру на Поділлі: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 1. С. 28–40.

445. Михайлик А. О. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут: роки становлення // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали V міжнарод. наук.-практич. конф., м. Кам'янець-Подільський / [редкол.: С. А. Копилов (співгол.), М. Є.

Сімашкевич (спів гол.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2019. С. 132-135.

446. Михайлик А. О. Політичні репресії проти інтелігенції на Поділлі в 20-ті роки XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Вип. 12. С. 298-303.

447. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. XX ст.). Київ: НАН України; Хмельницький ін-т регіонального управління та права, 2001. 254 с.

448. Місінкевич Л. Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20–30-х рр. XX століття. Київ: Рідний край, 1999. 72 с.

449. Мороз А. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921–1925 рр. // Укр. іст. журн. 1976. №8. С. 111–117.

450. Мручко Є. Є. До питання про культурне будівництво в Подільській губернії в 1921–1925 рр. // Тези доповідей дев'ятої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, 5 вересня 1990 р. Вінниця, 1990. С. 76.

451. Мручко Є. Є. Культурне будівництво в Кам'янець-Подільській і Проскурівській округах Подільської губернії в 1921-1925 рр. // V Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства: Тези доп. і повід. Київ, Кам'янець-Подільський, 1991. С. 545-546.

452. Нагорний В. І. Проведення українізації на Поділлі (1923–1930 рр.) // Тези доповідей восьмої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1989. С. 73–74.

453. Назаренко Є. Арешт Сіцінського // Дивокрай. Хмельницький, 1997. С. 81–82.

454. Назаренко Є. Д. Кость Копержинський // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження: наук. зб. Хмельницький: Доля, 1995. С. 300–302.

455. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / відп. ред. Ю.О. Курносов; авт.: С.І. Білокінь, О.Д. Бойко, Г.С. Брега та ін. К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 1. 1994. 138 с.

456. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / відп. ред. Ю.О. Курносов; авт.: С.І. Білокінь, О.Д. Бойко, Г.С. Брега та ін. К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 2. 1994. 172 с.

457. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. / відп. ред. Ю.О. Курносов; авт.: С.І. Білокінь, О.Д. Бойко, Г.С. Брега та ін. К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. Кн. 3. 1994. 153 с.

458. Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1972. 372 с.

459. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець». URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний\\_історико-архітектурний\\_заповідник\\_«Кам'янець»](https://uk.wikipedia.org/wiki/Національний_історико-архітектурний_заповідник_«Кам'янець») (дата звернення: 04.05.2020).

460. Насмінчук Г. Й. До історії створення спілки селянських письменників «Плуг» на Поділлі // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 62–63.

461. Нестеренко В. А. Бібліотечна справа на Поділлі у контексті політичних процесів 1920-1930-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 385-395.

462. Нестеренко В. А. Діяльність курсів українознавства на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1920-ті рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 117-127.

463. Нестеренко В. А. Діяльність науково-дослідної кафедри у Кам'янці-Подільському у 1920-ті рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11. С. 447-462.

464. Нестеренко В. А. До питання про українізацію православної церкви на Поділлі у 1920-ті рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 11. С. 335-347.

465. Нестеренко В. А. Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нарис). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 104 с.

466. Нестеренко В. А. І. А. Любарський – визначний провідник політики «українознавства» на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 218-230.

467. Нестеренко В. А. Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи // Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.: матер. всеукр. іст.-краєзнавч. конф., 19 вересня 1998 р. Стара Синява, 1998. С. 229-230.

468. Нестеренко В. А. О. І. Кільчевський – активний діяч українського просвітницького руху на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 146–154.

469. Нестеренко В. А. Політика радянської влади щодо релігійної освіти етнічних меншин на Правобережній Україні у 1920-ті рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 8. С. 121-133.

470. Нестеренко В. А. Політосвітні організації на Кам'яничині у 1920-ті рр. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнарод. наук.-практич. конф., м. Кам'янець-Подільський / [редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2016. С. 162-167.

471. Нестеренко В. А. «Просвіта» на Кам'яничині в 1921–1923 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Кам'янець-Подільський, 1996. С. 41–42.

472. Нестеренко В. А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському у 20-ті роки XX ст. // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Наук. зб. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1. С. 33–35.

473. Нестеренко В. А. Російські навчальні заклади Поділля у 20-30-ті роки XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 84-94.

474. Нестеренко В. А. Ставлення етнонаціональних меншин Поділля до політики українізації // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15. С. 441-451.

475. Нестеренко В. А. Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки XX ст. (основні напрямки, недоліки та особливості) / Вид. 2-е, доп. та виправл. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. 68 с.

476. Нестеренко В. А. Українське вчительство Поділля в 1920–1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 3. С. 155–164.

477. Нестеренко В. А. Часопис «Червоний кордон» як джерело вивчення історії культури та освіти на Поділлі у 1920–1930-ті рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 346–358.

478. Нестеренко В. А. «Червоний» ректор Ф. А. Кондрацький // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. С. 155–163.

479. Нестеренко В. А., Совецька Т. Г. Михайло Васильович Курневич // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17. С. 207-212.

480. Ніколіна І. І. Вчительство Поділля у 1920–30-х рр. XX ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матер. XX Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф., 27–28 жовтня 2005 р. Вінниця, 2005. С. 155–161.

481. Ніколіна І. І. Політичні переслідування вчителів загальноосвітніх шкіл Поділля в 1920-х – на початку 1930-х рр. // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в XX столітті в контексті національної пам'яті:

матер. обл. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 25 листопада 2005 р. / редкол.: І.С. Гамрецький, Ю.А. Зінько, В.П. Лациба та ін. Вінниця: Книга – Вега, 2006. С. 62–71.

482. Олійник М. П. Вплив україно-польських відносин на суспільні процеси на Поділлі в 1921-1923 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Вип. 12. С. 303-311

483. Олійник М. П. Культурно-освітня робота більшовиків на Поділлі в роки НЕПу (1921-1928) // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Вип. 11. С. 462-475.

484. Олійник М. П. Становище освіти на Поділлі в 1921-1923 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2012. Вип. 5. С. 433-441.

485. Олійник Ю. В., Олійник В. В. Становлення та розвиток архівної справи на Хмельниччині у 20-30-х роках ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. Т. 3. С. 271-273.

486. Островий В. М. В. О. Геринович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1923-1928 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 122–133.

487. Островий В. М. Навчальний процес у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти у 1923-1928 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / [редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 159–173.

488. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роля в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля / Вінницька Філія Всенародньої бібліотеки України при Всеукр. Акад. Наук; Кабінет виучування Поділля (Вип. 8; ). Вінниця: [б.в.], 1926. 13, XV с.

489. Очерки развития социально-классовой структуры УССР (1917–1937). Киев: Наук. думка, 1987. 238 с.

490. Пагор В. В. Вінницький фармацевтичний технікум – перший вищий медичний навчальний заклад Поділля (20-ті рр. XX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 91-99.

491. Пайпс Р. Русская революция: В 2 ч. Москва, 1994. Ч. 1. 399 с.

492. Панасенко Т. В. Розвиток процесу українізації на Вінниччині // Тези доповідей восьмої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1989. С. 75–76.

493. Паніотов І. І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.). Харків: вид-во Харків. ун-ту, 1973. 188 с.

494. Парфіненко А. Розуміння суспільно-політичної ролі української вищої школи в радянській публіцистиці 1920-х – початку 1930-х років / Анатолій Парфіненко // Історіографічні дослідження в Україні / [редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.), О. А. Удод, Д. С. Вирський та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2008. Вип. 18. С.415-426.

495. Петровський В. В. Розвиток українського повнометражного кіно у 1920–1941 рр. // Історичні і політологічні дослідження. 2004. № 2 (20). С. 67–72.

496. Пилявець Ю. Г. Ліквідація неписьменності серед сільських трудівниць Поділля в 1921–1937 рр. // Тези доповідей четвертої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1986. С. 7.

497. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією (Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920 – 30 роках). Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1956. 140 с.

498. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): монограф. Київ, Нью-Йорк: «МП Леся», 2006. 672 с.

499. Плахотнюк С. Д. Боротьба за ліквідацію неписьменності дорослого населення Вінниччини (1921–1940) // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985. С. 100–101.

500. Плахотнюк С. Д. Культурні перетворення на Вінниччині в роки перших п'ятирічок // Тези доповідей другої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, посвяченої 40-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. Вінниця, 1984. С. 37.

501. Плахотнюк С. Д. Культурні перетворення на Поділлі в роки першої п'ятирічки // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 59–60.

502. Плахотнюк С. Д. Ліквідація неписьменності й малописьменності на Вінниччині в роки перших п'ятирічок // Тези доповідей третьої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1985. С. 9–10.

503. Плющ В. Боротьба за українську державу під совєтською владою. Підпільні українські організації в Україні у 1920–1941 роках. Розгром української еліти й українського селянства. Лондон: Українська видавнича спілка, 1973. 93 с.

504. Подільські криниці. Вінниця. 1994. Вип. 1. 291 с.

505. Подкур Р. Місто на кордоні: Кам'янець-Подільський на початку 1920-х рр. // Регіональна історія України: зб. наук. ст. 2014. Вип. 8. С. 169–188.

506. Покалюк В. В. Архівні документи про Кам'янець-Подільський технікум цукроваріння (сільськогосподарський технікум імені Карла Лібкнехта // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2013. Т. 20. С. 85-90.

507. Покалюк В. В. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут на початку 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 47-57.

508. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. ХХ ст.) / Васильєв В.Ю., Калитко С.Л., Кравченко П.М., Подкур Р.Ю. ; Вінниц. обл. держ. адмін., Вінниц. обл. редкол. кн. «Реабілітовані історією», робоча група. Вінниця: Логос, 1999. 247 с.

509. Поліщук С. В. Педагогічна освіта в Україні в 20-х роках ХХ століття // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 10. С. 291-303.

510. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України. Харків: Держвидав України, 1929. 51 с.

511. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.

512. Посвістак О. А. Адаптація «старої» науково-педагогічної діяльності до нових соціально-політичних умов в Україні у першій половині 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалі Поділля) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16. С. 420-429.

513. Посвістак О.А. Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 20-х – 30-х роках ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 13. С. 437-443.

514. Посвістак О. А. Вища школа у культурно-освітньому просторі Поділля у 20-х рр. ХХ ст. // Вища школа у контексті Болонського процесу: зб. матер. міжнар. наук.-метод. конф., 18–21 листопада 2008 р. Полтава: АСМІ, 2008. С. 165–169.

515. Посвістак О. А. Газета «Червоний кордон» про ставлення радянського режиму до наукової і культурно-освітньої інтелігенції

Кам'яниччини у 20–30-х рр. XX ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 359-364.

516. Посвістак О. А. Деякі проблеми співвідношення політичної та професійної підготовки культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля у 20-х рр. XX ст. в контексті тиску владних структур на суспільство // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 88-96.

517. Посвістак О. А. Кам'яниччина в 1920-х роках: культурно-освітній аспект // Кам'яниччина: історія, розвиток, перспективи: наук. зб. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2008. С. 127–138.

518. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля в 20 – 30-х роках XX ст. за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України м. Києва // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 12. 2008. С. 397–406.

519. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля і влада на початку 20-х рр. XX ст.: зародження політичного конфлікту // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 16. С. 254–262.

520. Посвістак О. А. Культурно-освітня і наукова інтелігенція Поділля у 1920-рр. в матеріалах фонду Кам'янець-Подільського окружного комітету КП(б)У (Ф. П–3) Державного архіву Хмельницької області // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітн. наук. конф. Викладачів, докторантів і аспірантів. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. Т. 1. Вип. 8. С. 66–68.

521. Посвістак О. А. Методи впливу влади на інтелігенцію Поділля у 1920-х роках // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 392-397.

522. Посвістак О. А. Національно-культурне життя Поділля в 1920-х роках // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітн. наук. конф. Викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2008. Т. 1. Вип. 7. С. 69–71.

523. Посвістак О. А. Освітня інтелігенція Кам'яниччини в 20-х р. р. ХХ ст. // Кам'янець-Подільський в контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. праць за підсумками Другої міжн. наук.-практ. конф., Кам'янець-Подільський, 14–15 травня 2005 р. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2005. С. 106–108.

524. Посвістак О. А. Офіційна політика радянської влади щодо театрального мистецтва та театральної інтелігенції Поділля в 1920–1930 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського / за ред. проф. В.С. Григорчука. Вип. XIV. Серія: історія: зб. наук. праць. Вінниця, 2008. С. 214–220.

525. Посвістак О. А. Політика щодо упокорення і радянзації подільської інтелігенції як вияв політичного конфлікту в 20-30-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 18. С. 356-363.

526. Посвістак О. А. Репресії проти культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля на початку 20-х років ХХ ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: [зб. статей]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 34. 2007. С. 23–34.

527. Посвістак О. А. Соціально-правовий стан освітньої інтелігенції Поділля в 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 7. 2006. С. 278–287.

528. Посвістак О. А. Товариство імені М. Леонтовича в контексті історії Поділля 20–30-х рр. ХХ ст. // Збірник наукових праць Кам'янець-

Подільського державного університету. Серія педагогічна. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2007. Вип. XIV. 2007. С. 114–116.

529. Почепцов Г. Г. СССР: страна, созданная пропагандой. Харьков: Фолио, 2019. 459 с.

530. Примаченко Я. Л. Українська художня інтелігенція 1920-х рр. як історіографічне явище: проблеми методології дослідження // Укр. іст. журн. 2013. № 3. С. 184–197.

531. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925–1926 та 1926–1927 рр.). Харків: Пролетарій, 1927. 108 с.

532. Прокопчук В. С. Вплив УКК на історико-регіональне дослідництво на Кам'яничині у другій половині 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 14. С. 412–422.

533. Прокопчук В. С. Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 72 с.

534. Прокопчук В. С. Микита Павлович Годованець // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка в особах. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 3. 1008 с.

535. Прокопчук В. С. Науково-методична підтримка Українського комітету краєзнавства масового краєзнавчого руху (друга половина 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. Вип. 33. 2006. С. 47–53.

536. Прокопчук В. С. Особливості розвитку українського краєзнавства першої половини 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 13. 2004. С. 381–390.

537. Прокопчук В. С. Репресії в Дунаївцях в контексті провадження справи «Спілки визволення України» // Наукові праці Кам'янець-

Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. Т. 24. С. 413-428.

538. Прокопчук В. С. Творці і діяльні члени Українського Комітету Краєзнавства // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 5. С. 212–224.

539. Публіка Т. В. Культурне життя на Поділлі в 20-30-ті роки ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2006. Вип. Х. 2006. С. 248–252.

540. Пшук І. П. Перші кроки культурного будівництва в подільському селі (1921–1925 рр.) // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів: Каменярь, 1970. С. 43–44.

541. Раєвський С. На ланці образотворчого мистецтва // У боротьбі за українську пролетарську культуру. Харків: Молодий більшовик, 1931. С. 171–172.

542. Реабілітовані історією. У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: І. С. Гамрецький (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешин та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білокінь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. Кн. 1. 908 с.

543. Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: Л. М. Спірідонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. Кн. 2. 848 с.

544. Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька область/[редкол. тому: Л. М. Спірідонова (гол.), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (кер.), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін та ін.]. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. Кн. 3. 784 с.

545. Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область / [редкол. тому: В. Д. Гаврішко (гол.), В. С. Грищук, Л. Л. Місінкевич та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький, 2010. Кн. 3. 1126 с.

546. Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область /[редкол. тому: Л. В. Стебло (гол.), В. Р. Адамський, Л. Л. Місінкевич та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. Кн. 5. 896 с.

547. Рекрут В. П. Становлення кооперативної освіти на Поділлі у 20-х роках ХХ століття // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 172-184.

548. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). Київ: Рідний край, 1991. 492 с.

549. Рибак І. В. Культурно-побутові процеси в подільському колгоспному селі (1929–1940 рр.) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 64-65.

550. Римар Р. Історія театру в Кам'янці-Подільському до 30-х рр. ХХ століття // Педагогічний дискурс: зб. наук. праць. Хмельницький: ХГПА, 2010. Вип. 8. С. 198–200.

551. Розвиток української культури за роки Радянської влади. Київ: Наук. думка, 1967. 368 с.

552. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2004. 648 с.

553. Рубльов О. С. Інтелігенція українська // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. С. 511-515.

554. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 – 50-ті роки ХХ ст.) / відп. ред. П.С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1994. 350 с.

555. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. Київ: Ін-т історії АН УРСР, 1990. 58 с.

556. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. Харків: Державне видавництво України, 1927. 125 с.

557. Савчук В. О. Внесок інтелігенції в національно-культурний розвиток Кам'янець-Подільського регіону у контексті краєзнавчого руху 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2008. Вип. 14. 2008. С. 364–368.

558. Савчук В. О. Журнал «Краєзнавство» кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. та доби незалежності України: характер публікацій, зміст, спрямованість // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: іст. науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. Т. 15: На пошану професора Л.В. Баженова. 2005. С. 308–314.

559. Савчук В. О. Інтелігенція Кам'янець-Подільського регіону в контексті історико-краєзнавчого руху 20-х років XX ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2008. Вип. 1. С. 240-247.

560. Савчук В. О. Кам'янець-Подільський як центр науково-краєзнавчого руху Поділля першої половини 20-х років XX ст.: проблеми формування та діяльності // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 276-286.

561. Савчук В. О. Краєзнавство Поділля XIX–XX ст. // Краєзнавство. Київ, 1999. № 1–4. С. 91–94.

562. Савчук В.О. Краєзнавчий рух 20–30-х рр. XX ст.: нове бачення проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2002. Вип. 20–21. 2002. С. 14–29.

563. Савчук В. О. Краєзнавчий рух міста Кам'янця-Подільського у 1921-1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 204–213.

564. Савчук В. О. Краєзнавчий рух України другої половини 1920-х – першої половини 30-х років XX ст. у лещатах політики одержавлення // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана

Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 4. С. 150-162.

565. Савчук В. О. Науково-краєзнавче вивчення Поділля у 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 50-53.

566. Савчук В. О. Політичні репресії проти науково-краєзнавчої інтелігенції Кам'янця-Подільського у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 18. С. 354-366.

567. Савчук В. О. Становлення організаційних форм краєзнавчої роботи на Поділлі у 1920-х роках на Поділлі // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Рідний край, 1998. Вип. 3. 1998. С. 51–55.

568. Савчук В. О., Байдукова В. А. Краєзнавство Поділля наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХХ ст.: причини згортання та занепаду (за матеріалами регіональних періодичних видань) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16. С. 429-441.

569. Свистович С. Система радянських громадських об'єднань Української СРР у 20-30-ті роки ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: зб. наук. пр. / [редкол.: С. В. Кульчицький (гол. ред.), В. М. Даниленко, Я. В. Верменич та ін.]. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 16 (2). С. 16–26.

570. Севастьянов А. Интеллигенция, что впереди? // Литературная газета. 1988. 21 сентября.

571. Семенко Л. Краєзнавча діяльність Музичного товариства ім. Леонтовича на Поділлі в 1920-х рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2006. Вип. 33. С. 30–46.

572. Семенко Л. І. Гастрольна діяльність капели «Думка» на Поділлі в 1920-30-х рр. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, 22-23 листопада 2007 р. / [редкол.: О. М.

Завальнюк (спів гол.), Л. В. Баженов (відп. ред.), В. І. Войтенко та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 2. С. 201-207.

573. Семенко Л. І., Логінов О. В. Вінницький театр у свічаді історії (1910–1944). Київ: Центр ДЗК, 2019. 536 с.

574. 420. Семенов В. С. Роль интеллигенции в развитии социалистической культуры // Партия и социалистическая культура. Москва: Наука, 1972. 397 с.

575. Сіркізюк В. В. Деякі проблеми шкільного будівництва на Хмельниччині в 20-х рр. ХХ ст. // Культура Поділля: історія і сучасність: матер. II наук.-практ. конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького, 27-29 серпня 1993 р. Хмельницький, 1993. С. 290-291.

576. Сірополко С. Народна освіта на Советській Україні. Варшава, 1934. 240 с.

577. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. Харків: Держвидав України, 1928. 71 с.

578. Скрипник М. Промова на XII з'їзді РКП/б // Національні моменти в партійнім і радянським будівництві. Харків, 1923. С. 36–43.

579. Слободянюк П. Я., Телячий Ю. В., Чемерис Ю. С. Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій. Частина перша. Хмельницький: ПП «Прометей», 2005. 288 с.

580. Слуцький О. Б. Радянське культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни. Київ: вид-во АН УРСР, 1957. 212 с.

581. Соколов А. К. Об изучении социальных преобразований Советской власти (1917–1930-е годы) // Россия в XX веке. Реформы и революции. В 2-х томах. Москва: Наука, 2002. Т. 1. С. 99–118.

582. Список співробітників Української Академії Наук за фахами // Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук. Нарис історії. Київ: Наук. думка, 1993. 416 с.

583. Співачевська Н. Бібліографія часописів Поділля (в межах УСРР): Показч. від р. 1838 до р. 1927. Вінниця. 1927–1928. 147 с.

584. Стадник О. О. Інтелігенція Поділля в роки непу // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2004. Вип. 8. С. 268–271.

585. Стадник О. О. Ставлення радянської влади до української інтелігенції в 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць / за ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2006. Вип. XI. С. 344–346.

586. Стадник О. О. Формування освітнього і культурного середовища на Поділлі в 1920–1930-х рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія: зб. наук. праць. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 253–259.

587. Стельмах В. Він народився на Поділлі // Панорама. 2000. 11 жовтня. С. 3.

588. Струманський В. П. Розбудова школи нового часу на теренах Поділля в 1920 – 1930-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 1. 1998.

589. Струманський В. П. Школа на Хмельниччині і трудове виховання учнів у 1920-ті рр. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1985. С. 111–112.

590. Суровий А. Ф. Виховна робота в загальноосвітніх школах Поділля в 1920-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 15. С. 103–120.

591. Суровий А. Ф. Вінницький інститут народної освіти (1920-ті рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 10. С. 300–306.

592. Суровий А. Ф. Ліквідація неписьменності на Поділлі в 1920-х рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. Т. 21. С. 436-448.

593. Суровий А. Ф. Підготовка учительських кадрів на Поділлі в 1920-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. Т. 2. С. 57-71.

594. Суровий А. Ф. Політика українізації в освіті Поділля у 1920-х роках // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23. С. 503-513.

595. Суровий А. Ф. Проскурівський педагогічний технікум (1920-ті рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 9. С. 253-264.

596. Суровий А. Ф. Професійно-технічна освіта на Поділлі (1920-ті роки) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 280–293.

597. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147-171.

598. Суровий А. Ф. Школи Поділля в 1920-х роках: навчальна робота // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. Вип. 3. С. 396-406.

599. Суровий А. Ф., Жезицький В. Й. Сільськогосподарські заклади профтехосвіти на Поділлі в 1920-х роках // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2013. Вип. 6. С. 510-522.

600. Суровий А. Ф., Жезіцький В. Й. Участь профспілок Поділля у культурно-масовій роботі серед трудящих у 1920-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. Т. 13. С. 427-436.

601. Телячий Ю. В. Поняття «Інтелігенція» в історичній і довідковій літературі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: іст. науки / Українська історіографія на межі століть: матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. Т. 7 (9). 2001. С. 91–98.

602. Тітова Н. В. Особливості здійснення політики «українізації» та «коренізації» на Поділлі 1920-х – початку 1930-х років // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2013. Т. 20. С. 442-451.

603. Ткачова Л. І. Деякі питання формування радянської інтелігенції (20-ті – початок 30-х років) // Укр. іст. журн. 1981. №2. С. 69–78.

604. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. Київ: Наук. думка, 1985. 191 с.

605. Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-30-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1992. №2. С. 68–74.

606. Трембіцький А. Юхим Павлович Філь // Реабілітовані історією: У 27 томах. Хмельницька область / [редкол. тому: В. Д. Гаврішко (гол.), В. С. Грищук, Л. Л. Місінкевич та ін.; упоряд.: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур]. Хмельницький, 2010. Кн. 3. С.147-153.

607. Трублаїні Микола Петрович. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Трублаїні\\_Микола\\_Петрович](https://uk.wikipedia.org/wiki/Трублаїні_Микола_Петрович) (дата звернення: 05.05.2020).

608. Трухманова С. Л. Інтелігенція міст Поділля – об'єкт репресивної політики більшовицької адміністрації в Україні, 1920-ті – початок 1930-х

років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2007. Вип. 34. 2007. С. 115–142.

609. Українізація 20-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / за ред. В.А. Смолія. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2003. 392 с.

610. Урсу Н. О. Педагогіка мистецтва у спадщині Володимира Гагенмейстера // Історія педагогіки у структурі професійної підготовки вчителя: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. Т. 1. С. 221-222.

611. Урсу Н., Гуцул І. Володимир Гагенмейстер. Життя і творчість. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2015. 179 с.

612. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х гг. // Вопросы истории. 1990. № 8. С. 16–31.

613. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського при ВУАН товариства // Записки Кам'янець-Подільського наукового товариства. 1928. С. 96–97.

614. Хвильовий М. Камо грядеш // Твори у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2. С. 390–444.

615. Хоптяр А. С. Боротьба з неписьменністю на Поділлі // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 60–61.

616. Хосхінг Д. История Советского Союза (1917–1941). Москва: ВАГЕРИУС, 1994. 510 с.

617. Цвілюк С. А. Українізація України: тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму: монографія/вид. 2-е, перероб. і доп. Одеса: Астропринт, 2009. 384 с.

618. Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні. 20–ті роки. Тернопіль: Збруч, 2000. 482 с.

619. Шаповал Ю. І. Людина і система (штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). Київ: Наук. думка, 1994. 272 с.

620. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Під ред. І.Ф.Кураса. Київ: Наук. думка, 1993. 352 с.
621. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. Київ: вид-во АН УРСР, 1963. 436 с.
622. Шерстюк Ф. Ю. Викриття і розгром Комуністичною партією України націоналістичного ухилу в 1926-1928 рр. // Укр. іст. журн. Київ, 1958. №3. С. 73–83.
623. Шипович М. А. Радянське керівництво та літературно – мистецька інтелігенція України: 20-ті роки // Укр. іст. журн. 2000. № 1. С. 95–102.
624. Широка О. М. Архівні документи державних органів влади та управління як джерело вивчення становища церкви та релігійних організацій на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. Т. 21. С. 301-313.
625. Широка О. М. Архівні документи партійних органів та громадських організацій як джерело вивчення становища церкви та релігійних організацій на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2015. Т. 22. С. 299-308.
626. Яблонська Д. Р. Борис Костянтинович Дудолькевич – економіст, юрист та професор Кам'янець-Подільського ІНО // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2020. Випуск 11. С. 49-52.
627. Яблонська Д. Р. Василь Полікарпович Храневич – вчений-зоолог, викладач та член Науково-дослідної кафедри історії Поділля Кам'янець-Подільського ІНО // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 29. С. 259-268.
628. Яблонська Д. Р. Життя колективу Кам'янець-Подільського ІНО за матеріалами газети «Червоний кордон» // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана

Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Випуск 10. С. 37-40.

629. Яблонська Д. Р. Іван Антонович Любарський – професор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2017. Вип. 8. С. 26-29.

630. Яблонська Д. Р. Інститути народної освіти УСРР: стан матеріально-технічної бази, організація навчальної праці, наукова і громадська діяльність // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів: у 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. Вип. 18. Т.1. С. 59-61.

631. Яблонська Д. Р. Історик, педагог, архівіст Пилип Васильович Клименко (до 130-річчя від дня народження) // Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. Випуск 9. С. 38.

632. Яблонська Д. Р. М. О. Хитьков (Хитько, Хітько): діяльність освітянина, природознавця, музейника і наставника майбутніх педагогів // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. Кам'янець-Подільський, 2019. Т. 12. С. 244-254.

633. Яблонська Д. Р. Матеріали фонду П. 4 Державного архіву Хмельницької області як джерело вивчення партійного та політосвітнього життя колективу і студентів Кам'янець-Подільського ІНО (1921-1930) // Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». Хмельницький, 2019. Вип. 1/(4). С. 254-259.

634. Яблонська Д. Р. Михайло Васильович Курневич: науково-педагогічна і громадська діяльність в Кам'янець-Подільському ІНО //

Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Рівне: РДГУ. Вип. 31. С. 150-162.

635. Яблонська Д. Р. Науково-дослідна кафедра Поділля: заснування, структура та наукова діяльність (1922-1933 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2017. Т. 24: присвячено 100-річчю подій Української революції 1917-1921 років. С. 88-97.

636. Яблонська Д. Р. Німець Карл Поль – лектор-германіст Кам'янець-Подільського ІНО, перекладач і громадський діяч // Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти», м. Кам'янець-Подільський, 4 квітня 2019 р. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2019. С. 74-83.

637. Яблонська Д. Р. Опанас Захарович Неселовський – історик, вчений та викладач Кам'янець-Подільського ІНО // Новини науки: дослідження, наукові відкриття, високі технології: зб. наук. праць «ЛОГОС» з матеріалами міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 31 березня 2019 р. Харків: ГО «Європейська наукова платформа», 2019. Т. 1. С. 47-52.

638. Яблонська Д. Р. П. М. Бучинський: професор, вчений та ректор // Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Сучасні тенденції у розвитку науки та освіти» (22 березня 2018 р.). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. С. 65-68.

639. Яблонська Д. Р. Професорсько-викладацький склад Кам'янець-Подільського інституту народної освіти у документах Державного архіву Хмельницької області (1921-1922 рр.) // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. м. Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2017 р. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 102-105.

640. Яблонська Д. Р. Ректори Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1921-1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2016. Т. 23: Присвячено 150-річчю від дня народження М.С. Грушевського. С. 373-380.

641. Яблонська Д. Р. Ректорська діяльність Павла Григоровича Клепатського // Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи: зб. Матеріалів VIII Міжнарод. наук. практ. інтернет-конф., 20 січня 2017 р. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вип. 8. С. 70-73.

642. Яблонська Д. Р. Реорганізація Кам'янець-Подільського державного українського університету у педвиш радянського зразка в працях істориків // Naukowy i innowacyjny potencjał prezentacji: kolekcja prac naukowych «ΛΟΓΟΣ» z materiałami Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji, Opole, 18 listopada 2018 r. Równe : «Volynsky Oberegi» Publishing House, 2018. Tom 5. S. 80-86.

643. Яблонська Д. Р. Уродженець Поділля Євген Дмитрович Сташевський (1874-1938): слід в історичній науці та вищій освіті малої і великої батьківщини, трагічна доля неординарного вченого // Матеріали IX Всеукраїнської науково-практичної конференції «Духовні витоки Поділля: заклади освіти в історії краю» (16 травня 2019 р.). Хмельницький: ХГПА, 2019. С. 286-293.

644. Яблонська Д. Р. Юхим Павлович Філь – філолог, літературознавець та викладач Кам'янець-Подільського ІНО // Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків», присв. 100-річчю «Кам'янецької доби» Директорії УНР. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 228-233.

645. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. Харків: Держ. вид-во України, 1929. 348 с.

646. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 2011. 339 с

647. Ярославський Є. Про роль інтелігенції в СРСР. Київ: Держ. вид-во політ. літератури, 1939. 39 с.

648. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1937 рр.). Київ: Видавництво Київського університету, 1965. 256 с.

649. Яцюк О. Товариство «Просвіта» на Вінниччині в 1906–1922 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.). Кам'янець-Подільський, 1996. С. 61–62.

650. Ящук І. П. Особливості формування системи вищої педагогічної освіти в Україні (20-30-ті рр. XX століття)//Педагогічний дискурс: зб. наук. пр./[редкол.: І. М. Шоробура (гол. ред.), В. Є. Берека, О. М. Галус та ін.]. Хмельницький: Хмельн. гум.-пед. академія, 2009. Вип. 6. С. 203-211.

#### **4. Дисертації та автореферати дисертацій**

651. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20–30-ті рр. XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2001. 20 с.

652. Анпілогова Т. Ю. Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921–1928 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2006. 19 с.

653. Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2004. 20 с.

654. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2000. 35 с.

655. Білошицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2001. 19 с.

656. Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 – 30-ті роки): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донец. держ. ун-т. Донецьк, 2000. 19 с.

657. Борисов Л. В. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.

658. Ващенко І. В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2001. 203 арк.

659. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1922-ті – початок 1930-х рр.): історіографія: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут історії України. Київ, 2004. 20 с.

660. Волгушева А. О. Культурная политика Советской власти и художественная интеллигенция (1917–1932 гг.): автореф. дисс... канд. ист. наук : 07.00.02 / Саратов. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. Саратов, 2004. 24 с.

661. Гнітько С. П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. Київ, 1996. 25 с.

662. Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2000. 20 с.

663. Добровичська В. А. Інтелігенція в культурному житті Західної Волині (1921–1939): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. Львів, 2006. 19 с.

664. Колісник К. Е. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923–1932 роках: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2001. 23 с.

665. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2003. 20 с.

666. Кузьмінець Н. П. Діяльність місцевих органів радянської влади Подільської губернії у 1920–1925 роках: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2007. 217 арк.

667. Литвин Н. М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми):

автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2006. 19 с.

668. Марківська Л. Л. Українська інтелігенція Волині між двома світовими війнами: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. 20 с.

669. Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр: автореф. ... дис. кан. іст. наук: 07.00.02 / Інститут історії України НАН України. Київ, 1993. 16 с.

670. Мірошніченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1993. 16 с.

671. Молоткіна В. К. Культурно-освітня діяльність громадських організацій в умовах НЕПу (1921-1929 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005. 20 с.

672. Новохатько Л. М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.): автореф. дис... докт. іст. наук: 07.00.01 / Київський держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1999. 43 с.

673. Очеретянко В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук / Харк. держ. ун-т. Харків, 1999. 19 с.

674. Пономаренко С. Є. Культурно-освітні організації Волині 1921–1939 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. Львів, 2001. 15 с.

675. Попик О. І. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 2003. 22 с.

676. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. Київ, 2005. 33 с.

677. Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1999. 20 с.

678. Трухманова С. Л. Соціокультурні та політичні процеси у містах Східного Поділля, 1920-ті – початок 1930-х рр.: автореф. дис... канд. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2009. 20 с.

679. Цьомра Т. С. Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2007. 20 с.

680. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 2000. 34 с.

681. Чернявська С. М. Впровадження української мови в систему освіти 1923–1932 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2003. 20 с.

682. Шипович М. А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. Донецьк, 2000. 20 с.

683. Шитюк М. М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2001. 35 с.